

Світлана Нижнікова

**ЄПАРХІАЛЬНІ
ЖІНОЧІ УЧИЛИЩА
В УКРАЇНІ**

(друга половина ХІХ –
початок ХХ ст.)

Монографія

Харків
«Майдан»
2018

УДК 94(477):37.0
Н 60

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ
рішенням Вченої ради історичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 1 від 19 січня 2018 р.)

НАУКОВИЙ РЕДАКТОР:
Посохова Л. Ю., доктор історичних наук, професор

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Астахова К. В., доктор історичних наук, професор
Серяков С. О., кандидат історичних наук, доцент

Нижнікова С. В.

Н 60 Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина
XIX – початок XX ст.): Монографія / Науковий редактор
Л. Ю. Посохова. Х.: Майдан, 2018. 244 с.: іл.
ISBN 978-966-372-703-5.

Книгу присвячено вивченню історії єпархіальних жіночих училищ в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. У монографії на широкій документальній базі висвітлено специфіку єпархіальних жіночих училищ України як окремого виду духовного навчального закладу XIX століття. У результаті дослідження виділені характерні риси навчально-виховного процесу, викладацької та учнівської спільнот, охарактеризована сутність еволюції єпархіальних училищ на тлі політичних та соціально-культурних процесів у Російській імперії.

УДК 94(477):37.0

ЗМІСТ

Вступ	4
<i>Розділ I. Навчальний процес</i> в єпархіальних жіночих училищах України.	28
<i>Розділ II. Виховання єпархіалок: основні напрями та методи</i>	70
<i>Розділ III. Учениці єпархіальних жіночих училищ України:</i> загальна характеристика.	102
<i>Розділ IV. Викладацька спільнота єпархіальних жіночих училищ</i> України: просопографічний портрет.	129
<i>Висновки</i>	159
<i>Джерела та література</i>	163
<i>Список скорочень</i>	196
<i>Додатки</i>	197

ВСТУП

Єпархіальні жіночі училища були невід’ємною складовою історії освіти другої половини XIX – початку XX ст. Протягом 1854–1917 рр. на українських землях функціонувало 13 єпархіальних училищ (у Катеринославі, Києві, Кременці, Лубнах, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Тульчині, Харкові та Чернігові), в яких на початку XX ст. навчалось близько 5 тис. учениць.

Смуга реформ у Російській імперії в 1860–1870-х рр. привела до прискорення соціальної модернізації. Індустріалізація, формування громадянського суспільства відкрили для всіх членів суспільства нові сфери діяльності. Змінилися соціально-економічні умови, що було пов’язано з розвитком капіталістичних відносин, що своєю чергою сприяло зростанню вимог до рівня освіти жінок. Єпархіальні училища також потребували та зазнавали змін. Реформування початкової народної освіти в 1860-ті роки та розвиток вищої жіночої освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. також впливали на освітні завдання єпархіальних училищ та їхню реорганізацію. 1880-ті роки були періодом сильної політичної реакції, яка проявилася і в політиці влади щодо початкової народної освіти. Єпархіальні жіночі училища мали виконувати певні завдання, зокрема забезпечити педагогічними кадрами церковнопарафіяльні школи.

Вивчення особливостей єпархіальних жіночих училищ дозволить сформувати цілісний науковий погляд на історію освіти на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

У сучасній науці продовжує домінувати неперифікований висновок про те, що основними характеристиками шкіл, які діяли під опікою Церкви, були архаїчність, становість та замкненість. Перед сучасними науковцями стоїть завдання неупередженого дослідження історії жіночої духовної освіти в Україні, подолання стереотипів та штампів щодо жіночих духовних училищ. Всебічне вивчення історії єпархіальних училищ України залишається актуальним науковим завданням.

Мета роботи полягала в тому, щоб охарактеризувати єпархіальні жіночі училища України як окремий вид духовних навчальних закладів, виявити специфіку навчально-виховного процесу, особливості учнівського та педагогічного колективів єпархіальних училищ. Об'єктом дослідження є єпархіальні жіночі училища в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Хронологічні межі роботи зумовлені часом існування єпархіальних жіночих училищ. Нижня межа – це середина XIX ст., час, коли в Україні виникли перші училища для дівчат духовного стану. Верхня межа зумовлена частковим припиненням діяльності училищ з початком Першої світової війни й ліквідацією навчальних закладів більшовицькою владою. Територіальні рамки роботи охоплюють усі українські губернії, що в другій половині XIX – на початку XX ст. перебували в складі Російської імперії.

Історія освіти сьогодні є одним із популярних напрямків досліджень української історіографії. Попри величезну кількість наукових праць, присвячених історії Церкви, духовенству та жіночій освіті в Україні, питанням жіночої духовної освіти й досі приділяється небагато уваги. Єпархіальні жіночі училища в Україні до сьогодні ще не були предметом спеціальної наукової розвідки в історіографії. Водночас існує масив літератури, у якій автори так чи інакше торкалися окремих аспектів цієї проблеми. Дослідження історії єпархіальних жіночих училищ пройшло декілька етапів: перший охоплює другу половину XIX – початок XX століття, другий – радянську добу, третій – сучасний період.

У другій половині XIX ст. дослідники історії церкви, права та суспільства проявляли зацікавлення проблемами духовенства в Російській імперії. В історіографії 60-х рр. XIX – початку XX ст. варто виділити низку фундаментальних праць загаль-

ного характеру з історії Російської Православної церкви (далі РПЦ) та духовенства. Провідними темами цих робіт були становлення та розвиток РПЦ й церковної ієрархії, становище духовенства, взаємовідносини між державою та Церквою. Варто згадати роботи Є. Голубінського¹, П. Знаменського², І. Преображенського³. Значні за своїм обсягом матеріали з історії Церкви, що представлені в цих роботах, дають можливість уявити загальну картину процесів становлення та існування інститутів РПЦ, парафіяльного духовенства, а також їх місця в суспільстві Російської імперії.

Вагомий внесок у вивчення історії жіночої духовної освіти в Російській імперії було зроблено дослідниками вже в другій половині XIX – на початку XX ст. З середини XIX ст. питання надання освіти дівчатам духовного звання постало в центрі уваги широких кіл громадськості. Формування нової соціальної структури суспільства, яке активізувалося внаслідок реформ 1860–1870-х рр. у Російській імперії, вплинуло на процес інтеграції жінок у суспільне життя та зміну їх місця в соціальній структурі Російської імперії. Це явище привело до часткової зміни уявлень духовенства про жіночу освіту, що стало об'єктом уваги як церковних, так і світських діячів. Представники різних кіл суспільства були активними учасниками або ж були втягнуті в дискусії щодо розвитку жіночої освіти. Така зацікавленість була зумовлена також стурбованістю представників духовного та світського станів падінням авторитету парафіяльного духовенства, одну з причин якого вбачали в невігластві їхніх дружин. Періодичні видання, що масово з'явилися в другій половині XIX ст., звертали увагу пересічних читачів та влади до проблем жіночої духовної освіти, а також розбурхали цікавість і професійних дослідників.

З середини XIX ст. питання необхідності та обсягу освіти для дівчат духовного звання стали об'єктом уваги як церков-

¹ Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. М., 1901. 557 с.; Голубинский Е. Е. О реформе в быте русской церкви. М., 1913. 132 с.

² Знаменский П. Руководство к истории Русской православной церкви. Казань, 1876. 482 с.; Знаменский П. В. Чтения из истории русской церкви за время царствования Александра I. Казань, 1885. 142 с.

³ Преображенский И. Отечественная Церковь по статистическим данным. СПб., 1901. 475 с.

них, так і світських діячів. Протягом 1860–1870-х рр. у періодиці жваво обговорювалися як загальні питання необхідності жіночої освіти¹, так і жіночої духовної освіти зокрема². Проте більшість статей, які з'явилися в ці роки, були написані священнослужителями. У цих замітках багато уваги приділялося ролі жінки духовного стану в підтримці високого морального стану парафії та суспільства. Автори розвідок не тільки обґрунтовували необхідність надання спеціальної освіти дочкам священнослужителів, а й розробили ряд пропозицій щодо змісту освіти й процесу виховання в училищах для дівчат духовного звання. Вони наголошували, що доля й призначення дівчини духовного стану дуже відрізняється від дорослого життя представниці світського стану. У зв'язку з цим ці автори наполягали на тому, що навчальний процес в училищах для дівчат духовного звання має відрізнятися від навчального процесу в інститутах шляхетних дівчат, приватних пансіонах та жіночих гімназіях. Особлива увага в цих статтях приділялася майбутній долі дівчат-сиріт й дівчат без посагу, і висувалася ідея, що саме здобута освіта допоможе їхньому матеріальному забезпеченню.

Актуалізація цієї теми в періодиці вплинула й на появу професійних розвідок, присвячених дослідженню жіночої духовної освіти. Праці, які вийшли в другій половині XIX – на початку XX ст. можна поділити на дві групи: роботи, у яких вивчалась історія всієї системи єпархіальних жіночих училищ, та ті, що були присвячені історії окремих навчальних закладів.

¹ Герье В. И. Теория и практика женского образования // Вестник Европы. 1877. № 4. С. 645–700; Головачев Г. Ф. О женских учебных заведениях // Русский вестник. 1860. № 7. С. 267–285; № 8. С. 457–480; Михайлов М. Женщины. Их воспитание и значение в семье и обществе // Современник. 1860. № 4. С. 473–500; Павлович Б. Материалы для истории взглядов на образование и воспитание женщин // Женское образование. 1877. № 1. С. 345–352.

² По вопросу о воспитании женщин духовного звания // Руководство для сельских пастырей. 1862. № 19. С. 41–64; По вопросу о воспитании и пристройстве детей духовного происхождения, вне духовного звания // Православное обозрение. 1869. № 8. С. 357–380; Маслов В. По вопросу об училищах для девиц духовного звания // Дух христианина. 1864. № 11. С. 71–84; Иванцов-Платонов А. Об образовании девиц духовного происхождения вообще и применительно к потребностям духовенства Московской епархии в частности // Православное обозрение. 1871. № 2. С. 273–287.

Особливо варто відмітити розвідку «Об училищах девиц духовного звания»¹ (автором був ймовірно чиновник Синоду), яким було покладено початок вивчення системи жіночих духовно-навчальних закладів у цілому. Надалі ця праця неодноразово використовувалася багатьма дослідниками, які вивчали історію цих освітніх інституцій. Загальні огляди історії єпархіальних жіночих училищ містилися в працях М. Краснова², О. Кузнецова³, Д. Семенова⁴. Ці та деякі інші розвідки починалися описом процесу відкриття першого училища для дівчат духовного звання в Царському селі й затвердженням статуту в 1843 р. Автори розглядали трансформацію училищ для дівчат духовного звання в єпархіальні жіночі училища. Дослідники одностайно стверджували, що основною проблемою єпархіальних училищ було їхнє недостатнє фінансування. Цією обставиною пояснювали плинність педагогічних кадрів, яка своєю чергою негативно позначалася на навчальному процесі. Д. Семенов у своїй розвідці зробив узагальнюючий висновок про те, що училища для дівчат духовного звання не користувалися популярністю та довірою серед духовенства⁵. Однак такі твердження цього та деяких інших авторів не спирались на аналіз чисельності учнів або настрої представників духовенства.

Певною віхою в дослідженні теми стала праця О. Кузнецова «Епархиальные женские училища», яка була присвячена 40-річному ювілею затвердження нового статуту єпархіальних жіночих училищ. Дослідник зробив огляд основних нормативно-правових актів, прийнятих Св. Синодом з цього питання в XIX ст. Однак формально-юридичний аналіз, який застосовував цей автор, не передбачав дослідження причин прийняття того чи того акту. Тим більше цей та інші дослідники не ставили

¹ Об училищах девиц духовного звания. СПб., 1866. 156 с.

² Краснов М. Епархиальные женские училища // Образование. 1892. № 12. С. 221–227.

³ Кузнецов А. Епархиальные женские училища (по поводу исполненного сорокалетия устава этих училищ) // Церковные ведомости. 1909. № 3. С. 120–124; № 4. С. 178–183; № 5. С. 229–234; № 6. С. 283–286; № 7. С. 340–344; № 8. С. 379–382; № 10. С. 460–463; № 11. С. 514–518.

⁴ Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования // Русская школа. 1893. № 9,10. С. 26–37; № 11. С. 29–48; № 12. С. 12–17.

⁵ Там само, С. 32.

питання про впровадження в життя цих документів, їх вплив на розвиток єпархіальних жіночих училищ. Важливо відзначити, що юридичний підхід цього та інших авторів привели їх до висновків про те, що єпархіальні училища виконували функції виключно церковних навчальних закладів. Однак дослідження єпархіальних училищ дозволяють зробити висновок про беззаперечне домінування світського компоненту в навчальному процесі цих освітніх установ.

До другої групи ми віднесли роботи¹, які були присвячені історії окремих навчальних закладів. Створення більшості таких праць, як правило, було пов'язано зі святкуванням ювілеїв конкретного навчального закладу або значної події в житті єпархіального училища. Підготовка до святкування ювілею починалася заздалегідь і включала збір матеріалів з історії навчальних закладів і написання історичних нарисів. Майже всі автори таких нарисів були непрофесійними істориками, як правило, викладачами або інспекторами класів. Автори цих розвідок розпочинали нарис з опису клопотання про заснування училища для дівчат духовного стану, багато уваги приділяли процесу збору коштів для відкриття навчального закладу й будівництву училищних приміщень. Вони зазвичай давали загальну характеристику розвитку навчального процесу, роблячи акцент на статуті єпархіальних училищ 1868 р. Особлива увага приділя-

¹ Богородицкий В. В. К двадцатипятилетию 2-го Киевского женского училища Духовного ведомства. Киев, 1911. 44 с.; Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890). Тульчин, 1890. 51 с.; Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течение первого пятидесятилетия его существования (1861–1911). К., 1911. 255 с.; Тупатилов А. Ф. Краткая историческая записка о состоянии Черниговского епархиального женского училища за двадцатипятилетний период его существования. Чернигов: тип. Губ. правл., 1891. 32 с.; Чижевский И. Записка о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания за двенадцатилетние его существование с 5 июня 1854 по 6 июня 1866 г. // Духовный вестник. 1866. № 7. С. 453–473; Шафранский А. Волынское епархиальное женское училище в г. Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881–1906 гг.). Почаев, 1906. 57 с.; Щеглов В. Двдцатипятилетние Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. 1894. № 11. С. 375–411; № 17. С. 648–675; № 19. С. 739–767; № 20. С. 809–839; № 23. С. 983–1009; 1895. № 2. С. 43–60; № 3. С. 111–128; № 4. С. 143–177; № 6–7. С. 239–245.

лася джерелам фінансування училищ, оскільки всі ці навчальні заклади функціонували лише за рахунок місцевого духовенства, плати за навчання своєкоштных вихованок, пожертв різних осіб. Усі автори, як і в загальних працях з історії єпархіальних училищ, робили одностайно висновок, що основною проблемою єпархіальних училищ було неналежне фінансування. Це призводило до того, що освітні установи не могли прийняти всіх охочих навчатися. Крім того, не було можливості утримувати власний викладацький штат, що, на думку дослідників, негативно впливало на навчальний процес. Наприкінці розвідок нерідко містився опис стипендій, що існували в училищах для бідних дівчат духовного стану, які не могли платити самостійно за навчання в єпархіальних училищах. Слід зазначити, що для написання цих нарисів автори нерідко використовували масив діловодної документації з архіву відповідного училища. Деяким дослідникам вдалося зібрати велику кількість різноманітних документів. Тому окремі праці містять значний і цікавий фактичний матеріал, статистичні дані щодо чисельності вихованок і викладачів. Завдання цих авторів передовсім полягало в тому, щоб ознайомити суспільство з діяльністю єпархіальних училищ, тому праці мали ще й яскраво виражений просвітницький характер.

Вагомий внесок у дослідження історії жіночої духовної освіти зробила О. Лихачова – випускниця Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів. У третьому томі «Материалов для истории женского образования в России (1828–1856)»¹ основну увагу авторка приділила історії світських жіночих навчальних закладів у середині XIX ст., проте вона зобразила і процес виникнення училищ для дівчат духовного звання, показала особливості відкриття цих навчальних закладів. У 1901 р. вийшов у світ четвертий том роботи О. Лихачової². У цій праці вже два розділи були безпосередньо присвячені єпархіальним жіночим училищам. Авторка збрала й проаналізувала численні матеріали періодики, звіти урядових установ і окремих навчальних за-

¹ Лихачева Е. Материалы по истории женского образования в России (1828–1856). СПб., 1895. 271 с.

² Лихачева Е. Материалы по истории женского образования в России (1856–1880). СПб., 1901. 648 с.

кладів, архівні документи Св. Синоду. Робота містить великий фактичний матеріал, але викладені дані не супроводжувалися авторськими висновками. Утім, О. Лихачова сформулювала важливу думку про те, що головна мета училищ, як вона була записана у статуті (виховувати майбутніх дружин священнослужителів), на практиці не виконувалася¹. Отже, дослідниця підійшла до постановки проблеми того, що задекларована мета та практика життя значно розходилися, і ці училища насправді виконували не тільки вузьке завдання виховання дружин священника. Проте цей висновок так і не був чітко сформульований.

Жовтнева революція 1917 р. спричинила докорінні зміни в політичному та інтелектуальному житті країни. Історія жіночої духовної освіти на довгі десятиліття залишилася майже повністю поза увагою радянської історіографії. У цей період помітний внесок був зроблений у вивчення загальних проблем розвитку шкільної справи в Україні, як складової Російської імперії. Жіноча освітня проблематика розглядалася переважно у зв'язку з участю жінок у революційному русі². Було створено пласт досліджень, присвячених історії РПЦ. Проте всі ці розвідки практично не зачіпали наш предмет дослідження – жіночу духовну освіту в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Ця проблематика майже не розглядалася ані істориками церкви, ані істориками освіти, ані істориками жіночого руху. У ґрунтовних працях з історії РПЦ – розвідці М. М. Нікольського «История русской церкви»³ та колективній монографії «Русское православие: вехи истории»⁴ – факт відкриття спеціальних навчальних закладів для дівчат духовного стану лише згадується одним реченням. У роботах з історії освіти єпархіальні жіночі училища якщо і згадувалися, то виключно побіжно. Праці «Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (вто-

¹ Там само, С. 388.

² Ковалёва И. Н. Женский вопрос в России 50–60-х годов XIX века // Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. М., 1981. С. 118–128; Овсянникова М. Женщины в борьбе за народное счастье. М.: Госполитиздат, 1954. 96 с.; Тишкин Г. А. Женский вопрос в России в 50–60-е годы XIX в. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. 240 с.

³ Никольский Н.М. История русской церкви. М.: Политиздат, 1985. 448 с.

⁴ Русское православие: вехи истории / науч. ред. А. И. Клибанова. М.: Изд-во политической литературы, 1989. 719 с.

рая половина XIX века)»¹, «История педагогики»² містили лише стислі загальні відомості про існування єпархіальних училищ. У них наголошувалося, що ці заклади готували вчителюк для початкових народних і церковнопарафіяльних шкіл. Отже, у радянську добу така мета училищ, як підготовка майбутніх дружин священнослужителів, замовчувалася. Крім того, автори нерідко підкреслювали, що статут єпархіальних училищ 1868 р. вимагав «прищепити й виховати в дітях відданість престолу і вітчизні»³. Хоча, вочевидь, таким завданням мета діяльності училищ далеко не вичерпувалася.

РПЦ та духовенство стали предметом дослідження не тільки радянських дослідників, а й західних науковців. У період 1960–1990-х рр. у США, Канаді та Західній Європі сформувався окремий напрямок історичних студій, а саме англомовна русистика⁴. Насамперед, необхідно звернути увагу на американського дослідника Грегорі Фріза. Він є автором двох фундаментальних монографій з історії Православної церкви та соціальної історії духовенства в Російській імперії⁵. У цих роботах він розглянув різні аспекти життя парафіяльного духовенства: взаємини з державою, систему підготовки дітей духовного стану, участь духовенства в революційних подіях тощо.

Сучасна доба в історіографії теми, яка почалася з 1990-х рр., представлена різноманітними роботами українських і зарубіжних авторів. Новий етап дослідження теми ознаменувався, передовсім, зміною сюжетів, які перебувають у фокусі уваги

¹ Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (вторая половина XIX века) / Отв. ред. А. И. Пискунов. М.: Педагогика, 1978. 599 с.

² Константинов Н. А. История педагогики: учебник для студентов пед. институтов. М., 1974. 447 с.

³ Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (вторая половина XIX века) / Отв. ред. А. И. Пискунов. М.: Педагогика, 1978. С. 137.

⁴ Майкл Д. Ф. Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период. / Пер. с англ. З. Н. Исидоровой. Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 2000. 332 с.

⁵ Freeze G. L. Caste and Emancipation: The Changing Status of Clerical Families in Imperial Russia // The Family in Imperial Russia: New Lines of Historical Research. Ed. David L. Ransel. Urbana: University of Illinois Press, 1978. P. 124–150; Freeze G. L. Handmaiden of the State? The Church in Imperial Russia Reconsidered // Journal of Ecclesiastical History. 1985. Vol. 36. № 1. P. 82–102; Freeze G. L. The Parish Clergy in Nineteenth Century Russia. Crisis, Reform, Counter Reform. Princeton, 1983. 412 p.

істориків. Характерним є зростання інтересу до історичного досвіду функціонування системи освіти. Сьогодні історія освітньої діяльності Руської Православної Церкви, її вплив на становище жінки в суспільстві, розвиток жіночих духовно-навчальних закладів стали темами дипломних і дисертаційних робіт, низки спеціальних статей.

З'явилися розвідки, присвячені як історії окремих єпархіальних училищ¹, так і розвитку жіночої духовної освіти в Україні². Утім, більшість авторів фактично повторюють основні підходи, методи та загальний план досліджень, які були характерні для розвідок кінця XIX – початку XX ст. Автори більшості праць так само, як і в XIX ст., лише констатують важливі етапи в історії цих навчальних закладів, зосереджуючись на історії відкриття, будівництва нових приміщень, затвердження статутів тощо. На жаль, у жодному з сучасних досліджень не робиться спроба порівняти духовну і світську жіночу системи освіти, виявити особливості єпархіальних училищ, проаналізувати становище корпорації викладачів і виховательок. Чимало тверджень по-

¹ Грозний Д. А. Жіноче єпархіальне училище в Одесі (середина XIX – початок XX ст.) // Інтелігенція і влада. 2005. № 5. С. 33–42; Кучерова С. И. Харьковское училище девиц духовного звания в 50-е – 60-е гг. XIX в. // Вера и разум. 2000. № 1. С. 203–206; Сесак І. В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 324–337.

² Єршова Л. Духовна жіноча освіта на Волині (сер. XIX – поч. XX ст.) // Шлях освіти. 2000. № 4. С. 41–45; Литвиненко О. М. Навчальні заклади єпархіального відомства для дівчат у Херсонській губернії кінця XIX – на початку XX століття. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2012_36_1/litvinenko.pdf. (дата звернення: 20.08.2015); Лотоцький В. Духовна освіта для жінок на Волині // Духовна освіта на Волині в XI – XX століттях. Збірник матеріалів богословської науково-практичної конференції з нагоди 20-ліття відновлення Волинської Духовної семінарії в м. Луцьку. Луцьк, 2010. URL: <http://vpba.org/nauka/naukovi-vidannja/37-duhovna-osvita-na-volini-v-hi-hh-stolitjtjah.html> (дата звернення: 22.01.2012); Святненко А. В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина XIX – початок XX ст. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2013. № 3. С. 170–176; Сесак І. В. Жіночі духовні училища православного відомства на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 249–254.

дається без належної аргументації та аналізу, особливо тих, які стосуються оцінок рівня та якості освіти. За такими характеристиками, як «пристойний рівень» організації занять у єпархіальних училищах¹ або «високий рівень», як правило, не стоїть аналіз конкретних навчальних програм. Більшість дослідників не ставили завдання виявити причини та наслідки прийнятих статутів, порівняти їх зі змінами та реформами в інших ланках системи освіти. Однак ряд робіт містить статистичні данні, що дає можливість провести компаративний аналіз процесів, що відбувалися в зазначений період у різних єпархіальних училищах України.

Серед загалу праць з історії жіночої освіти слід виокремити розвідки, які присвячені «всебічному» висвітленню історії розвитку єпархіальних жіночих училищ в Україні. Навіть за невеликих обсягів їх автори ставили за мету охопити весь спектр питань: від фінансово-господарських справ до навчально-виховного процесу². У статті Г. В. Степаненко проаналізовано ставлення Руської Православної Церкви до соціальних змін другої половини XIX ст. та висвітлена діяльність православного духовенства в галузі жіночої освіти. Дослідниця, не наводячи аргументів, визначила рівень освітньої програми єпархіальних училищ початку 1860-х рр. як «елементарний»³. При цьому авторка виділила основні моменти розвитку навчального процесу єпархіальних жіночих училищ після їх реорганізації в 1868 році. Г. В. Степаненко також відзначила, що всі викладачі єпархіальних училищ обов'язково мали вищу освіту⁴ без відповідного просопографічного аналізу.

¹ Святненко А. В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина XIX – початок XX ст. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2013. № 3. С. 174.

² Лисенко С. Єпархіальні училища як шлях освіти та соціалізації жінок у XIX – на початку XX ст. // Молодь і ринок. Щомісячний науково-педагогічний журнал. 2013. № 1. С. 57–62; Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти // Проблеми історії України XIX – XX ст. 2007. Вип. 13. С. 184–196.

³ Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти // Проблеми історії України XIX – XX ст. 2007. Вип. 13. С. 186.

⁴ Там само, С. 192.

Цікавою є стаття¹ харківської дослідниці Г. Г. Яковенко, яка вийшла відносно нещодавно та присвячена аналізу становища домашніх учительок Одеського єпархіального жіночого училища. Крім того, авторка розглянула організацію процесу початкової педагогічної підготовки. Відзначимо, що тема викладацької спільноти єпархіальних училищ є майже не дослідженою, за винятком окремих розвідок², тому ця праця має важливе значення.

Провідною тенденцією в сучасній українській історіографії стали наукові розвідки, присвячені розвитку жіночої освіти в Україні та окремих регіонах. Роботи Г. Г. Яковенко³, В. В. Вірченко⁴, Т. В. Шушари⁵, В. А. Добровольської⁶, О. В. Мельника⁷, О. О. Драч⁸ та інші, присвячені історії жіночих гімназій, інсти-

¹ Яковенко Г. Г. Становище та педагогічна підготовка домашніх учительок в Одеському єпархіальному жіночому училищі // Гуржіївські історичні читання. 2015. Вип. 10. С. 78–80.

² Лісненко С. Викладачі єпархіальних жіночих училищ в Україні (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 190–191; Лісненко С. В. Викладач єпархіального жіночого училища в Україні XIX ст. (на прикладі Харківського єпархіального жіночого училища) // Церква–наука–суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцятої Міжнародної наукової конференції (27–29 травня 2015 р.) / Нац. Києво-Печер. іст. культ. Заповідник. К., 2015. С. 225–227.

³ Яковенко Г. Г. Домашні учительки м. Олександрівська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 80–83; Яковенко Г. Г. Домашні учительки та їх підготовка в Катеринославській губернії // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Ліра, 2014. Вип. 2. С. 169–178; Яковенко Г. Г. Професійна характеристика домашніх учителів м. Суми // Сумська старовина. 2014. № 45. С. 54–64.

⁴ Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.

⁵ Шушара Т. В. Состояние женского образования в Таврической губернии XIX – начала XX века // Вісник СевНТУ. Педагогіка: зб. наук. пр. Севастополь, 2010. Вип. 105. С. 124–132.

⁶ Добровольська В. А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2006. 20 с.

⁷ Мельник О. В. Розвиток середньої жіночої освіти в XIX – на початку XX ст. в Одесі // Інтелігенція і влада. 2011. № 21. С. 46–55.

⁸ Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис...док. іст. наук. Черкаси, 2011. 533 с.; Драч О. О. Жіноча середня освіта провінційного міста: осмислення практики функціонування гімназій Черкас (кінець XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. 2013. № 9. С. 86–93.

тутів шляхетних дівчат, приватних пансіонів тощо. Більшість авторів доходить традиційних висновків про половинчастість реформ освіти, русифікаторську політику уряду, значно перебільшують вплив жіночого руху на відкриття середніх навчальних закладів. У деяких працях подаються загальні відомості щодо історії створення та розвитку єпархіальних жіночих училищ.

Необхідно звернути увагу на праці сучасних російських дослідників В. Л. Колеснікової¹, О. Д. Попової², О. А. Андреевої³, К. В. Козлова⁴, Н. І. Нікітіної⁵, у яких аналізується як історія виникнення єпархіальних жіночих училищ у Російській імперії, так і розвиток навчально-виховного процесу в них. У ряді робіт спостерігаємо постановку нових питань та нові підходи. Так, К. В. Козлов розглядає єпархіальні училища як варіант соціальної підтримки духовного стану. У наданні іншим станам права навчатися в цих освітніх установах автор вбачає лише інерцію традицій, що склалися раніше, коли в монастирські притулки приймали дітей усіх станів.

Особливої уваги заслуговує робота О. Д. Попової «В стенах конвикта...». Характерною рисою цієї розвідки є спроба застосувати принципи «нової» соціальної історії, історії повсякденності до історії єпархіальних училищ. Авторка подає яскраву картину повсякденного життя єпархіалок в училищах, переважно на матеріалах Рязанського, Тверського та Ярославського єпархіальних жіночих училищ. Важливе значення для розумін-

¹ Колесникова В. Л. Женщина духовного сословия в системе народного образования России XIX – начала XX вв. // Научные ведомости БелГУ. 2007. № 1. С. 67–71.

² Попова О. Д. В стенах конвикта...(Очерки повседневной жизни женских епархиальных училищ). Рязань, 2006. 276 с.; Попова О. Д. «Коммунальная квартира» епархиалок (повседневная жизнь воспитанниц закрытых учебных заведений в рамках жилищного пространства) // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2013. № 4. С. 28–34.

³ Андреева Е. А. Епархиальные женские училища в России // Педагогика. 1999. № 3. С. 85–91.

⁴ Козлов К. В. Создание епархиальных женских училищ в России во второй половине XIX века. URL: http://do2.gendocs.ru/docs/index_405591.html (дата звернення: 15.10.2014).

⁵ Никитина Н. И. Женское епархиальное училище: от религиозного воспитания к педагогическому образованию // Вестник Новгородского государственного университета. 2011. № 64. С. 48–51.

ня ролі цих освітніх інституцій у культурному розвитку Російської імперії має намагання дослідниці виявити траєкторії подальшої долі випускниць цих навчальних закладів.

О. А. Андреева у своїй роботі розглянула історію єпархіальних жіночих училищ з точки зору історії педагогіки: зміст навчальних курсів, виховний процес. Однак практично не простежуються причини еволюції системи єпархіальних жіночих училищ. Для ряду робіт новітнього періоду характерна надмірна позитивна оцінка історії жіночих духовно-навчальних закладів. Так, викладена система виховання в єпархіальних училищах у роботі О. А. Андреевої показана як ідеальна система виховання високоморальної особистості, а всі задекларовані методи і прийоми як реалізовані на практиці.

У ході дослідження історії єпархіальних жіночих училищ України було виявлено та опрацьовано значний корпус джерел із декількох архівних та бібліотечних зібрань України та Російської Федерації. Усі вони склали різноманітну джерельну базу з проблеми.

У роботі використані законодавчі джерела – статuti єпархіальних жіночих училищ, які регламентували їхню діяльність. Актові матеріали представлені постановами, що видавалися від імені імператора чи Св. Синоду. До цієї ж групи відносяться регламенти та інструкції єпархіального керівництва та Синоду, що діяли як у Російській імперії в цілому, так і на території підросійської України зокрема. Законодавчі та актові матеріали дають можливість проаналізувати політику імперської влади щодо жіночої освіти, єпархіальних училищ протягом XIX – початку XX ст. Першим таким документом був статут училищ для дівчат духовного звання, що був затверджений 15 серпня 1843 р. Наступним – статут єпархіальних жіночих училищ, опублікований у 1868 р. Поява цього документа ознаменувала початок другого періоду в історії навчальних закладів цього типу. У статутах визначався загальний напрямок розвитку цих училищ: мета та завдання навчального закладу, зміст освіти, структура управління, права та обов'язки вчителів, умови вступу до училища тощо. Відзначимо, що чимало початкових положень статуту єпархіальних жіночих училищ 1868 р., які стосувалися змісту освіти, згодом були доповнені постаново-

ми Св. Синода. Ці документи друкувалися в офіційних періодичних виданнях духовного відомства «Церковный вестник» і «Церковные ведомости».

Під час вивчення змісту статутів єпархіальних жіночих училищ проводився порівняльний аналіз із статутами духовних семінарій, жіночих гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти (1870 року), жіночих навчальних закладів Відомства установ імператриці Марії (1855 року). Це дозволило зробити висновки щодо відмінностей у змісті навчальних курсів, кількості годин із різних дисциплін і організації навчального процесу в цих закладах. Такий підхід надав можливість виявити своєрідність єпархіальних жіночих училищ і довести існування станової спрямованості (яка в другий період функціонування єпархіальних училищ була дещо зменшена, але існувала). Порівняльний аналіз допоміг визначити місце єпархіальних жіночих училищ у всій системі освіти Російської імперії в XIX ст. і оцінити їх роль у справі поширення просвіти.

Законодавчі й актові джерела в переважній кількості були опубліковані. Однак до дослідження були залучені кілька проєктів актових документів. Такі документи не були оприлюднені й зберігаються в архівосховищах. Наприклад, це проєкти статуту і штатів єпархіальних жіночих училищ, що були розроблені на початку XX ст. Хоча ці акти не отримали силу закону, вони є дуже важливими для дослідження, оскільки допомагають вивчити останні роки функціонування єпархіальних училищ. Документи показують ті ймовірні напрямки реформування цих училищ на початку XX ст., які не були реалізовані.

Були також використані опубліковані актові документи радянської влади, які дають нам інформацію про зміну положення єпархіальних жіночих училищ та їх закриття в 1917–1918 рр. Таким чином, ці дві групи джерел досить інформативні щодо вивчення мети та завдання училищ в XIX ст., принципів організації навчально-виховного процесу, внутрішнього устрою, системи управління, становища викладацького складу тощо.

Численну групу джерел становить діловодна документація, у якій можна виділити декілька різновидів документів. Діловодна документація представлена як інструкціями, розпорядженнями з'їздів духовенства та єпископів, так і рапортами,

журналами училищних рад про їх реалізацію. Крім того, до цієї групи відносяться й офіційні листи, подання єпископів, начальниць та інспекторів класів єпархіальних училищ до Св. Синоду. У такого роду документації міститься інформація з питань, які стосувалися училищ, надавалися відомості щодо різних подій у житті цих навчальних закладів, ставилися поточні питання, містилися прохання, клопотання тощо. Крім того, у роботі були використані діловодні матеріали, які відображають повсякденні контакти Навчального комітету з училищними радами, відповіді Навчального комітету на різні запити та клопотання.

Серед діловодних джерел найінформативнішим видом документів є звітна документація. Вона була представлена звітами керівництва училищ, які щорічно складалися на місцях та відправлялися до Навчального комітету Синоду. Згодом ці звіти училищ своєю чергою складали відповідний розділ у звіті обер-прокурора перед імператором.

Діловодна документація представлена також списками учениць єпархіальних училищ, які укладалися кожного року й щорічно публікувалися в місцевих «єпархіальних відомостях». Інколи в них зазначалася й інша інформація (наприклад, за який кошт вихованки утримувалися в училищах). Такий вид джерел надає широкі можливості для складання баз даних учениць єпархіальних училищ, однак зазначені списки мають певні недоліки. Часом відсутня інформація за певні роки, часом вказані лише прізвища вихованок без імен, що ускладнює можливості встановлення персоналій.

Наступною групою джерел є періодичний друк. Серед залученої періодики можна виділити центральні та місцеві видання. Характеризуючи центральну періодику, особливу увагу ми звертали, насамперед, на такі журнали, як «Церковные ведомости» і «Церковный вестник», які були офіційними виданнями Св. Синоду. Крім того, до цієї групи також відноситься журнал «Христианские чтения», який видавався при Санкт-Петербурзькій православній духовній академії з 1821 по 1917 рр. На сторінках цих видань публікувалася офіційна інформація: статuti, постанови Синоду, звіти навчальних закладів, журнали засідань єпархіальних з'їздів тощо. Крім того, у центральній періодиці друкувалося багато інформації поточно-хронікаль-

ного характеру: повідомлення про відкриття кожного нового духовного училища, відомості про поточний стан єпархіальних училищ, про різноманітні проблеми, з якими стикалися ці навчальні заклади.

До групи місцевої періодики ми віднесли такі журнали, як «Духовный вестник», «Вера и разум», «Руководство для сельских пастырей», «Православная Подолия», «Епархиальные ведомости» відповідних єпархій, де існували училища. На сторінках місцевої періодики друкувалися описи урочистих подій, промови, зроблені на урочистих актах, описи стипендій тощо. Авторами статей як в центральних, так і в місцевих виданнях виступали, передовсім, священнослужителі, і полеміка, яка розгорталася на шпальтах таких журналів була досить гострою. Особливо бурхливо обговорювалась проблема реформи духовно-навчальних закладів, відбувалась дискусія на тему жіночої духовної освіти. Значення цієї групи джерел полягає в тому, що в них зафіксований «пульс» життя цих училищ, а також всього суспільства. Це дозволяє прослідкувати загальні тенденції в розвитку системи навчальних закладів духовного відомства, ті проблеми, які активно обговорювалися громадськістю. Нерідко саме періодичні видання дають можливість зрозуміти загальні настрої населення та його ставлення до діяльності єпархіальних жіночих училищ.

Наступна група джерел представлена джерелами особового походження. Слід відмітити, що для історії жіночої освіти цей вид джерел – мемуари, щоденники – досить рідкісний. Спогади вихованок єпархіальних жіночих училищ нечисленні, тому велике значення для дослідження має збірка¹, у якій уперше були опубліковані спогади та щоденники вихованок Архангельського, Калужського, Орловського, Рязанського, Ярославського, Царськосельського, Віленського, Тобольського, Ісідорівського єпархіальних жіночих училищ. Єпархіалки згадують процес навчання, своїх викладачів, взаємовідносини з іншими вихованками та виховательками. Цей вид джерел є цінним, оскільки, окрім загальної реконструкції картини повсякденного життя в училищі, він дає змогу проаналізувати думки, ідеї, що висловлюва-

¹ Єпархиалки: воспоминания воспитанниц женских епархиальных училищ / Сост., предисл., подгот. текста и коммент. О. Д. Поповой. М., 2011. 304 с.

ли єпархіалки з різних питань. Наприклад, можна побачити, що вихованки роздумували про необхідність оновлення церкви, про вади системи жіночої духовної освіти, про пияцтво священників. Ці спогади важливі тим, що показують різні загальні сторони життя єпархіалок: навчання, дружба, любов, їх відносини з викладачами, розваги та проступки, одяг і харчування. Це унікальне джерело дозволяє зазирнути за ширму офіційних відомостей, відчутти психологічну атмосферу напівзакритого навчального закладу, вивчити особливості побуту і звичаїв єпархіальних жіночих училищ.

Нами також були використані спогади вихованок інституту шляхетних дівчат, які були опубліковані окремою збіркою¹. Ці спогади досліджувались з метою порівняльного аналізу навчального процесу та повсякденного життя у світських та духовних жіночих закладах. В книгу уміщені спогади п'яти інституток, що охоплюють період з кінця XVIII ст. до початку XX ст. Вони виразно малюють цей своєрідний тип навчальних закладів.

Ще одну важливу групу джерел становлять навчальні посібники, які використовували в єпархіальних жіночих училищах. Аналіз цих книг дає змогу визначити не тільки перелік навчальних дисциплін, що вивчалися в єпархіальних училищах, але і змістове наповнення цих курсів. Дослідження підручників, якими користувалися єпархіалки, розширює можливості щодо визначення рівня знань, які отримували вихованки.

Наступну групу джерел становлять твори художньої літератури. В українській літературі духовенство не часто було в центрі уваги. Творів про життя дворян, купців або селян існує достатньо багато, а ось побут, сімейне життя, образ думок якого-небудь сільського батюшки або диякона залишалися менше висвітленими. Все ж таки існують твори, присвячені життю духовенства, однак праць про їхніх дочок створено мізерну кількість. Відзначимо, що група єпархіалок була також не надто популярною, на відміну, наприклад, від інституток. Для дослідження теми було використано декілька творів: повісті І. С. Нечуя-Левицького «Неоднаковими стежками», «Старосвітські батюшки та матуш-

¹ Інститутки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / Сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова. М., 2008. 576 с.

ки» та праця М. Левицького «Епархиалки», у яких автори через призму художнього наративу намагалися передати різноманітні сторони життя епархіалок. Для дослідника важливими є, насамперед, типовість образів героїв, а також опис побуту, вбрання, оселі, обрядовості чи певних моделей поведінки вихованок епархіальних училищ. Історично інформативним є художній контекст, який створюють автори для розвитку сюжетної лінії. Був використаний також твір-спогади письменника В. Катаєва¹. Цей твір становить особливий інтерес, оскільки родичі автора працювали в Одеському епархіальному жіночому училищі. На основі своїх дитячих спогадів автор розповідає про різні аспекти життя Одеського училища. Цікавим є його опис начальниці училища Анастасії Гаврилівни Мокієвської.

Значне число джерел, які були залучені до дослідження, уперше введено до наукового обігу. У ході дослідження опрацьовані джерела, які були розпорошені у фондах архівів та бібліотек України та Російської Федерації. Після зведення їх до єдиного джерельного комплексу маємо репрезентативну джерельну базу дослідження, яка дозволяє всебічно схарактеризувати епархіальні жіночі училища України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Методологічну основу роботи становить полідисциплінарний підхід, зорієнтований, насамперед, на використання методологічних принципів, сформованих у процесі розвитку таких сучасних напрямів історичної науки, як соціальна та культурна історія, гендерна історія та мікроісторія. Обрання зазначених напрямів було зумовлено дослідницькими завданнями, сформульованими для вивчення епархіальних жіночих училищ України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Зважаючи на засадничі постулати парадигми нової соціальної історії, епархіальні жіночі училища можна розглядати як фрагмент соціальної системи, структуру, дослідницьку модель, через призму якої ми вивчаємо всю мережу жіночих училищ в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Крім того, у нашому дослідженні було розглянуто становище соціально-професійної групи викладачів епархіальних жіночих учи-

¹ Катаев В. П. Разбитая жизнь, или волшебный рог Оберона. М., 1983. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=26333> (дата звернення: 06.02.2017).

лищ та вплив подій другої половини XIX – початку XX ст. на зміну матеріального та правового становища викладачів. Певну увагу в книзі приділено також і зміні статусу духовенства, що відбулася внаслідок реформ 1860–1870-х роках. У контексті нової соціальної історії було розглянуто станове походження єпархіалок, зміни співвідношення представниць світських та духовних станів протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Можна погодитися з дослідницею методології історії Л. П. Репіною, яка відзначає, що в результаті становлення і розвитку «нової історичної науки» значно розширилися предмет, проблематика й методи історичного дослідження, були розроблені нові, більш ефективні прийоми аналізу історичних джерел, уведено в обіг безліч історичних фактів¹. Сьогодні соціальна історія вивчає «історію соціальних спільнот (станів, класів, груп тощо); їхнє становище і склад, досвід, позиції, поведінку; такі інститути, як сім'я, партії, союзи; соціальні відносини – умови праці, комунікативні відносини, соціальні альянси й конфлікти; процеси урбанізації, індустріалізації й раціоналізації, соціальні зміни, різні аспекти соціальної нерівності й мобільності, а також соціальні передумови і наслідки політичних, культурних й економічних явищ і їхні різноманітні зв'язки з господарською, політичною і культурною історією»².

Освітні та виховні практики єпархіальних жіночих училищ, які були перейняті, адаптовані та розвинуті від інших жіночих навчальних закладів, досліджувалися із застосуванням принципів нової культурної історії. До того ж, значна увага була приділена дослідженню навчальних посібників, які відображають загальний напрям політики держави щодо освіти жінок. Окрім цього, з точки зору впливу на формування суспільної свідомості, саме навчальній літературі належить пріоритетне місце.

Як відзначає дослідниця Л. Репіна, нова культурна історія формується в больових точках нової соціальної історії, акцен-

¹ Репина Л. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиевистике // Одиссей. Человек в истории. 1990. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/odiss/21.php (дата звернення: 20.12.2016).

² Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей // THESIS. 1993. Вып. 2. URL: https://igiti.hse.ru/data/071/314/1234/2_3_2Kock.pdf (дата звернення: 12.11.2016).

тує свою увагу на дискурсивних аспектах соціального досвіду в найширшому його розумінні¹. Одне з найголовніших гасел нової культурної історії – це «практики». Поворот у бік повсякденних практик особливо помітний в історії науки, яка раніше вважалася формою інтелектуальної історії, але тепер значною мірою зосередила свою увагу на такій діяльності, як експериментування².

Крім того, особливу роль під час вивчення єпархіальних жіночих училищ відіграли принципи гендерної та жіночої історії, які застосовувалися, передусім, для дослідження викладацького колективу єпархіальних училищ, який складався з осіб обох статей. Ми проаналізували питання впливу гендерної ознаки на розподіл викладання предметів та рівень заробітної плати викладачів. Також, була здійснена загальна порівняльна характеристика освіти в жіночих та чоловічих духовних навчальних закладів. Напрацювання історичної фемінології дозволили нам вивчити процес зміни соціального статусу жінки духовного стану, який впливав на реорганізацію єпархіальних жіночих училищ України. Активно розвиваючись, історія жінок (women studies) включила в сферу своїх інтересів майже всі питання, що мають відношення до життя жінок у різні епохи, і дала імпульс до створення нового напрямку в історіографії – «гендерної історії», яка об'єднала історію жінок, історію чоловіків та історію сексуальності³.

Важливе значення для виконання завдань дослідницької роботи мали принципи та підходи мікроісторії, яка вивчає соціальні зв'язки та взаємини людей, їх життєві стратегії і тактики. У нашому дослідженні мікроаналіз дозволяє побачити розвиток кожного окремого єпархіального училища, що формує уявлення про функціонування всієї системи жіночих духовних навчальних закладів. Завдяки використанню мікроаналізу можна

¹ Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей: Человек в истории. М., 1996. С. 25–39.

² Берк П. Историческая антропология и новая культурная история // Новое литературное обозрение. 2005. № 75. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/pe5.html> (дата звернення: 23.12.2016).

³ Пушкарёва Н. Л. Гендерная история // Теория и методология истории: учебник для вузов / отв. ред. Алексеев В.В., Крадин Н.Н., Коротаев А.В., Гринин Л.Е. Волгоград: Учитель, 2014. С. 306.

відслідкувати процес упровадження різних постанов і законів у життя і, що не менш важливо, реакцію з боку керівництва кожного окремого єпархіального училища.

У процесі становлення мікроісторії як напряму історичної науки, вона частково перейняла методи мікроаналізу, розроблені в межах інших дисциплін та адаптувала їх для вивчення минулої соціальної реальності. Характерною рисою мікроісторичних студій є зміна масштабу дослідження. Історичні реконструкції та інтерпретації, здійснені завдяки концентрації на обмеженому полі спостереження: село, частина міста, соціальна група або навіть один індивід – приведуть до якісного розширення можливостей історичного дослідження¹.

Під час написання цієї роботи враховувалися також методи та здобутки теорії модернізації, згідно з якою розвиток системи освіти залежав від модернізаційних процесів, які охопили українське та російське суспільство в другій половині XIX – на початку XX ст. Значний вплив на модернізаційну парадигму виявив структурний функціоналізм Т. Парсонса. Ключем до розуміння теоретичних побудов Т. Парсонса є органічна метафора, тобто уподібнення людського суспільства біологічному організму. Органічна аналогія привела Т. Парсонса до формулювання концепту «гомеостатичної рівноваги». Біологічний організм завжди перебуває в одноманітному стані; якщо одна його частина змінюється, інші також повинні змінюватися відповідним чином, щоб зберегти рівновагу і зменшити напруженість. У суспільстві, на думку Т. Парсонса, також мають місце постійні взаємодії між інститутами з метою підтримки гомеостатичної рівноваги. Концепт «гомеостатичної рівноваги» допомагав пояснювати соціальні зміни як ланцюгові реакції на зрушення, що відбувалися в одному з громадських секторів². Використовуючи теорію Т. Парсонса можна пояснити зміни, що відбувалися в українському та російському суспільстві протягом другої половини XIX – початку XX ст. Реорганізація єпархіальних жіно-

¹ Медик Х. Микроистория // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. Альманах. М., 1994. № 4. С. 196–197.

² Побережников И. В. Теории модернизации // Теория и методология истории: учебник для вузов / отв. ред. Алексеев В. В., Крадин Н. Н., Коротаев А. В., Гринин Л. Е. Волгоград: Учитель, 2014. С. 134.

чих училищ була спричинена змінами статусу духовенства, жінок та розширенням потреб суспільства щодо рівня освіченості жінок.

Поширення інформаційних технологій протягом ХХІ ст. дає можливість робити загальний суспільний зріз різних історичних епох і сприяє розвитку просопографії. Просопографічний метод передбачає створення колективної біографії соціальних, професійних та інших груп людей на основі розрізнених відомостей. До того ж, цей метод дозволяє систематизувати біографічний матеріал та отримати нові уявлення про життя суспільства або певної соціальної групи. Аналітичний інтерес для дослідників становлять дані в сукупному вигляді. Одним із найбільш популярних способів організації інформації є створення бази даних. Нами була побудована база даних «Викладачі обов'язкових предметів єпархіальних жіночих училищ», яка включає відомості про педагогічний склад Волинського, Тульчинського, Харківського єпархіальних жіночих училищ та Першого Київського жіночого училища духовного відомства. До бази даних було внесено інформацію щодо 375 викладачів єпархіальних жіночих училищ України. Створена база даних надала можливість відповісти на ряд дослідницьких запитань щодо рівня освіти викладачів, гендерного розподілу праці, спеціалізації викладачів, тривалості роботи в училищі, наявності інших місць роботи, динаміки загального числа викладацького складу.

Зазначені підходи та методи, на нашу думку, дозволяють усебічно дослідити розвиток єпархіальних жіночих училищ України протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У виконанні завдань цього дослідження, міждисциплінарний підхід виступає не абстрактним, а реальним інструментом.

* * *

В основу книги покладено рукопис кандидатської дисертації, яка була захищена у 2017 р. Робота над цією темою розпочалася у далекому 2011 р., коли мій науковий керівник запропонувала мені досліджувати єпархіальні жіночі училища в Україні. Тому насамперед хочу подякувати своєму науковому керівникові професору кафедри історії України Харківсько-

го національного університету імені В. Н. Каразіна Людмилі Юріївні Посоховій за цікаву тему, ідеї, поради, а також за те, що вчила мене проводити дослідження та писати наукові тексти, підтримувала усі мої наукові пошуки та починання. Дякую всім членам кафедри історії України за обговорення моєї наукової теми та надані пропозиції. Висловлюю щиру подяку Катерині Вікторівні Астаховій та Сергію Олеговичу Серякову, які свого часу погодилися стати опонентами при захисті дисертації, а тепер рецензентами книги, за їхні слушні поради та рекомендації. Завдячую габілітованому доктору Артуру Гораку за керівництво моїм науковим стажуванням в Університеті Марії Кюрі-Склодовської у м. Люблін (Республіка Польща). Дякую співробітникам архівів та бібліотек, які допомагали у пошуках необхідних матеріалів. Вдячна за фінансову підтримку моїх архівних пошуків американській Дослідній Фундації імені Олега Ольжича. Особливо завдячую керівництву Харківської єпархії Української Православної Церкви, за фінансової підтримки якої здійснено видання. Дуже дякую архімандриту Володимиру (Швецю), який зацікавився темою мого дослідження та підтримав ідею публікації тексту дисертації. Висловлюю слова вдячності й митрополиту Харківському та Богодухівському Онуфрію, який надав благословення цій публікації.

Я безмежно вдячна моїй родині за допомогу. Дякую моєму чоловіку Дмитру, який завжди мене підтримував. Присвячую цю книгу своїм батькам Василю Івановичу Лісненко та Валентині Миколаївні Лісненко.

РОЗДІЛ І

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС В ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖІНОЧИХ УЧИЛИЩАХ УКРАЇНИ

Єпархіяльні жіночі училища почали відкриватися з середини 40-х рр. XIX ст. Ці навчальні заклади вписувалися в систему станової освіти, оскільки призначались виключно для дочок духовенства. На відкриття закладів вплинуло кілька обставин. Церковні ієрархи вбачали мету виховання майбутніх дружин духовних пастирів у тому, щоб підготувати з них справжніх християнок і дружин, здатних створити приємне товариство своїм чоловікам, допомогти їм у введенні парафіяльних справ, приготувати ліки для хворих, займатися вихованням власних дітей і утримувати в найкращому вигляді своє домашнє господарство. Дружини ієреїв були покликані повністю присвячувати себе сім'ї й досить рідко залишати дім¹. Відповідно до цих установок, освіта доньок парафіяльних священиків не передбачала всіх тих знань, які надавалися дітям дворян. На думку вищого духовенства, інститути шляхетних дівчат, хоч і мали становий характер, але не могли дати майбутнім дружинам священиків необхідну освіту та виховання. Представники духовенства вважали, що освіта, яку здобували їхні дочки у світських навчальних закладах не відповідала потребам їхнього стану й була причиною того, що дівчата цура-

¹ Лотоцький В. Духовна освіта для жінок на Волині // Духовна освіта на Волині в XI – XX століттях. Збірник матеріалів богословської науково-практичної конференції з нагоди 20-ліття відновлення Волинської Духовної семінарії в м. Луцьку. Луцьк, 2010. URL: <http://vpba.org/nauka/naukovi-vidannja/37-duhovna-osvita-na-volini-v-hi-hh-stolittjah.html> (дата звернення: 22.01.2012).

лися свого вродженого покликання й неохоче погоджувалися на шлюб із священником¹. Ці оцінки представників духовенства стали однією з причин відкриття єпархіальних жіночих училищ. Крім того, уряд і Св. Синод висловлювали сподівання, що жінки з відповідною освітою зможуть здійснювати позитивний вплив на селян². Також заснування єпархіальних училищ було спричинене й бажанням підняти авторитет духовенства³.

В українських губерніях Російської імперії перше училище для дівчиць духовного стану було засновано 1854 р. в Харкові. У 1864 р. було відкрито училище в Тульчині, через рік з'явилося Чернігівське училище для дівчат духовного звання, а ще через рік відкрито Таврійське жіноче духовне училище у Сімферополі. Діяльність цих училищ регулювали норми статуту училищ для дівчат духовного звання, який був затверджений 1843 р. Усього протягом 1854–1917 рр. на теренах України функціонувало 13 єпархіальних училищ (у Києві, Катеринославі, Кременці, Лубнах, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Тульчині, Харкові та Чернігові).

Училища для дівчиць духовного звання функціонували як закриті навчальні заклади. У статуті училищ для дівчиць духовного стану 1843 р. зазначалося, що головною метою єпархіальних училищ було виховання майбутньої матушки, яка мала бути «гідною дружиною служителя вітваря Божого та дбайливою матір'ю»⁴. При цьому зазначимо, що це завдання ставилося перед усіма жіночими середніми навчальними закладами середини XIX ст. Мета виховання в жіночих навчальних закладах Відомства установ імператриці Марії за статутом 1855 р. полягала в приготуванні учениць «до сумлінного виконання майбутніх

¹ Сесак І. В. Жіночі духовні училища православного відомства на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 251.

² Там, внутрі. Практики внутрішньої колонізації в культурній історії Росії: Сб. статей / Под ред. А. Эткінда, Д. Уффельманна, И. Кукуліна. М.: Новое литературное обозрение, 2012. С. 315.

³ Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования // Русская школа. 1893. № 9, 10. С. 28.

⁴ ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 18. СПб., 1843. № 17116. С. 528.

обов'язків, щоб вони з часом могли бути добрими дружинами й корисними матерями сімейств»¹.

Навчальний курс училищ для дівчат духовного звання був дубувався згідно з майбутнім призначенням випускниць цього училища. У четвертому параграфі статуту для училищ дівчиць духовного стану 1843 р. фіксувалося, що «відповідно до мети заснування училища, у ньому викладаються тільки ті предмети, вивчення яких необхідне для благочестивого життя в межах сімейних обов'язків». Отже, в єпархіальних училищах викладали такі предмети: Закон Божий, читання та письмо російською мовою, арифметику та рахунок на рахівницях, чистописання та малювання, російську граматику та словесність, російську історію та географію, всесвітню історію та географію в скороченому вигляді, нотний церковний спів, рукоділля в якомога ширшому обсязі². Навчальний курс в єпархіальних училищах був шестирічним і поділявся на три класи: нижчий, середній та вищий. Навчальний процес був організований як послідовне проходження трьох класів. Училищна рада кожного єпархіального училища самостійно складала навчальні програми для кожного класу. Протягом усього навчання вихованок в училищі керівництво закладу обов'язково мало привчати їх до ведення домашнього господарства в усіх його видах. Вихованки мали навчитися випікати хліб та проскури, готувати різного роду продукти на зиму, займатися садівництвом, городництвом³. На цей аспект виховання зверталася особлива увага, оскільки ці види діяльності були пов'язані безпосередньо з майбутнім життям будь-якої єпархіалки.

Перелік дисциплін, що викладали в єпархіальних училищах протягом другої половини 1850-х – другої половини 1860-х рр. свідчив, що вони не були тотожними іншим жіночим навчальним закладам чи чоловічим духовним семінаріям. Навчальний курс єпархіальних училищ не включав низку предметів, що викладали в жіночих навчальних закладах Маріїнського ві-

¹ Устав женских учебных заведений ведомства учреждений императрицы Марии, утвержденный 30 августа 1855 г. СПб., 1855. С. 1.

² ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 18. СПб., 1843. № 17116. С. 529.

³ Чижевский И. Харьковское епархиальное училище в пятидесятый год его существования. Харьков, 1904. С. 13.

домства. У ньому не було нових мов, музики, фізики, природознавства. У чоловічих духовних семінаріях хлопці-однолітки вивчали латинь, грецьку мову, хімію, фізику, природознавство, логіку, психологію тощо.

Аналізуючи навчальний план училищ для дівчат духовного стану у 1850–1860-ті рр., варто відзначити, що, хоча в статуті 1843 р. було задекларовано, що метою навчання в училищах була підготовка майбутніх дружин священнослужителів, на практиці вихованки отримували знання лише із загальноосвітніх дисциплін. Церковне керівництво не ініціювало впровадження курсів, які б надавали дівчатам спеціальні чи поглиблені знання з богословських дисциплін.

Перетворення 1860-х рр. торкнулися практично всіх сфер життя Російської імперії. Церква намагалася подолати замкненість, притаманну духовному стану в цілому і духовній освіті зокрема¹. Як наслідок, у 1867–1869 рр. було проведено широкомасштабне реформування чоловічої та жіночої духовної освіти. 20 вересня 1868 р. був затверджений Статут єпархіальних жіночих училищ. Цим актом училища для дівичь духовного звання були перейменовані в єпархіальні жіночі училища та реорганізовані в напівзакриті всестанові навчальні заклади. Були суттєво розширені завдання цих освітніх установ. Відтепер вони мали на меті не тільки підготовку майбутніх дружин священнослужителів, а і вчительок початкової школи.

У відповідь на запити часу було розширено навчальний курс єпархіальних училищ. За статутом 1868 р., єпархіалки мали вивчати Закон Божий, російську мову, теорію словесності, російську і всесвітню історію та географію, математичні дисципліни (арифметику, основи геометрії), фізику, чистописання, педагогіку, церковний спів та церковнослов'янську мову². У навчальних розкладах з'явилися і необов'язкові предмети, які викладали за додаткову платню. Серед них були «нові» мови (французька та німецька), малювання та музика. Заняття домашнім рукоділлям, відповідно до статуту 1868 р., мали бути виключе-

¹ Кучерова С. Загальноосвітній аспект програм духовних навчальних закладів (аналіз статутів 60-х рр. XIX ст.) // Сіверянський літопис. 2003. № 4. С. 117.

² ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 43. Спб., 1868. № 46271. С. 259.

ні з навчальних розкладів та перенесені до позаурочного часу. Отже, вихованки цих освітніх інституцій здобували в процесі навчання різноманітні знання загальноосвітнього характеру¹.

З 1868 р. єпархіальні училища могли бути шестикласними з річним курсом навчання в кожному класі або трикласними за дворічного навчального курсу. Навчальний рік в училищах зазвичай починався в 20-х числах серпня вступними іспитами і переєкзаменуванням, що тривали до 1–2 вересня. Наприкінці навчального року проводилися річні іспити, що проходили з середини травня до 10–12 червня. Літні канікули тривали два з половиною місяці. Крім цього, були зимові канікули, що традиційно тривали з 21 грудня до 7 січня, і великодні, що починалися з Лазаревої суботи і закінчувалися тижнем Хоми. Вихідними були також чотири дні масляниці і дні говіння – перший тиждень Великого і Різдяного постів².

Основною формою організації навчання протягом усього періоду функціонування єпархіальних училищ був урок, який тривав годину. Під час одного заняття вчителі пояснювали новий матеріал, вихованки виконували вправи, завдання, розв'язували задачі та приклади. Передбачалося, що дівчата засвоюють основні тези на уроках, а ввечері повторюють вивчене³. Оцінювання знань вихованок відбувалося за п'ятибальною системою. Підсумкова оцінка виводилася в результаті здійснення низки операцій. За чвертями в єпархіальних училищах проходили атестації. Наприкінці навчального року на їхній підставі виставлялася річна оцінка. Після закінчення навчальних занять вихованки з усіх предметів складали річні іспити. Як правило, іспити приймала комісія в складі начальниці училища, інспектора класів, одного з членів ради від духовенства й викладача відповідного предмету. Інколи на іспитах були присутні єпископи, попечителі навчальних округів, представники повітової земської управи, міської думи. Екзаменаційна оцінка виводи-

¹ Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования // Русская школа. 1893. № 9, 10. С. 30.

² ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 43. Спб., 1868. № 46271. С. 259.

³ Корнієнко К. Організація навчального процесу в єпархіальних жіночих училищах (на матеріалах лівобережної України) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: збірник. Серія: Історичні науки. 2012. № 9. С. 166.

лася в такий спосіб: середнє арифметичне суми балів усіх екзаменаторів. Підсумковий бал ставився як середнє арифметичне суми річної й екзаменаційної оцінок.

Відмінницям вручалися похвальні листи й дарувалися книжки та різні невеликі подарунки за успіхи в навчанні. Вихованки, які отримали на іспиті незадовільну оцінку, незалежно від річного бала, мали проходити переекзаменування. Якщо незадовільна оцінка була з одного предмету, переекзаменування, зазвичай, призначалося після сесії, якщо з двох – після канікул. Якщо ученицею не було здано три і більше предметів, вона або залишалася у тому ж класі для повторного проходження курсу, або відраховувалася у зв'язку з неуспішністю¹. Проведений аналіз щорічних звітів про діяльність єпархіальних училищ показав, що число вихованок, які були відраховані з училища через неуспішність, було відносно незначним, що складало від 2% до 5%, а число залишених на другий рік було від 5% до 15%.

Відзначимо, що проблема малоуспішних вихованок постійно була в центрі уваги. Це питання порушувалося і на зібраннях педагогічних рад училищ і навіть на сторінках духовних журналів. Наприклад, восени 1870 р. проблема малоуспішних вихованок дуже активно обговорювалася в Полтавському єпархіальному жіночому училищі. Група викладачів висловила думку, що необхідно перевести неуспішних вихованок другого класу в перший клас або взагалі виключити з училища. Оскільки з ними треба було працювати більш ретельно, приділяти їм більше уваги, і через це збивався навчальний процес. У результаті дискусії педагогічна рада училища постановила, що «таке ставлення до вихованок жорстоке». Полтавський і Переяславський архієпископ Іоанн (Петін) підтримав рішення педагогічної ради, зазначивши, що всі учениці не можуть мати однакові здібності до наук. Він відзначив, що набагато важливіше, щоб вихованки мали добрий характер².

¹ Чижевский И. Харьковское епархиальное училище в пятидесятый год его существования. Харьков, 1904. С. 36–37.

² Щеглов В. Двадцатипятилетние Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. 1894. № 19. С. 741–743.

Слід зазначити, що в усіх школах другої половини XIX ст. була категорія учнів, яка не вчилася, а відсиджувалася на останніх партах. Учителі їх просто не запитували, махнувши на них рукою. Про подібне явище пише і вихованка Смольного інституту Є. М. Водовозова¹. У духовних семінаріях такі учні сиділи на задніх партах («на Камчатці»), нічого не боялися, знаючи, що викладачі їх не чіпатимуть². Автор однієї зі статей журналу «Церковный вестник» писав щодо малоуспішних вихованок єпархіальних училищ таке: «Залишати їх в училищі, насильно тягнути з класу в клас – абсолютно марно для самих учнів і шкідливо для закладів»³.

Відзначимо, що в єпархіальних училищах були типовими випадки залишення на другий рік. У 1893 р. один із ревізорів Навчального комітету визнав, що деякі училищні ради навіть занадто суворо підходять до питання про переведення до наступного класу. Зі звітів, наприклад, Харківського єпархіального училища можна побачити, що вихованки, маючи незадовільні оцінки за письмові роботи, залишалися на повторний курс, хоч і мали досить задовільні відповіді на усних іспитах. Це загальна тенденція для всіх єпархіальних училищ протягом 1880–1890-х рр. У зв'язку з цим Навчальний комітет при Св. Синоді рекомендував «не надавати відміткам за письмові вправи великого значення». Було також ухвалено рішення вилучити з табеля річних оцінок графу для самостійного підсумкового бала за письмові роботи⁴. У 1896 р. було дозволено переводити в наступний клас з однією незадовільною оцінкою, якщо викладання цього предмету продовжувалося і в наступному класі⁵.

Керівництво єпархіальних училищ завжди намагалося підвищити рівень успішності вихованок і вжити заходів проти

¹ Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / Сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова. М., 2008. С. 302.

² Помяловский Н. Г. Мещанское счастье. Молотов. Очерки бурсы. М., 1987. С. 270.

³ По вопросу о малоуспешных ученицах женских епархиальных училищ // Церковный вестник. 1889. № 24. С. 427.

⁴ Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1893. № 13. С. 36.

⁵ Определение Св. Синода от 12–19 апреля 1896 года за № 1115, о порядке перевода в текущем году воспитанников и воспитанниц духовно-учебных заведений в следующие классы // Церковные ведомости. 1896. № 17. С. 149.

несумлінних учениць. На засіданнях педагогічних рад з'ясовувалися причини малоуспішності кожної учениці. У випадку лінощів і відсутності старанності вихованка отримувала догану й попередження про можливі покарання, як-от: виключення з училища, залишення на другий рік чи позбавлення безкоштовного утримання. Для допомоги малоздібним вихованкам вводилися посади помічниць виховательок, а згодом інститут пепіньерок¹. У деяких випадках повідомляли батьків про успіхи вихованок. Малоуспішним ученицям робили зауваження в присутності всього класу. Інколи навіть архієпископи особисто оголошували єпархіалкам зауваження². Варто відзначити, що остаточно вирішити цю проблему керівництву училищ так і не вдалося.

Відзначимо, що одночасно з новим статутом, Навчальний комітет при Св. Синоді розробив і затвердив короткі навчальні програми, які містили лише загальні рекомендації щодо матеріалу, який необхідно було прочитати в кожному класі³. Складання детальних програм з кожного предмету статут покладав на викладачів училищ. Розроблені учителями проекти спочатку розглядала училищна рада, а потім затверджував єпархіальний преосвященний. Це надавало викладачам певний простір для експериментів. Проте водночас це призводило до відсутності однаковості у викладанні матеріалу в єпархіальних жіночих училищах України.

У першому класі єпархіальних училищ вихованки освоювали п'ять предметів: Закон Божий, російську мову, арифметику, чистописання та церковний спів. Закон Божий вивчали чотири години на тиждень. Під час вступу до училища учениці повинні були знати «загальноновживані» молитви. Проте найчастіше ці знання обмежувалися механічним заучуванням молитов без належного розуміння загального їх сенсу і значення бага-

¹ Святненко А. В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина XIX – початок XX ст. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2013. № 3. С. 174.

² Щеглов В. Двадцатипятилетние Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. 1894. № 19. С. 754.

³ Ежегодник правил приема и программ всех учебных заведений. Вып. 23: Епархиальные женские училища. СПб., 1899. С. 14–19.

тьох слів церковнослов'янською мовою. Тому в першому класі законовчитель повинен був приділяти увагу поясненню сенсу основних молитов, а також Символу віри. Частина уроків була присвячена обговоренню найважливіших подій, які містяться в Старому та Новому Завітах. Св. Синод рекомендував знайомити вихованок із церковною історією простою і доступною мовою. Посібником із Закону Божого була праця «Начатки християнського учения, или Краткая Священная история и катехизис»¹, яка до початку 1880-х рр. була найбільш доступним навчальним посібником, а тому використовувалася і в жіночих гімназіях, і в початкових народних училищах². Уперше ця праця була опублікована 1828 р., а перевидання її тривало до 1917 р.³

Основна увага на уроках з російської мови приділялася вправам з читання та писання, а також вивченню напам'ять коротких прозових і віршованих творів. Учениці знайомилися з граматичними правилами. Багато уваги також приділялося написанню диктантів. Викладання російської й старослов'янської мов у єпархіальних училищах велося за «Грамматикой старославянского языка»⁴ Петра Перевлеського та «Книгой для чтения и практического упражнения в русском языке»⁵ Йосипа Паульсона. Письменник та літературний критик М. Г. Чернишевський у своїй рецензії на підручник П. Перевлеського схвально відгукувався про нього, відзначаючи, що в другому виданні були усунені майже всі недоліки, які були помічені в першому виданні. М. Г. Чернишевський також писав, що все ж таки збереглися деякі хиби, а саме те, що автор іноді вводить у книгу, яка призначена для молодших класів, дискусійні і складні питання предмета, що призводить до плутанини в го-

¹ Начатки християнського учения, или Краткая Священная история и катехизис / Исп. и доп. Митрополитом Московским Филаретом. Спб., 1866. 58 с.

² Влахопулов Д. К. Правила и программы для поступления в женские учебные заведения. М.: тип. Ф.К. Иогансон, 1890. 120 с.

³ Калинина Е. А. Закон божий в русской школе первой половине XIX ст. // Вестник православного Свято Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви. 2014. № 59 (4). С. 95–96.

⁴ Перевлесский П. Грамматика старославянского языка. Спб., 1856. 250 с.

⁵ Паульсон И. И. Книга для чтения и практических упражнений в русском языке: Учеб. пособие для нар. уч-щ. М., 1868. 318 с.

ловах учнів¹. Можливо тому в маріїнських та міністерських жіночих гімназіях використовувався посібник Д. І. Тихомирова «Элементарный курс грамматики»².

Для вступу до першого класу епархіальних училищ не потрібні були знання з арифметики, тому епархіалки розпочинали вивчати цей предмет з самих азів: обчислення і поділ чисел від одного до десяти. У першому класі учениці займалися розкладанням чисел до ста, вирішували завдання на чотири дії арифметики (додавання, віднімання, множення і ділення), знайомилися з найпростішими дробовими величинами. Викладання арифметики в перших трьох класах відбувалося за методом, створеним німецьким методистом А. В. Грубе³. Згідно з цим методом, вивчення чисел мало йти (у межах 100) від числа до числа. У процесі вивчення кожного числа матеріалом для рахунку служили пальці на руках, штрихи на дошці або в зошиті, палички. Головна ідея методики А. В. Грубе полягала в тому, що в основу викладання обчислювання повинно бути покладено не навчання виконання дій над числами, а вивчення самих чисел шляхом досвіду і спостереження, або, як висловлювався А. В. Грубе, шляхом споглядання. Але з часом виявилось, що ця методика спиралася на пам'ять учня і не розвивала логічного мислення дитини⁴.

Можна назвати ще декілька посібників, до яких зверталися викладачі. Це були посібники В. А. Євтушевського⁵, які виходили практично щороку. Перша частина («Цілі числа») вийшла в 1894 р. 46 виданням, друга частина («Дробі») витримала 22 видання. Підручник був унікальним за обсягом матеріалу та його

¹ Чернышевский Н. Г. Грамматика старославянского языка. Петра Перевлевского. Второе исправленное издание. СПб, 1856 // Современник. 1856. № 10. С. 653–654.

² Тихомиров Д. И. Элементарный курс грамматики: для гор. и сельск. школ. М., 1873. 72 с.

³ Грубе А. Руководство к начальной арифметики в элементарной школе на основе эвристического метода. Методическое пособие к воспитательному обучению. СПб., 1873. 193 с.

⁴ Гольденберг А. И. Методика начальной арифметики: Руководство для учительск. семинарий и ин-тов, для народных учителей и учительниц. СПб.: Е. А. Полубояринова, 1914. 192 с.

⁵ Евтушевский В. А. Сборник арифметических задач и численных примеров для приготовительного и систематического курса. СПб., 1871. 300 с.

різноманітністю. Система, запропонована автором, дозволяє пов'язувати теорію з практикою, що, як сказав сам автор збірки, «...і становить завдання навчального предмета в загальноосвітньому закладі»¹. Проте значно частіше в різних звітах про діяльність єпархіальних училищ зустрічався посібник арифметики О. Ф. Малініна «Собрания арифметических задач»², який був поширений і в жіночих, і в чоловічих гімназіях. Популярність збірника задач О. Ф. Малініна пояснювалася дуже великою та з методичного боку дуже продуманою системою завдань. У підборі завдань та вправ дотримувався цілий ряд дидактичних вимог – активізація мислення учнів, систематичність, поступове наростання труднощів, забезпечення міцності знань і навичок на основі повторення пройденого матеріалу³. Зазначимо, що ці два посібники з арифметики використовувалися в усіх класах єпархіальних жіночих училищ.

Вихованки першого класу вивчали і чистописання. Завдання цього курсу полягало в тому, щоб навчити єпархіялок писати правильно, розбірливо і красивим почерком. У першому класі їм розповідали про правильне положення корпусу під час писання, положення пальців, положення кисті руки, ліктя й положення зошита. Методика з цього предмету в усіх класах була однаковою – практичні заняття. Останній предмет першого класу – це церковний спів. Ці заняття поєднували теорію і практику, адже учениці обов'язково співали в училищному хорі. Для кращої роботи викладач розділяв вихованок одного класу на різні групи залежно від властивостей їхніх голосів. У першому класі дівчаток знайомили з нотами та їх поділом, а також із гаммами.

Навчальний курс другого й третього класів єпархіальних училищ складався з вищезазначених п'яти предметів. Крім

¹ Кондратьева Г. В. Учебная книга по математике второй половины XIX ст. (на основе изданий по арифметике) // Проблемы современного образования. 2012. № 5. С. 27.

² Малинин А. Ф. Собрание арифметических задач для гимназий: Для гимназий и прогимназий мужск. и женск., реальных, уездн. и гор. училищ / Сост. А. Малинин и К. Буренин. М.: бр. Салаевы, 1866. 278 с.

³ Кондратьева Г. В. Учебная книга по математике второй половины XIX ст. (на основе изданий по арифметике) // Проблемы современного образования. 2012. № 5. С. 27.

того, у цьому році навчальною програмою єпархіальних училищ передбачалося вивчення нового предмету – географії¹.

Закон Божий у другому й третьому класі викладали вже в повному обсязі, на відміну від першого класу. На цьому щаблі вчителі читали історію Старого і Нового Завіту, пояснювали апостольські діяння церковнослов'янською мовою із зазначенням граматичних особливостей церковнослов'янської мови. Особливу увагу законовчителі звертали на святих дружин і дів, яких мали наслідувати вихованки. Прийоми викладання були ті ж, що і в першому класі: законовчитель викладав інформацію, дівчатка мали її вивчити, а на наступний урок викладач перевіряв їхню готовність. У навчальній програмі для єпархіальних жіночих училищ було визначено посібник із Закону Божого². Цей посібник у подальшому перевидавався близько 47 разів. Проте часто використовували посібник³, не зазначений у навчальній програмі. Підручник із Закону Божого, автором якого був А. П. Рудаков, використовувався протягом усього періоду навчання і в міністерських жіночих гімназіях, і в жіночих інститутах та гімназіях Відомства установ імператриці Марії⁴.

На уроках протягом двох років учителі російської мови проводили логічний, синтаксичний і етимологічний розбір складних речень, освоювалися граматичні правила. Для закріплення знань використовували підручник «Русская грамматика»⁵ А. Антонова, «Учебник русской грамматики»⁶ П. Смирновського та «Русская хрестоматия»⁷ за редакцією А. Галахова. Варто

¹ ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 43. Спб., 1868. № 46271. С. 259.

² Рудаков А. П. Священная история Ветхого завета. Спб., 1865. 183 с.

³ Попов Н. А. Краткая священная история Ветхого Завета, с указаниями, руководствующими к подробному изучению ее по книгам Св. Писания, составленная законоучителем Вятской губ. муж. гимназии и Мариинской жен. гимназии, свящ. Николаем Поповым. М., 1868. 212 с.

⁴ Влахопулов Д. К. Правила и программы для поступления в женские учебные заведения. М.: тип. Ф.К. Иогансон, 1890. С. 13, 104.

⁵ Антонов А. Русская грамматика. Спб., 1860. 233 с.

⁶ Смирновский П. Учебник русской грамматики: для младших классов средних учебных заведений. Ч. I. Этимология. Спб.: тип. и лит. Н. Евстифеева, 1884. 102 с.

⁷ Русская хрестоматия для детей, или Книга для первоначального чтения и практического изучения русского языка / Сост. А. Галахов. М., 1855. 292 с.

виділити хрестоматію А. Галахова, яка була свого часу прогресивним виданням, оскільки автор не включив багато творів, які до того вважалися канонічними, а саме: К. М. Батюшкова, П. А. В'яземського, Г. Р. Державіна, М. М. Карамзіна, І. А. Крилова, М. В. Ломоносова та інших. Натомість він опублікував твори сучасних прозаїків, драматургів і поетів: А. А. Фета, П. О. Полонського, О. В. Кольцова, О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова і багатьох інших¹. З 1860-х рр. ця хрестоматія стала однією з найпоширеніших і впливових шкільних книг XIX ст. За нею навчалися практично в усіх гімназіях і реальних училищах Російської імперії – і чоловічих, і жіночих. До 1912 р. хрестоматія А. Галахова витримала більше 30 видань, вона виходила кожні три-п'ять років. Крім того, Міністерство народної освіти у своїх постановках регулярно рекомендувало хрестоматію А. Галахова протягом всієї другої половини XIX – початку XX ст.²

Вихованки другого і третього класів на уроках математики вивчали таблицю множення, займалися множенням і діленням цілих чисел, простих і десяткових дробів. Викладачі використовували евристичний метод викладання, який полягав у тому, що вчитель за допомогою відповідно підібраних питань і завдань підводив учениць до «відкриття арифметичних істин». У цьому випадку приклади передували правилам; за допомогою запитань учителя діти самі «відкривали» відоме правило³.

У другому класі учениці починали освоювати географію. Спочатку епархіалки знайомилися з основами математичної та фізичної географії, велика увага приділялася вивченню градусної сітки. У третьому класі на уроках географії вивчали політичну географію Азії та Африки. Посібником з географії в усіх класах був підручник «Учебная книга сравнительной

¹ Сенькина А. Изящная словесность как дидактический материал: к истории русской литературной хрестоматии (первая половина XIX в.) // *Acta Slavica Estonica IV: Хрестоматийные тексты: русская педагогическая практика XIX в. и поэтический литературный канон*. Тарту, 2013. С. 44–45.

² Вдовин А. Хрестоматийные тексты: русская поэзия и школьная практика XIX столетия // *Acta Slavica Estonica IV: Хрестоматийные тексты: русская педагогическая практика XIX в. и поэтический литературный канон*. Тарту, 2013. С. 15–16.

³ Фридман В. Г. Учебник методики арифметики. М., 1913. 179 с.

географии»¹, укладачем якого був К. Смирнов. Цей підручник перевидавався близько 20 разів. Ця праця використовувалася і в жіночих гімназіях². Критик Л. П. Весін негативно відгукнувся про цей підручник. Він зазначав, що матеріал викладено в дуже скороченому вигляді, зустрічаються похибки й конкретні помилки, відсутній порівняльний елемент і системний виклад матеріалу³. Незважаючи на негативні відгуки Навчальний комітет при Св. Синоді рекомендував цей підручник для занять із географії в усіх класах єпархіальних училищ, і він використовувався майже в усіх єпархіальних училищах протягом усього періоду їхнього існування.

Вивчення чистописання та церковного співу продовжувалося шляхом практичних занять. У другому класі вихованки співали загальноновживані молитви, а в третьому та четвертому класах починали вивчення ранкових і вечірніх молитов.

У четвертому класі єпархіальних училищ вивчали такі дисципліни: Закон Божий, російську мову, арифметику, географію, історію, чистописання і церковний спів. На уроках Закону Божого в четвертому класі єпархіалки починали освоювати катехізис, читали апостольські послання церковнослов'янською мовою, знайомилися з богослужіннями Православної Церкви. Ученицям пояснювалося значення і суть кожної служби із зазначенням історичних обставин походження обряду або церковної пісні. Навчальна рада при Св. Синоді рекомендувала використовувати посібник⁴ протоієрея О. Рудакова, який перевидавався близько 40 разів. До того ж, багато викладачів єпархіальних училищ використовували «Пространный христианский катехизис»⁵ митрополита Філарета (Дроздова).

¹ Смирнов К. И. Учебная книга сравнительной географии: Азия, Африка, Америка и Австралия в физическом, этнографическом и политическом отношениях Курс гимназ. СПб.: тип. Э. Арнольда, 1867. 168 с.

² Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения. 1858-1905. СПб, 1905. С. 35.

³ Исторический обзор учебников общей и русской географии изданных со времени Петра Великого по 1876 год (1710–1876) / Сост. Л. Весин. СПб., 1876. С. 361–363.

⁴ Рудаков А. Краткое учение о богослужении православной церкви. СПб., 1861. 140 с.

⁵ Филарет (Дроздов) Пространный христианский катехизис, православной католической восточной греко-российской церкви, рассматриваемый

Викладання російської мови полягало в знайомстві з прозовими і поетичними формами. Важливе місце займали самостійні твори учениць на різні теми, які ретельно розбиралися. Викладання російської мови велося за книгою К. Петрова «Опыт краткого изложения теории словесности»¹, К. Говорова «Опыт элементарного руководства при изучении русского языка практическим способом»². Четвертий клас був останній, у якому вихованки вивчали чистописання та церковний спів, після чого практичні заняття з цих предметів продовжувалися в позаурочні часи.

У четвертому класі учениці продовжували студіювати арифметику. У цьому класі освоювали прості і десяткові дробі (множення і ділення) за тим ж посібниками. На уроках географії вихованки вивчали політичну географію Америки й Австралії.

Викладання нової дисципліни – історії – розпочиналося з вивчення стародавньої історії. Вчителі використовували оповідальний метод викладання предмету. Бажаючи познайомити дітей з якими-небудь фактами, подіями, вчитель викладав інформацію у формі розповіді, а діти були лише пасивними слухачами. Історію викладали за «Сокращенным руководством ко всеобщей и русской истории»³ Д. І. Іловайського. Підтримка і схвалення з боку Міністерства народної освіти навчально-історичної діяльності Д. І. Іловайського сприяли тому, що його посібник із російської історії для середнього віку витримав 44 видання, для молодшого – 32. Цей підручник був найпоширенішою навчальною книгою з історії в середніх освітніх інституціях. Серед переваг підручника Д. І. Іловайського сучасники називали художність стилю, простоту, ясність, конкретність викладу, незважаючи на велику кількість оповідальних текстів. Доступність і ясність мови вигідно відрізняли підручник

и одобренный святейшим правительствующим синодом, изданный для преподавания в училищах по высочайшему его императорского величества повелению. М.: Синод. тип., 1866. 118 с.

¹ Петров К. И. Опыт краткого изложения теории словесности. СПб., 1865. 149 с.

² Говоров К. Г. Опыт элементарного руководства при изучении русского языка практическим способом: 3 курса. Воронеж: тип. В. Гольдштейна, 1862. 144 с.

³ Иловайский Д. И. Сокращенное руководство ко всеобщей и русской истории. М.: Тип. Грачева и Ко, 1869. 368 с.

Д. І. Іловайського від підручника російської історії Н. Г. Устрялова, який панував до того часу в школі. Однак більше 50 років підручник вітчизняної історії Д. І. Іловайського, за винятком рідкісних доповнень та виправлень, не зазнав докорінної переробки. Сказане свідчить про відсутність еволюції його концепції протягом більше півстолітнього періоду. Крім того, історик відмовлявся переглядати зміст і методичну побудову своїх навчальних книг. Наприкінці XIX ст. це призвело до вибуху критики на сторінках журналів і газет, спрямованої проти підручників Д. І. Іловайського. На початку XX ст. структура підручника цього автора була оцінена як застаріла¹.

Вихованки п'ятого класу єпархіальних училищ вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику, географію, історію й фізику. На уроках Закону Божого учениці продовжували освоювати катехізис, літургію та церковну історію; на уроках російської мови – практикуватися в написанні творів. На уроках арифметики єпархіалки повторювали пройдений матеріал та опановували потрібне правило арифметики і пропорційний поділ. Вихованки п'ятого класу на уроках географії вивчали політичну географію Європи, а на уроках історії – середньовічну історію та історію Росії до воцаріння дому Романових. Викладання усіх вищезазначених дисциплін велося за минулорічними посібниками. Єпархіалки в п'ятому класі починали знайомитися з загальними властивостями тіл, рівновагою рідких і газоподібних тіл, з теплою і звуками. Викладання фізики поєднувало евристичний та оповідальний методи. Учитель викладав матеріал, супроводжуючи його питаннями, які наводили вихованок на власні рішення. Під час характеристики якогось явища спершу проводився досвід, а з нього виводилося поняття про це явище². Підручником із фізики слугувала книга «Основания физики»³, яка була підготовлена для жіночих гімназій, але її використовували і в єпархіальних училищах. Цей підручник перевидавався

¹ Фукс А. Н. Школьные учебники по отечественной истории как историографический феномен (конец XVII в. – 1930 е гг.): автореф. дис... докт. ист наук. Москва, 2011. С. 24.

² Зайченко І. В. Педагогіка: навчальний посібник. К.: Освіта України, КНТ, 2008. URL: <http://www.twirpx.com/file/626694/> (дата звернення: 12.09.2015).

³ Краевич К. Д. Основания физики. Спб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1862. 151 с.

багато разів і був основним підручником для всіх середніх навчальних закладів Російської імперії з 1862 р. до 1922 р.

У випускному шостому класі вихованки продовжували вивчати Закон Божий, географію, історію, фізику та розпочинали російську літературу, геометрію та педагогіку. Вивчення Закону Божого полягало в знайомстві з історією Руської Православної Церкви за посібником «История Русской Церкви»¹ архієпископа Філарета. На уроках російської літератури учениці читали найважливіші твори російських письменників. Двічі на тиждень вихованки проходили основи геометрії, керуючись «Приготовительным курсом элементарной геометрии»² М. О. Косинського, «Основаниями геометрии»³ Ф. Буссе. Також двічі на тиждень епархіалки вивчали математичну та фізичну географію Росії за посібником «Краткий очерк математической географии»⁴. Продовжувалося знайомство з новою та новітньою історією Росії за підручником К. Смирнова та О. Г. Баранова «География Российской империи»⁵. На уроках фізики дівчатка освоювали явища магнетизму, електрики, гальванізму і світло з проведенням дослідів. На цих уроках вихованки продовжували користуватися підручниками попереднього класу.

Педагогічна підготовка вихованок шостого класу, відповідно до статуту 1868 р., мала обмежуватися теоретичним курсом педагогіки, на яку програмою статуту було відведено дві години навчального часу щотижня. Як посібник було рекомендовано книгу Ф. Шварца «Руководство к воспитанию и обучению», перероблену В. Куртманом і видану в Санкт-Петербурзі в другій половині XIX століття в 2-х частинах⁶. Проте в реальності існу-

¹ Филарет (Гумилевский) Сокращенная история русской церкви. СПб.: Синод. тип., 1869. 232 с.

² Косинский М. О. Приготовительный курс элементарной геометрии. Выпуск 1й. Наглядная геометрия. СПб.: Тип. Тиблена и ком, 1865. 90 с.

³ Буссе Ф. И. Основания геометрии: Руководство, сост. для гимназий по поручению М-ва нар. СПб, 1866. 187 с.

⁴ Ангейм К. К. Краткий очерк математической географии. СПб., 1867. 84 с.

⁵ Баранов А. Г. География Российской империи: Курс гор. и уезд. уч-лиц с геогр. карт. и рис. в тексте. СПб: Д. Д. Полубояринов, 1887. 128 с.

⁶ Руководство к воспитанию и обучению / Соч. Ф. Шварца, переделанное В. Куртманом. Ч. 1: Воспитание. СПб.: Изд. В. Е. Генкел., 1859. 435 с.; Руководство к воспитанию и обучению / Соч. Ф. Шварца, переделанное В. Куртманом. Ч. 2: Обучение. СПб.: Изд. В. Е. Генкел., 1867. 548 с.

вала інша ситуація. Кожен учитель на основі наявної навчальної та методичної літератури розробляв свої робочі навчальні програми¹. У жіночих гімназіях для занять з педагогіки в сьомому класі Міністерство народної освіти рекомендувало використовувати посібник «Очерк главнейших практических положений педагогики, дидактики и методики, примененной к учебным предметам начального образования»².

Отже, у всіх класах, відповідно до статуту, кожного тижня було передбачено 18 уроків з обов'язкових предметів. Незабаром виявилось, що такий розподіл мав низку істотних недоліків. Указане число уроків з певних предметів не давало можливості пройти повний курс. Для того щоб завершити курс та виконати програму, Навчальний комітет при Св. Синоді дозволив переносити уроки з окремих предметів з одного класу в інший, але так, щоб загальна їхня кількість не перевищувала 20 уроків на тиждень³. Проте дослідження показало, що на практиці вихованки єпархіальних училищ мали від 22 до 26 уроків на тиждень. Навчальний тиждень був шестиденний, і відповідно щодня в училищах було по 4-5 уроків (табл. 1, 2).

Для реконструкції навчального процесу в єпархіальних училищах важливо виявити методи, що використовували вчителі різних класів. У цей час у єпархіальних жіночих училищах використовувалися три групи методів: словесні, наочні та практичні. Найпоширенішими з них були розповідь, пояснення, бесіда, лекція, ілюстрація, практичні роботи та вправи⁴. Для застосування ілюстративного методу навчання використовувалися різноманітні картинки, гравюри, глобуси, атласи та кар-

¹ Костылева Е. В. Профессионально-педагогическая подготовка в Таврическом епархиальном женском училище (1866-1920) // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Проблемы педагогики средней и высшей школы». 2013. № 2. С. 58–59.

² Роцин П. Е. Очерк главнейших практических положений педагогики, дидактики и методики, примененной к учебным предметам начального образования. М., 1878. 160 с.

³ Кузнецов А. Епархиальные женские училища (по поводу исполненного сорокалетия устава этих училищ) // Церковные ведомости. 1909. № 3. № 5. С. 231.

⁴ Кузьмінський А. І. Технологія і техніка шкільного уроку: навчальний посібник. К.: Знання, 2010. 335 с. URL: http://pidruchniki.com/12281128/pedagogika/metodi_zasobi_navchannya#636 (дата звернення: 23.03.2016).

ти, які зберігалися в географічному кабінету, а для практичних робіт – численні гідростатичні, оптичні, електричні прилади, що знаходилися в спеціальному обладнаному кабінеті фізики, який щорічно поповнювався приладами¹. При всіх училищах у 70-ті рр. XIX ст. були створені фізичні та географічні кабінети для технічного забезпечення уроків. На початку XX ст. керівництво єпархіальних училищ почало відкривати кабінети природничих наук, у яких були колекції мінералів, кристалографічних моделей, метеликів, комах тощо².

Одночасно з теоретичним вивченням предметів вихованки всіх класів протягом року виконували різні письмові роботи, яким приділяли велику увагу. Завдання цього виду навчальної діяльності полягало в привчанні вихованок до послідовного, правильного й самостійного викладу своїх думок на папері. Вихованки писали диктанти, що давало можливість ученицям практично закріпити свої знання правил російської мови, виконували різні граматичні вправи та писали твори. Учениці трьох молодших класів переписували тексти з книг, писали заучені вірші, перекази невеликих оповідань. Усі ці завдання могли виконуватися як у класі, так і після уроків у формі домашнього завдання. У перших трьох класах учениці писали твори з російської мови та Закону Божого, а у старших класах – з усіх дисциплін гуманітарного напрямку (російська мова, Закон Божий, історія, географія та дидактика). Окрім домашніх і класних творів, вони могли бути ще й і екзаменаційними. Ці письмові вправи в першому та другому класах складалися з переказів та описів за відповідними текстами, у третьому та четвертому – з самостійних переказів та описів, а в п'ятому та шостому – із самостійних роздумів. Кожний твір супроводжувався корот-

¹ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1870–71 учебный год // Харьковские епархиальные ведомости. 1872. № 7. С. 274–279.

² Отчет о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1909/10 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Приложение к Волынским епархиальным ведомостям. 1911. № 4. С. 23; Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1909/10 учебный год // Православная Подолія. 1911. № 11. С. 235; Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1914/15 учебный год. Харьков, 1916. С. 45.

ким планом, який вихованки молодших класів складали колективно з допомогою викладача, а в старших класах – самостійно¹.

Теми творів обговорювалися на засіданнях педагогічних рад училищ, а потім затверджувалися з'їздом місцевого духовенства. Теми творів були різноманітними. Виконані твори спочатку перевіряли й рецензували викладачі відповідних дисциплін, а потім переглядали інспектори класів, які виставляли отримані за них оцінки в четвертну відомість. Залежно від того, у якому класі вчилися єпархіалки, призначався певний термін виконання. Наприклад, у четвертому класі від 7 до 14 днів, у п'ятому і шостому класах від 10 до 21 дня². Відзначимо, що, відповідно до вказівок Міністерства народної освіти, учениці гімназій також виконували досить багато письмових робіт: розповіді, міркування, твори, есе на теми, пов'язані з прочитаними художніми творами³.

Велика увага в училищах приділялася й позакласному читанню, яке за статутом було обов'язковим. Навчання в напівзакритих закладах, якими зокрема були і єпархіальні училища, створювало багато можливостей для того, щоб контролювати, що саме єпархіалки читали, зберігаючи особливий характер релігійного виховання⁴. Виховательки спостерігали за тим, щоб у вільний час єпархіалки читали дозволenu літературу, робили конспекти й занотувували свої враження від прочитаної книжки. У кінці місяця ці записи віддавалися викладачам або інспектору класів⁵. Керівництво училищ намагалось відгородити вихованок від світських впливів. Це було можливим завдяки тому, що нові надходження до училищної бібліотеки ретельно кон-

¹ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1891/92 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1893. № 5. С. 94.

² Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования // Русская школа. 1893. № 11. С. 36.

³ Котлова Т. Б. «...много хороших воспоминаний осталось от гимназии» (Женское образование в России сто лет назад). URL: http://ateismy.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1401:2012%2009%2006%2009%2016%2000&catid=36:history&Itemid=111 (дата звернення: 17.03.2015)

⁴ Попова О. Д. Книжная полка епархиалки... (Эволюция читательского интереса дочерей духовенства как отражение социокультурной динамики России во второй половине XIX века) // Библиотекосведение. 2008. № 6. С. 65.

⁵ Краснов М. Епархиальные женские училища // Образование. 1892. № 12. С. 226.

тролювалися. Зазначимо, що читати літературу не з бібліотеки вихованкам заборонялося, а в разі порушення цього правила їх могли й покарати – знизити оцінку за поведінку.

Треба звернути увагу, що керівництво єпархіальних училищ особливо опікувалося створенням бібліотек, які були в кожному училищі. Відзначимо, що в перші роки функціонування училищ підручників катастрофічно не вистачало. Проте з середини 1870-х рр. спостерігалися позитивні зміни. Бібліотеки почали поповнюватися не тільки підручниками, а й художньою, історичною, науковою, дитячою літературою, періодичними виданнями, картами тощо. Як правило, у бюджеті кожного єпархіального училища відводилася певна сума на придбання навчальної та художньої літератури. Зазвичай підручники і художня література купувалися на підставі рішень училищної ради на прохання викладачів. Багато книг і періодики надходили до бібліотек за рахунок різних благодійників.

Так, у 1871 р. фундаментальна бібліотека Таврійського єпархіального училища нараховувала 712 томів, 105 томів зберігалося в учнівській бібліотеці для вихованок, крім того, було 32 географічні карти та 80 історичних карт¹. Проте в 1913 р. бібліотека при Таврійському училищі містила 3501 примірник, а також 81 атлас й 15 карт². Бібліотека Харківського єпархіального училища поповнювалася регулярно, у 1895 р. фундаментальна бібліотека нараховувала 3443 томи, учнівська – 1988 томів, музикальна – 503 музикальні п'єси, а також бібліотека виписувала більше 20 періодичних видань³. У 1915 р. фундаментальна бібліотека Харківського єпархіального училища нараховувала 6016 томів, учнівська – 8124 томи, а музикальна – 1028 зошитів нот⁴. У 1898 р. книгозбірня Волинського Віталієвського

¹ Отчет о состоянии Таврического епархиального женского училища по учебной и религиозно-нравственной частям за 1871/72 учебный год // Таврические епархиальные ведомости. 1873. № 4. С. 125.

² Отчет о состоянии Таврического епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1912/13 учебный год. Симферополь, 1914. С. 17.

³ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1895/96 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1897. № 6. С. 155–156.

⁴ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1914/15 учебный год. Харьков, 1916. С. 44.

епархіального жіночого нараховувала 1298 примірників¹, а вже в 1906 р. – 2129 примірників². Таким чином, ми можемо спостерігати суттєву динаміку розвитку училищних бібліотек протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Поступово впорядковувалися бібліотечні фонди. З 1880-х рр. училищні бібліотеки поділялися на фундаментальні й учнівські, а деякі училищні бібліотеки мали й музичний фонд. Фундаментальна бібліотека призначалася для викладачів і персоналу училища. Нею могли користуватися й вихованки за умови наявності дозволу від викладачів на отримання конкретної книги. Книги учнівської бібліотеки відповідно до віку вихованок поділялися на три відділи. Складені каталоги полегшували пошук потрібної книги. Викладачам доручалося надавати рекомендації щодо вибору книжок, а вихователькам – слідкувати, щоб вихованки у вільний час обов'язково читали книжки³. Кожній вихованці видавався спеціальний зошит, куди вона писала назви книг, прочитаних протягом тижня, і свої враження від них.

Крім обов'язкових курсів, як було сказано вище, статут 1868 р. передбачав викладання і необов'язкових предметів. Навчальний комітет рекомендував вивчати необов'язкові дисципліни або на четвертих – п'ятих уроках, або в позакласний час. Проте в ході дослідження навчального процесу виявилось, що настанови Навчального комітету не бралися до уваги, а необов'язкові предмети включали в загальний розклад (табл. 1, 2). Це було пов'язано з тим, що в епархіальних училищах викладали нерідко наставники інших навчальних закладів (як сумісники), тому училищна рада мали підлаштовуватися під них, складаючи навчальний розклад⁴.

Необхідно розуміти, що впровадження необов'язкових предметів залежало насамперед від можливостей училища. Для того щоб епархіалки могли вивчати «нові» мови, малювання та музику, необхідно було, насамперед, відшукати на це кошти, які

¹ Отчет о состоянии Волынского епархиального женского училища за 1898/99 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Почаев, 1899. С. 15.

² Отчет о состоянии Волынского епархиального женского училища за 1905/06 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Почаев, 1907. С. 22.

³ Шафранский А. Волынское епархиальное женское училище в г. Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881–1906 гг.). Почаев, 1906. С. 37.

⁴ РГИА, Ф. 802, Оп. 9, Д. 11, Л. 376.

часто були відсутні. Проте можна прослідкувати, що з 70-х рр. XIX ст. французьку мову стабільно вивчало 35–40 % вихованок усіх єпархіальних училищ, а на кінець XIX ст. ці показники досягли 50%. Питання вивчення нових мов у єпархіальних училищах було навіть темою дискусій керівництва єпархіальних училищ. Так, у 1884 р. єпископ Таврійський і Сімферопольський Гермоген (Добронравін) подав клопотання до Навчального комітету при Св. Синоді про включення французької мови до переліку обов'язкових предметів у Таврійському єпархіальному жіночому училищі. Архієрей мотивував це тим, що після випуску з училища володіння французькою мовою є дуже важливим для влаштування єпархіалок на роботу. Навчальний комітет відхилив це клопотання, апелюючи до статуту 1868 р., у якому це було не передбачено, а також указав на те, що рівень здібностей вихованок був невисокий для обов'язкового вивчення цієї дисципліни¹.

З'їзд духовенства Чернігівської єпархії висловив з цього питання протилежну до єпископа Таврійського і Сімферопольського Гермогена (Добронравіна) точку зору. У 1891 р. було ухвалено виключити з числа предметів французьку мову, мотивували це рішення тим, що ця мова важка для вивчення і не приносить практичної користі вихованкам². Однак можна припустити, що на таке рішення вплинув, насамперед, економічний чинник, оскільки не всі училища могли собі дозволити утримувати ще і вчителів французької мови. Для більшості училищ це було дуже обтяжливо.

Цікава ситуація склалася у Волинському єпархіальному училищі. З моменту відкриття училища в 1881 р. було введено правило, що за уроки французької мови платять тільки вихованки не духовного стану (10 руб. на рік). Це створювало сприятливі умови для вивченні французької мови вихованками духовного звання. Однак у 1887 р. число охочих вивчати французьку мову стало настільки незначним, що члени училищної ради порушували навіть питання про виключення цього предмета з навчального курсу. Проте вчителька французької мови Надія Бикова виступила проти такого рішення й погодилася займати-

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 9, Д. 11, Л. 404-406.

² Хроника єпархиальной жизни // Странник. 1891. № 6. С. 332.

ся з вихованками на будь-яких умовах. Наприкінці 1890-х рр. ситуація покращилася¹.

Відзначимо, що викладання французької мови велося за методикою Д. Д. Марго, лектора Санкт-Петербурзького університету, автора численних підручників і навчальних посібників з французької мови. В училищах використовували два його підручники: «Элементарный прогрессивный курс французского языка для младших и средних классов»² і «Теоретико-практическая грамматика французского языка для старших классов»³. Методика викладання полягала в тому, що спочатку заучувалися окремі слова, потім речення, а далі формувалися граматичні правила із завчених прикладів. Багато уваги приділялося перекладу статей із французької на російську мову⁴. Методика та підручники Д. Марго використовувалися і в жіночих гімназіях й інститутах⁵.

Як зазначалося вище, «нові» мови були необов'язковими предметами, проте їх вивчення в деяких випадках було не просто бажаним, а необхідним. Це стосується південних губерній, оскільки знання німецької мови істотно полегшувало вчительську роботу в німецьких народних училищах, густо розташованих на материковій частині Таврійської губернії. З кінця XIX ст. у розкладах Одеського єпархіального училища німецька мова з'явилася для вихованок третього класу⁶. Проте все ті ж проблеми з утриманням вчителя німецької мови заважали систематичному вивченню цього предмету.

Музика була також популярною дисципліною серед необов'язкових предметів. Проведений аналіз звітної документації єпархіальних училищ показав, що вихованки найчастіше вчилися грати

¹ Шафранский А. Волынское епархиальное женское училище в г. Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881–1906 гг.). Почаев, 1906. С. 34.

² Марго Д. Элементарный прогрессивный курс французского языка для младших и средних классов. СПб., 1905. 350 с.

³ Марго Д. Теоретико-практическая грамматика французского языка для старших классов. СПб., 1896. 268 с.

⁴ Программа преподавания предметов в епархиальных женских училищах, с указанием руководств и учебных пособий // Харьковские епархиальные ведомости. 1872. № 12. С. 465.

⁵ Влахопулов Д. К. Правила и программы для поступления в женские учебные заведения. М.: тип. Ф.К. Иогансон, 1890. С. 18.

⁶ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1896/97 учебный год по учебно-воспитательной части. Одесса, 1898. С. 10-11.

на роялі. Керівництво Полтавського єпархіального училища звертало увагу на те, що заняття музикою мають величезний вплив на духовний та естетичний розвиток, а також на формування ціннісних орієнтирів вихованок. Крім того, було відзначено, що вміння грати на роялі могло надавати і матеріальну користь¹.

Необхідно зазначити, що в навчальних розкладах єпархіальних училищ можна зустріти й інші предмети, які були відсутні в статуті. Майже в усіх єпархіальних училищах України наприкінці XIX ст. були введені такі дисципліни, як диктант, креслення та гімнастика. Диктанти давали можливість підвищити грамотність вихованок та практично закріпити їхні знання правил російської мови. Креслення допомагало вихованкам у кресленні географічних карт і малюнків на уроках фізики та геометрії. Гімнастика була введена для фізичного розвитку єпархіалок. У 1898 р. радою Харківського училища було запроваджено заняття іконописом у вільний від навчання час². У 1903 р. Товариство російських лікарів пам'яті М. І. Пирогова порушило клопотання про введення курсу гігієни в єпархіальних жіночих училищах. Св. Синод схвалив цю ідею, проте наказав вводити гігієну як необов'язковий предмет і лише в тому разі, якщо будуть знайдені на це місцеві єпархіальні кошти³. Цей курс передбачав вивчення елементарних медичних знань, шкільної гігієни, правил устрою шкільних приміщень (розміри кімнати, вимоги до освітлення, вентиляції тощо).

Отже, реформа єпархіальних училищ у 1868 р. була спрямована на розширення викладання саме загальноосвітніх дисциплін. Внесення змін до навчального плану єпархіальних училищ привело до збільшення годин загальноосвітніх дисциплін. Приймаючи новий статут єпархіальних училищ, реформатори намагалися подолати відставання церковної школи від світської

¹ Щеглов В. Двадцатипятилетние Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. 1894. № 17. С. 652.

² Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1898/99 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1900. № 7. С. 176.

³ Определение Св. Синода от 27 июня–10 июля 1903 г. за № 2914, о введении преподавания соматологии и гигиены в духовно-учебных заведениях // Церковные ведомости. 1903. № 30. С. 301.

щодо обсягів загальноосвітнього компоненту, максимально наблизити навчальну програму єпархіальних училищ до міністерських та маріїнських навчальних закладів. Слід підкреслити, що в середині XIX ст. світська середня жіноча освіта розвивалася набагато динамічніше за церковну. Так, у травні 1858 р. було затверджено «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти», а вже через два роки був прийнятий проект нового положення про жіночі училища Міністерства народної освіти. У 1855 р. законодавці ухвалили єдиний статут для всіх жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії, а 9 січня 1862 р. було затверджено новий статут жіночих училищ відомства імператриці Марії¹. Ці законодавчі акти привели до суттєвого розширення навчального курсу жіночих училищ, зокрема було збільшено обсяги викладання російської мови. Крім того, педагогічним радам було надано право вводити додаткові необов'язкові предмети. Також, за новими статутами передбачалося відкриття підготовчих класів при жіночих училищах, що створювало наступність між початковою та середньою школами². Таким чином, статут єпархіальних жіночих училищ 1868 р. був відповіддю на реформи світських навчальних закладів, намаганням наздогнати їх.

Новий етап у розвитку світської жіночої освіти почався вже в 1870 р., про що свідчить факт затвердження Міністерством народної освіти «Положення про жіночі гімназії». Жіночі училища були перетворені на гімназії, курс навчання став семирічний. Охочі могли навчатися у восьмому педагогічному класі, після закінчення якого можна було отримати звання домашньої наставниці. Було збільшено години на викладання загальноосвітніх дисциплін³. Отже, після цих змін єпархіальні училища знов відставали від жіночих гімназій за обсягом загальноосвітніх предметів, які були внесені до програми викладання. Незважаючи на це, очевидно, що орієнтація фундаторів єпархіальних

¹ Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1998. № 5. С. 67.

² Днепров Э. Д., Усачева Р. Ф. Среднее женское образование в России. Учебное пособие. М., 2009. 272 с. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1034561> (дата звернення: 25.07.2015).

³ ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 45. Спб., 1870. № 48406. С. 703.

училищ на зміни у навчальних планах жіночих гімназій демонструє вектор розвитку жіночої духовної освіти.

Порівняльний аналіз навчального навантаження на тиждень різних середніх жіночих навчальних закладів України другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє стверджувати, що в єпархіальних училищах навчальний курс був найбільш стислим. Загальне число уроків у єпархіальних училищах складало 112 годин на тиждень, у той час як в гімназіях Міністерства народної освіти (далі МНО) – 175 годин, гімназіях відомства установ імператриці Марії (далі ВУІМ) – 210 годин, жіночих інститутах ВУІМ – 171 година (табл. 3).

Гуманітарний цикл навчальних предметів у єпархіальних училищах охоплював лише 37,5% від усього навчального часу. У жіночих інститутах ВУІМ цей показник досягав 63,2%, у міністерських гімназіях – 55,4%, у маріїнських гімназіях – 48,1%. Зазначимо, що перелік гуманітарних дисциплін у навчальних планах різних жіночих навчальних закладів не був однаковим. У світських жіночих школах викладали російську мову і словесність. У єпархіальних училищах до гуманітарного циклу навчальних курсів входила ще і церковнослов'янська мова.

Природничо-математичний цикл навчальних дисциплін у єпархіальних училищах був подібним за обсягом до інших навчальних закладів і складав 25 годин на тиждень. Це становило 22,3% загального навчального часу. У міністерських та маріїнських гімназіях на природничо-математичний цикл відводилось 33 години, а в жіночих інститутах – лише 18 годин (10,5% навчального часу). Жіночі інститути ВУІМ лідирували за годинами, відведеними на чистописання і малювання, на них відводилось 27 уроків (або 15,8% загального навчального часу). Гімназії ВУІМ дещо відставали за кількістю уроків із цих дисциплін – 23 години (9 – чистописання і 14 – малювання), або 11% загального навчального часу. У міністерських жіночих гімназіях на ці предмети призначалося 20 годин, але малювання (14 годин) було необов'язковим предметом. У єпархіальних училищах викладали лише чистописання, на яке відводилось усього 10 годин.

Серед інших предметів, які входили до курсу навчання, слід виокремити педагогіку, на яку в гімназіях ВУІМ відводилось

4 години і по 2 години в єпархіальних училищах і міністерських жіночих гімназіях. Проте відзначимо, що в гімназіях МНО педагогіка була обов'язковим предметом, оскільки міністерські гімназії мали спеціальний восьмий педагогічний клас.

Закон Божий був єдиною релігійно-орієнтованою дисципліною в навчальному курсі єпархіальних училищ. Проте, як відомо, відповідно до державної доктрини, його викладання посідало центральне місце серед навчальних дисциплін у всіх середніх школах. Цей предмет був обов'язковим для всіх учнів православного віросповідання в початковій та середній школах. Наприклад, у жіночих гімназіях цей курс учениці вивчали всі сім років, зазвичай, по два уроки на тиждень¹, а в училищах для дівчат духовного звання – по три уроки на тиждень². Серед інших жіночих середніх навчальних закладів єпархіальні училища вирізнялися лише більшою кількістю годин із цієї дисципліни. У єпархіальних училищах на викладання Закону Божого було відведено п'яту частину навчального часу, у гімназіях МНО і гімназіях ВУІМ близько 8 % і навіть у жіночих інститутах ВУІМ, які також відрізнялися великим релігійним ухилом – 10,5% навчального часу.

Необхідно також зазначити, що курс навчання в міністерських та маріїнських гімназіях був семирічний, а в єпархіальних училищах та жіночих інститутах – шестирічний.

1880-ті рр. у Російській імперії були періодом посилення політичної реакції. У 1884 р. було затверджено «Правила о церковнопарафіяльних школах», що призвело до масового відкриття церковнопарафіяльних шкіл, які фінансувалися урядом. Мета цих дій полягала в тому, щоб посилити державний вплив на початкову народну освіту. З особливою гостротою постала проблема кадрового забезпечення церковнопарафіяльних шкіл³.

Одним із рішень цієї проблеми стало внесення у 1886 р. Навчальним комітетом при Св. Синоді ряду змін в навчальний

¹ Котлова Т. Б. Социокультурная среда в российском провинциальном городе в конце XIX – начале XX века: гендерный аспект. Иваново: Иван. гос. ун-т, 2001. С. 100.

² Извлечение из отчета о состоянии Харьковского училища для девиц духовного звания за 1862 год // Духовный вестник. 1863. № 3. С. 393.

³ Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис... канд. іст. наук. Харків, 2001. С. 43–44.

процес епархіальних жіночих училищ¹. Перші два пункти постанови 1886 р. були присвячені викладанню російської мови та словесності. У цьому документі зазначалося, що набуття навичок правильно писати становить одну з найголовніших цілей навчання в училищі. Відтак необхідно було приділяти цим предметам більше уваги. У четвертому пункті постанови розглядалося питання викладання в училищах церковного співу, оскільки цей предмет відіграв особливо велике значення в майбутній професії вихованок. У зв'язку з цим керівництво багатьох епархіальних училищ уже в 1886–1887 навчальному році збільшило кількість уроків із церковного співу. Крім того, з 1886 р. за розпорядженням Св. Синоду в старших класах училищ епархіалок почали знайомити з прийомами організації півчого хору і керівництвом ним. Для майбутніх вчительок народних шкіл ці знання були необхідними.

Постанова 1886 р. замінила курс педагогіки, передбачений параграфом 80-м статуту 1868 р., курсом дидактики, у якому набагато більше уваги приділялося практиці педагогічної роботи, а також навчання методиці викладання в початковій школі. До того ж Навчальний комітет при Св. Синоді рекомендував відкрити зразкові церковнопарафіяльні школи при училищах, у яких вихованки п'ятих і шостих класів мали проходити педагогічну практику. Протягом 1880–1890-х рр. при всіх епархіальних училищах були засновані зразкові церковнопарафіяльні школи. Вони стали базою для педагогічної практики епархіалок. Саме в цих школах вихованки мали поглибити й закріпити теоретичні знання, отримані в училищах, навчитися застосовувати їх у навчально-виховній роботі з учнями. Відзначимо, що при деяких епархіальних училищах зразкові школи були відкриті ще напередодні Постанови 1886 р. Наприклад, при Харківському епархіальному училищі так звана «педагогічна школа» існувала ще з 1866 р.², при Полтавському епархіальному

¹ Определение Св. Синода от 30 июля–12 августа 1886 года за № 1637, по представленным епархиальными преосвященными отчетам о состоянии епархиальных женских училищ // Листок для Харьковской епархии. 1886. № 17. С. 391–394.

² Практическая школа при Харьковском училище девиц духовного звания // Духовный вестник. 1866. Т. 15. С. 93.

училищі була відкрита в 1877 р.¹, при Таврійському єпархіальному училищі – у 1887 році².

Педагогічний штат цих шкіл найчастіше складався з новачителя та вчительки, яка викладала всі предмети. Школа перебувала під наглядом начальниці училища та викладача педагогіки. Щоденно дві вихованки п'ятого класу були присутні на всіх уроках, спостерігали за тим, як повинен проходити урок. Дві вихованки шостого класу допомагали стежити за дисципліною в класі та на перерві, роздавали й збирали навчальні посібники, записували в класному журналі тему кожного уроку. Для набуття навичок викладання вихованки шостого класу в післяобідні години виконували з дітьми домашнє завдання. Кожна єпархіалка займалася з групою з трьох-чотирьох школярів. У другому семестрі вихованки давали і самостійні уроки з російської та церковнослов'янської мови, а також з арифметики. Вихованки шостого класу готували попередні плани-конспекти уроків на запропоновані теми, додаткові запитання для учениць зразкової школи. Пробні уроки проходили під керівництвом викладача педагогіки і в присутності всіх практиканток п'ятого і шостого класів. Після кожного заняття вихованки називали помічені ними недоліки викладання, а вчитель педагогіки давав необхідні методичні рекомендації³.

Важливою новацією реформи була рекомендація щодо створення підготовчого класу при кожному єпархіальному училищі з метою допомоги дівчатам сформувати базовий запас знань для вступу до першого класу⁴. Однак, як показала історія, втілення в життя цієї статті постанови 1886 р. розтягнулося аж до кінця століття. До підготовчих класів приймали на навчання дівчаток

¹ Извлечение из отчета о состоянии образцовой начальной женской школы при Полтавском епархиальном женском училище за 1890–1891 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. 1892. № 1. С. 19.

² Определения Св. Синода от 24 апреля–7 мая 1887 года за № 729, об утверждении образцовой начальной школы при Таврическом епархиальном женском училище // Таврические епархиальные ведомости. 1887. № 12. С. 585.

³ Отчет о существующей при Харьковском епархиальном женском училище одноклассной церковно-приходской школе за 1887/88 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1889. № 2. С. 36–38.

⁴ Определение Св. Синода от 30 июля–12 августа 1886 года за № 1637, по представленным епархиальными преосвященными отчетам о состоянии епархиальных женских училищ // Листок для Харьковской епархии. 1886. № 17. С. 393.

віком від 9 до 11,5 років. Вони мали знати основні молитви, уміти читати друковану книгу російською мовою й писати окремі слова. Курс підготовчого класу був річним, до нього входили такі предмети: Закон Божий, російська мова, арифметика, чистописання і церковний спів. Після закінчення підготовчого класу вихованки складали іспити і лише за результатами цих іспитів переводилися в перший клас. Вихованки, які після проходження річного курсу були ще не підготовленими для переведення до першого класу, залишалися на другий рік за умови, що вони під час вступу наступного року до першого класу були не старші 12,5 років¹.

З часом були змінені й ускладнені умови прийому до єпархіальних училищ. Відкриття підготовчих класів привело до підвищення вимог, що висувалися до дівчат, які вступали до перших класів єпархіальних училищ. Уже з 1887 р. до єпархіальних училищ почали приймати дівчат з 10, а не з 9 років. Від дівчаток, що вступали до першого класу, вимагалися такі навички: уміння «вільно, правильно читати» книги дитячого змісту; уміння переказувати своїми словами зміст прочитаної стислої статті або окремого висловлювання; уміння писати під диктовку; знання напам'ять основних молитов; уміння писати цифри до 100².

Параграфи, які стосувалися відкриття зразкових церковно-парафіяльних шкіл і підготовчих класів, мали рекомендаційний характер, оскільки на їхню реалізацію були потрібні кошти. Відзначимо, що всі єпархіальні училища утримувалися виключно на кошти відповідних єпархій і безпосередньо залежали від місцевих можливостей. Отже, 1886 р. можна вважати важливою віхою розвитку єпархіальних жіночих училищ. Зміни, що відбулися, були спрямовані на підвищення рівня педагогічної підготовки єпархіалок.

Надалі Навчальний комітет при Св. Синоду продовжував реформувати навчальний процес у єпархіальних училищах. У 1893 р. Св. Синод доручив Навчальному комітету скласти єдині навчальні програми для єпархіальних училищ, оскільки ці освітні установи мали лише короткі вказівки щодо матеріалу,

¹ Положение о приготовительном классе в Харьковском епархиальном женском училище // Вера и разум. 1886. № 20. С. 488.

² Шумський К. В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859 – 1920 рр.): дис... канд. іст. наук. Сімферополь, 2004. С. 99–100.

який необхідно вивчити протягом року в кожному класі з означеної дисципліни. Навчальний комітет зі свого боку визнав корисним залучити до цієї справи більш досвідчених викладачів епархіальних училищ. Було складено перелік викладачів, до якого потрапило 38 осіб, серед яких десятеро були вчителями епархіальних училищ в Україні. Їм було доручено скласти навчальну програму зі свого предмету, а також пояснювальну записку із зазначенням необхідних навчальних посібників. Спочатку новостворені навчальні програми розглядалися в училищних радах, вносилися корективи, а потім відправлялися до Навчального комітету при Св. Синоді¹.

У 1895 р. були затверджені нові єдині навчальні програми для всіх епархіальних жіночих училищ. У них було детально визначено обсяг і зміст курсу з кожного предмету². З 1896 р. постановою Св. Синоду від 3–10 липня 1896 р. було дозволено для уникнення «труднощів, які могли виникнути під час введення нових програм», запроваджувати їх поступово, починаючи з першого класу³. На початку XX ст. в усіх епархіальних училищах було завершено введення нових програм у всіх класах і з усіх предметів.

У 1872 р. з ініціативи професора В. І. Гер'є були засновані Вищі жіночі курси в Москві. 1876 р. аналогічні курси були відкриті в Казані, а 1878 р. – у Санкт-Петербурзі та Києві. У 1897 р. було засновано Петербурзький жіночий медичний інститут, а у 1903 р. – Петербурзький жіночий педагогічний інститут. Восени 1906 р. відновили свою роботу Київські вищі жіночі курси та були відкриті Одеські вищі жіночі курси, а 1907 р. – Харківські вищі жіночі курси. Відбувалася активна боротьба за надання жінкам можливості навчатися в університетах⁴. Таким

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 9, Д. 21, 669 л.

² Определение Св. Синода от 6–28 сентября 1895 года за №2689, об издании программ по предметам курса 6-классных епархиальных женских училищ // Церковные ведомости. 1895. № 40. С. 371–372.

³ Определение Св. Синода от 3–10 июля 1896 года за № 1991, о порядке введения в епархиальных женских училищах новых программ и о преподавании математической географии в шестом классе сих училищ // Церковные ведомости. 1896. № 29. С. 296.

⁴ Авдеева А. Д. Женские образовательные учреждения Святейшего Синода (1842 – 1917 гг.). URL: http://history.mpa.orthodoxy.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=80:1842-1917-&catid=8:2010-08-17-13-24-35&Itemid=4 (дата звернення: 12.10.2013).

чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. у вихованок єпархіальних училищ з'явилася можливість продовжити своє навчання у вищих жіночих навчальних закладах. Проте вступ на вищі курси був можливий лише за умови наявності атестата гімназій чи інститутів шляхетних дівчат про середню освіту. Абитурієнти, які не мали таких атестатів, складали вступні іспити, письмові та усні, «відповідно до програм остаточних випробувань у жіночих гімназіях»¹.

На початку XX ст. за рівнем підготовки вихованки єпархіальних жіночих училищ значно відставали від випускниць жіночих гімназій. Навчальний курс гімназій був семирічний і додатково відкривалися восьмі педагогічні класи. Крім того, перелік дисциплін у єпархіальних училищах не змінювався з 1868 р, якщо не враховувати заміни педагогіки дидактикою в 1886 р. Тим часом, життя йшло вперед, і єпархіалки дедалі більше відчували недостатність тих знань, що надавали їм у єпархіальних училищах. Не випадково, що й у періодиці того часу активно обговорювалося питання про якість освіти, яку отримували в єпархіальних училищах, і необхідність реорганізації навчального процесу в цих закладах².

Примітно, що необхідність змін відчули самі священнослужителі єпархій. Так, наприклад, у 1886 р. «Таврійські єпархіальні відомості» опублікували статтю диякона Д. Шишацького «VII педагогічний клас при Таврійському єпархіальному жіночому училищі як засіб практично підготувати вихованок до навчально-виховної справи». Автор статті відзначав низький рівень педагогічної підготовки випускниць Таврійського єпархіального училища, який, на його думку, не повинен обмежуватися тільки теоретичним курсом педагогіки і дидактики. Д. Шишацький пропонував скористатися системою педагогічної підготовки, яка функціонувала в Кавказькому єпархіальному жіночому училищі, де існував сьомий педагогічний клас з деякими незначними змінами. У цьому додатковому класі дівчата

¹ Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. К.: «МП Леся», 2007. С. 38.

² Капралова Е. О новой задаче для епархиальных училищ // Церковный вестник. 1904. № 35. С. 1100–1102; Чего можно желать от епархиальных женских училищ // Церковный вестник. 1904. № 52. С. 1649–1650.

отримували поглиблені знання з предметів училищного курсу¹. У відповідь на ці ідеї незабаром вийшла стаття інспектора класів Таврійського єпархіального жіночого училища, священника Є. Новіка. Він, погоджуючись із необхідністю більш ґрунтовної педагогічної підготовки єпархіалок, усе ж таки закликав братися до виконання цього питання обдуманого. Серед іншого, він зазначав, що заміна (за зразком Кавказького єпархіального училища) інституту вихователек на учениць сьомого класу зашкодить як виховній, так і навчальній справі обох сторін².

Священник Іоанн Філевський у 1905 р. опублікував у журналі «Южный край» статтю про необхідність реформування єпархіальних жіночих училищ, зокрема і Харківського. Він написав, що ці училища являють собою вже значно застарілий тип навчальних закладів як у навчальному, так і у виховному аспекті³. Необхідно розуміти, що автор статті належав до руху оновлення, який мав вплив на його погляди. Однак І. Філевський був близько знайомий з устроєм єпархіальних училищ, оскільки відпрацював один рік у Першому Київському жіночому училищі духовного відомства⁴, а з 1902 р. став членом училищної ради Харківського єпархіального жіночого училища⁵.

Під час революції 1905–1907 рр. заворушення охопили і єпархіальні жіночі училища. Аналіз документів Св. Синоду дозволяє стверджувати, що найпоширенішим способом вираження невдоволення вихованців духовно-навчальних закладів були петиції. Єпархіальними училищами також прокотилася

¹ Шишацкий Д. VII педагогический класс при Таврическом епархиальном женском училище, как средство практически подготовить воспитанниц к учебно-воспитательному делу // Таврические епархиальные ведомости. 1886. № 8. С. 461–467.

² Новик Е. К вопросу об открытии VII класса при Таврическом Епархиальном женском училище // Таврические епархиальные ведомости. 1886. № 12. С. 661–665.

³ Филевский И. К вопросу о преобразовании нынешнего епархиального женского училища // Южный край. 1905. 3 октября. С. 4.

⁴ Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течении первого пятидесятилетия его существования (1861–1911). К., 1911. С. 220.

⁵ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1901/02 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1903. № 1. С. 4.

хвиля незадоволення, яка мала прояв, передовсім, у поданні петицій до училищних рад та до Св. Синоду¹. Вимоги єпархіалок були вельми схожими з вимогами семінаристів. На першому місці у всіх петиціях була зазначена необхідність реформи всієї системи єпархіальних училищ. Укладачі петицій мали на увазі ліквідацію станового устрою, зрівняння в правах випускниць єпархіальних та жіночих і чоловічих гімназій. У петиціях йшлося про необхідність надання єпархіалкам права вступати до всіх вищих чоловічих та жіночих навчальних закладів як спеціального, так і загальноосвітнього характеру².

Примітно, що ради навчальних закладів, порушуючи всі правила, приймали ці петиції і розглядали їх. Ради деяких єпархіальних училищ навіть підтримали окремі пропозиції. Натомість Св. Синод засудив подання петицій до училищних рад, оскільки це було порушенням встановленого порядку. Керівництву єпархіальних училищ було наказано не приймати більше подібних вимог³. Між тим, усім радам духовно-навчальних закладів було запропоновано до 1 березня 1906 р. підготувати докладні міркування щодо змін в устрої цих училищ⁴. Про результати роботи училищних рад можна дізнатися з матеріалів тритомної справи «Об изменениях в учебно-воспитательном отношении епархиальных женских училищ», яка була сформована в Навчальному комітеті Св. Синоду. У цій справі в алфавітному порядку були підшиті 58 проектів, надісланих з єпархіальних училищ Російської імперії⁵. У тому ж році всі пропозиції були узагальнені та опубліковані окремою брошурою⁶. Вона

¹ Попова О. Д. Петиции воспитанников духовной школы как выражение общественной мысли в годы первой русской революции // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2007. № 17(3). С. 172–173.

² РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 76, Л. 32.

³ Определение Св. Синода от 20 декабря 1905 г. за № 6599, по поводу коллективных заявлений воспитанниц некоторых епархиальных женских училищ // Церковные ведомости. 1906. № 1. С. 8–9.

⁴ Определение Св. Синода от 20–22 декабря 1905 года за № 6598, по делу о преобразовании епархиальных женских училищ // Церковные ведомости. 1906. № 1. С. 7–8.

⁵ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 57, 351 л.

⁶ Извлечения из представленных епархиальными преосвященными святейшему Синоду соображений советов епархиальных женских училищ по во-

є важливим джерелом для вивчення навчального процесу та тих змін, до яких прагнули на місцях.

Усі вимоги училищних рад можна об'єднати в чотири групи: навчальні, адміністративні, виховні та господарські. Найбільше уваги в клопотаннях приділялося саме навчальній частині. Усі без винятку училища вимагали збільшити термін навчання до семи років і створити восьмий додатковий клас, за можливості дворічний. Крім того, керівництво всіх училищ сходилося на думці, що зміст та об'єм навчального курсу мав бути зрівняний з навчальним курсом міністерських жіночих гімназій. Це вимагало введення нових дисциплін, таких, як природознавство, алгебра, гігієна; переведення в розряд обов'язкових предметів «нові» мови та малювання, а також розширення переліку не обов'язкових дисциплін. Вимагалось включити в класний час заняття з рукоділля і найняти спеціально підготовлену вчительку. Один із найголовніших пунктів усіх петицій та подальших проектів стосувався зрівняння в правах випускниць єпархіальних училищ із випускницями жіночих гімназій¹.

Розглянувши ці проекти, Св. Синод ухвалив кілька важливих рішень. 1 жовтня 1907 р. було затверджено «Положение о седьмом дополнительном педагогическом классе при епархиальных женских училищах». Мета цього класу полягала в підготовці вчительок для початкових народних шкіл, молодших класів єпархіальних жіночих і церковно-вчительських шкіл, а також училищних виховательок².

Зарахування до сьомого класу здійснювалося за такими правилами: без екзаменів приймалися випускниці єпархіальних училищ, а також жіночих училищ духовного відомства, що успішно пройшли загальний училищний курс і відразу подали заяви на навчання. Вихованки попередніх випусків, якщо з моменту закінчення ними училища пройшло менше ніж два роки,

просу об измененіях, желательных в строе этих училищ. Спб.: Синод. тип., 1906. 32 с.

¹ Извлечения из представленных епархиальными преосвященными святейшему Синоду соображений советов епархиальных женских училищ по вопросу об измененіях, желательных в строе этих училищ. Спб.: Синод. тип., 1906. С. 11–17.

² Положение о седьмом дополнительном педагогическом классе при епархиальных женских училищах // Церковные ведомости. 1907. № 41. С. 362.

за наданням схвальних характеристик про свою поведінку за цей час також приймалися без випробувань. Особи, які закінчили навчання більше ніж два роки тому зараховувалися тільки після складання ними іспитів з усіх предметів, що вивчалися в училищі.

Навчальний курс сьомого класу тривав один або два роки залежно від матеріальних можливостей училища. Курс другого року мав два відділення: словесне і фізико-математичне¹. Навчання в цьому класі було спрямоване на підвищення загального рівня знань вихованок та поглиблену підготовку до вчителювання. Перший рік сьомого педагогічного класу охоплював такі предмети: Закон Божий з методикою викладання, педагогічна психологія, методика викладання російської і церковнослов'янської мов, історія російської літератури, математика та методика викладання, історія, фізика, гігієна, природознавство, церковний спів. Бачимо, що в навчальний курс сьомого класу були введені деякі загальноосвітні предмети, яких не було в шестирічному курсі, а інша частина предметів була взята з шестирічного курсу, але зі значними доповненнями та розширенням обсягом викладання. Словесне відділення другого року сьомого педагогічного класу мало наступні дисципліни: Закон Божий з методикою його викладання, історія педагогіки, логіка, російська та церковнослов'янська мови з методикою їх викладання, методика викладання російської і церковнослов'янської мов, історія російської літератури, історія іноземної літератури, історія, спів. Єпархіалки фізико-математичного відділу вивчали Закон Божий з методикою його викладання, історію педагогіки, логіку, арифметику, алгебру, геометрію, методику викладання арифметики, тригонометрію, географію, космографію, фізику, природознавство з методикою його викладання та спів. Крім того, вихованки могли вивчати «нові» мови, музику, малювання, рукоділля за окрему плату у вільний час (табл. 4).

Паралельно з теоретичними класними заняттями учениці сьомого класу під керівництвом викладачів відповідних предметів по черзі вели практичні уроки в зразковій церковнопарафіяльній школі при училищі. Навчання відбувалося за програ-

¹ Положение о седьмом дополнительном педагогическом классе при епархиальных женских училищах // Церковные ведомости. 1907. № 41. С. 362-366.

мами, затвердженими Навчальним комітетом при Св. Синоді. Після закінчення навчального року вихованки повинні були скласти відповідні іспити з теоретичних предметів та практичної частини. За підсумками видавалися свідоцтва про закінчення педагогічного класу¹.

Керівництво єпархіальних училищ відразу використало можливість відкрити сьомі педагогічні класи. Перший сьомий додатковий клас був заснований вже в 1907 р. при Катеринославському училищі² та при першому й другому Київському училищі духовного відомства³. У 1908 р. були відкриті сьомі додаткові класи при Харківському та Полтавському училищах⁴, у 1909 р. – при Чернігівському⁵, Таврійському⁶ та Волинському⁷ єпархіальних училищах. У 1911 р. було засновано сьомий педагогічний клас при Маріупольському училищі⁸. Останні сьомі педагогічні класи були відкриті напередодні Першої світової війни влітку 1913 р. при Одеському⁹ та другому Чернігівському¹⁰ єпархіальних училищах. Таврійське, Перше Чернігівське єпархіальні училища та Друге Київське училище духовного відомства мали дворічний курс навчання в сьомих педагогічних класах.

Крім того, Навчальний комітет при Св. Синоді реформував навчальні програми. Було вироблено проект змін, який також був затверджений у 1907 р. Згідно з цим проектом, у навчальну програму були внесені нові загальноосвітні дисципліни: при-

¹ Положение о седьмом дополнительном педагогическом классе при епархиальных женских училищах // Церковные ведомости. 1907. № 41. С. 363–364.

² Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1910. № 25. С. 114–115.

³ Богородицкий В. В. К двадцатипятилетию 2-го Киевского женского училища Духовного ведомства. Киев, 1911. С. 33.

⁴ Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1912. № 28. С. 224–225.

⁵ Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1911–1912 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1913 г. С. 9.

⁶ Отчет о состоянии Таврического епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1910–1911 учебный год // Таврические епархиальные ведомости. 1912. № 17. С. 314.

⁷ От Совета Волынского Виталиевского епархиального женского училища в г. Кременце // Волынские епархиальные ведомости. 1909. № 36. С. 413.

⁸ Отчет о состоянии Мариупольского епархиального женского училища в учебном отношении за 1912–1913 учебный год. Мариуполь, 1914. С. 11.

⁹ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914 учебный год. Одесса, 1915. С. 18.

¹⁰ РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 393, Л. 18.

родознавство і креслення, а малювання та рукоділля були перенесені з необов'язкових у розряд обов'язкових курсів, були дещо змінені рекомендації щодо підручників. Кількість годин з деяких загальноосвітніх дисциплін була збільшена. Так, викладання алгебри та геометрії було збільшено на шість годин на тиждень, історії російської літератури – на п'ять годин, російської мови та історії – на чотири години, дидактики та фізики – на одну годину. Було зменшено години, відведені на викладання Закону Божого, арифметики, географії та чистописання. Загальна кількість уроків у кожному класі збільшилася і поступово зростала у міру переходу вихованок у старші класи: у першому класі досягала 20, у другому і третьому класах – 22, у четвертому класі – 25, у п'ятому класі – 26, у шостому класі – 28 уроків на тиждень (табл. 5). Було розширено перелік необов'язкових дисциплін. До них були віднесені «нові» мови, музика, іконопис, живопис, садівництво, городництво та гімнастика. Св. Синод рекомендував вивчення всіма вихованками «нових» мов, оскільки вони були необхідними для майбутнього працевлаштування єпархіалок. Проте ці дисципліни не були внесені в розряд обов'язкових, бо їх введення безпосередньо залежало від наявності матеріальних коштів в училищі¹. Таким чином, реформування навчальних програм та створення сьомого педагогічного класу було спрямоване на підвищення загального рівня знань єпархіалок та спеціальну поглиблену підготовку до вчителювання.

Ці зміни суттєво вплинули на якість навчальної програми та підвищили рівень підготовки вихованок у єпархіальних училищах. Водночас випускниці єпархіальних училищ так і не були зрівняні в правах з випускницями жіночих гімназій, у тому числі вони не отримали право на вступ до вищих навчальних закладів. У 1912–1913 рр. суттєво зросло число скарг, які подавали єпископи, представники духовенства та керівництво училищ до Навчального комітету при Св. Синоді. Особлива увага в них зверталася на недостатній рівень підготовки єпархіалок. Адже вступити на вищі жіночі богословські курси могли лише випускниці сьомих класів єпархіальних училищ, які були створені не при

¹ Определение Св. Синода от 23 августа–5 сентября 1907 года за № 5077, о некоторых изменениях в учебном курсе епархиальных женских училищах // Церковные ведомости. 1907. № 36. С. 324–329.

всіх училищах. Для єпархіалок вступ до університетів й інститутів практично унеможлилювався через те, що їм було потрібно складати додаткові іспити (це вимагало додаткових витрат та зусиль). До того ж у скаргах відзначалося, що під час прийняття на роботу перевага зазвичай надавалася випускницям жіночих гімназій, які отримували більш ґрунтовну загальноосвітню та педагогічну підготовку¹. Таким чином, у середині другого десятиліття ХХ ст. керівництво єпархіальних училищ вважало, що ці освітні установи відстають від інших навчальних закладів, тому їх керівництво намагалося реагувати на виклики часу.

Початок Першої світової війни перервав навчальний процес у єпархіальних училищах, що знаходилися біля лінії фронту. У їхніх приміщеннях були розташовані шпитали. Наприклад, заняття у Волинському єпархіальному училищі на початку 1914–1915 навчального року були призупинені, оскільки училищне приміщення було передано під військовий госпіталь², а навесні 1915 р. навчальний заклад був евакуйований до міста Катеринослава³, де воно залишалося до 1918 р.

У приміщенні Таврійського єпархіального училища також був розташований госпіталь, проте це не завадило навчальному процесу. До того ж при цьому училищі після клопотання єпископа Таврійського та Сімферопольського Дмитра (Абашидзе) в січні 1915 р. було відкрито тимчасові курси сестер милосердя. Навчання на цих курсах передбачалося переважно для вихованок сьомого і восьмого додаткових педагогічних класів⁴. В Одесі була інакша ситуація. Військовий госпіталь розташовувався в будівлі духовної семінарії, тому з'їзд єпархіального духовенства постановив поділити будівлю єпархіального жіночого училища: перший семестр вона надавалася єпархіальному училищу, а другий – духовній семінарії. Усі єпархіалки звільнялися від іспитів⁵.

У січні 1914 р. у Св. Синоді була створена спеціальна комісія для перегляду статуту єпархіальних жіночих училищ. Після

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 20, Л. 5–6.

² От Совета Волынского Виталиевского епархиального женского училища // Волынские епархиальные ведомости. 1914. № 33. С. 551.

³ От Кременецкого Виталиевского женского епархиального училища // Волынские епархиальные ведомости. 1915. № 42. С. 616.

⁴ РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 74, Л. 1–5.

⁵ РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 153, Л. 46.

довгих обговорень у лютому 1915 р. був розроблений проект нового статуту єпархіальних училищ, який, на думку його авторів, відповідав новим вимогам. Цей проект статуту залишив без змін все те, що стосувалося виховання, але були внесені значні корективи в навчальну й адміністративно-господарську частини та систему управління училищ.

Оскільки всі згадані клопотання містили пункти щодо збільшення строку навчання в єпархіальних училищах і розширення навчальної програми, примітно, що ці вимоги були втілені в проекті. Відповідно до тексту проекту статуту 1915 р., було подовжено строк навчання до семи років і при всіх училищах мав бути створений восьмий додатковий педагогічний клас. Були посилені вимоги до вступних іспитів. Перелік обов'язкових дисциплін відтепер містив у собі Закон Божий, церковний спів, російську та церковнослов'янську мови, теорію словесності, історію російської літератури, математику, фізику, історію, природознавство, географію, космографію, французьку та німецьку мови, педагогіку й дидактику, чистописання, малювання, рукоділля, гігієну і гімнастику. Серед необов'язкових предметів були латина, музика, іконописання, медицина, сільське господарство і стенографія. Восьмий педагогічний клас мав поділятися на чотири відділи: словесно-історичний, фізико-математичний, природничо-географічний та відділ нових мов. Крім того, у проекті статуту 1915 р. було зафіксовано підвищення вимог до кваліфікації начальниці училища й викладачів¹.

Ці зміни в проекті статуту можна трактувати як прогресивні зрушення, оскільки вони мали привести до підвищення рівня та якості підготовки вихованок єпархіальних жіночих училищ. Текст проекту статуту свідчить, що Св. Синод мав наміри провести значні реформи в галузі духовної освіти, зокрема модернізувати жіночі духовні навчальні заклади. На жаль, новий статут так і не був впроваджений. Революційні події, що почалися в 1917 р., призвели до ліквідації цього типу навчальних закладів.

Треба відзначити, що Українська революція та розгортання національно-визвольного руху в 1917 р. вплинули на навчальну

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 80, Л. 76–93.

програму і єпархіальних жіночих училищ. Відповідно до журналу № 35 училищної ради при Чернігівському єпархіальному училищі, у грудні 1917 р. для вихованок старших класів було введено викладання української мови. У восьмому додатковому педагогічному класі на літературному відділі було запроваджено вивчення української літератури та історії України як обов'язкових дисциплін¹. Однак підкреслимо, що це єдиний зафіксований нами випадок.

* * *

Навчальний процес єпархіальних жіночих училищ протягом другої половини XIX – початку XX ст. не був незмінним і зазнав ряд перетворень. У 1850–1868 рр. відбувалося формування мережі училищ для дівочь духовного звання. Порівняно з жіночими училищами та інститутами шляхетних дівчат навчальний курс єпархіальних училищ у цей час був достатньо стислим, були відсутні вступні іспити. Типові навчальні програми не були створені. Для другого періоду, 1868 – 1907 рр., характерна тенденція до поглиблення педагогічної освіти. Це мало прояви в заміні курсу педагогіки курсом дидактики та залученням вихованок до практичної педагогічної роботи. Відповідно до поставлених завдань Навчальний комітет при Св. Синоді розробив спрощені навчальні програми. Наприкінці XIX ст. були затверджені єдині розширені навчальні програми з пояснювальними записками для усіх єпархіальних училищ, що сприяло уніфікації знань, які надавали в єпархіальних училищах. Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався кризою системи єпархіальних училищ, що проявилася у відставанні єпархіальних училищ від міністерських та маріїнських жіночих гімназій за терміном навчання та викладання загальноосвітніх дисциплін. У 1907–1918 рр. відбулося реформування навчального процесу єпархіальних училищ, яке було спрямоване на розширення та збільшення числа навчальних курсів у єпархіальних училищах з метою їх уніфікації з навчальними програмами жіночих гімназій.

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 153, Л. 156.

РОЗДІЛ II

ВИХОВАННЯ ЄПАРХІАЛОК: ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА МЕТОДИ

Освіта в єпархіальних жіночих училищах не обмежувалася лише навчальними заняттями. Єпархіальне училище було для дівчаток таким самим каналом входження в доросле життя, як і сім'я. У його стінах відбувалася соціалізація учениць, їхня соціокультурна адаптація. Фактично на це був спрямований весь виховний процес у навчальних закладах такого типу.

У педагогіці поняття «виховання» вживається в широкому й вузькому значенні. У широкому педагогічному сенсі виховання – це спеціально організована, цілеспрямована, керована й контрольована взаємодія вихователів і вихованців, кінцевою метою якої є формування особистості, потрібної й корисної суспільству. У вузькому педагогічному сенсі виховання – це процес і результат виховної роботи, спрямованої на вирішення виховних завдань. У нашому дослідженні термін «виховання» розуміємо як процес цілеспрямованого систематичного прищеплення індивідам моральних норм, понять, поглядів, способів і форм діяльності та поведінки, прийнятих у певному суспільстві¹.

У процесі реконструкції виховного процесу в єпархіальних жіночих училищах України було виявлено основні напрями виховання єпархіалок. Це, передовсім, духовно-моральне, па-

¹ Крысько В. Г. Психология и педагогика. Курс лекций. М., 2006. URL: http://stud.com.ua/36258/psihologiya/spetsifika_vihovannya_yogo_zmist_metodi (дата звернення: 23.04.2016).

тріотичне, трудове, фізичне, естетичне та санітарно-гігієнічне виховання. Відзначимо, що протягом усього періоду існування єпархіальних училищ основним напрямом виховання учениць було духовно-моральне виховання. Цей напрям виховання передбачає формування у вихованців моральної свідомості, стійких моральних якостей; моральних потреб на основі засвоєння норм і принципів суспільної моралі; вироблення умінь співпереживати оточенню, співчувати іншим людям через розвиток почуття поваги до них, шанобливого ставлення до старших, слабших¹. Православна релігія була визначена як фундамент виховного процесу, оскільки призначення цих навчальних закладів полягало у вихованні «гідних супутниць служителів Вівтаря Господнього»². У всіх статутах наголошувалося, що головною метою єпархіальних училищ було виховання в дівчаток релігійного почуття, і на його основі «прищеплення їм правил моральності й доброї поведінки». Духовно-моральне виховання учениць єпархіальних жіночих училищ мало зміцнити вихованок в усвідомленні обов'язковості євангельського морального закону. Виховательки мали привчати учениць до скромності, ввічливості, чуйності до чужого горя, шанобливого ставлення до старших, доброзичливого і щирого спілкування з подругами, ласкавості й поблажливості до молодших і слабких, бережливості через проведені бесіди. Особливо важливим у моральному вихованні єпархіалок вважалося привчання до щирості, до подолання самолюбства, до свідомості у вчинках³.

Аналіз джерел, який ми здійснили, свідчить, що одним із найважливіших методів виховання був цілеспрямований і систематичний вплив вихователюк та начальниць училища на єпархіалок особистим прикладом, а також позитивними прикладами діяльності інших викладачів як зразків для наслідування, ідеалу в житті. Сучасні педагоги визначають, що суть позитивного прикладу як методу виховання полягає у використанні кращих зразків поведінки й діяльності інших людей для

¹ Фіцула М. М. Педагогіка. URL: http://pidruchniki.com/1114112235024/pedagogika/moralne_vihovannya (дата звернення: 14.09.2016).

² ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 18. СПб., 1843. № 17116. С. 254.

³ ЦДІА України у м. Києві, Ф. 127, Оп. 998, Спр. 374, Арк. 20.

збудження в учнів прагнення до активної роботи над собою, до розвитку і вдосконалення своїх особистісних властивостей і якостей та подолання наявних недоліків¹.

Відзначимо, що відповідно до освітньої політики Російської імперії в XIX ст. духовно-моральне виховання, яке ґрунтувалося на засадах православної віри, було одним із основних напрямів діяльності всіх середніх жіночих навчальних закладів XIX – початку XX ст., тому що найважливішою духовною цінністю будь-якої дівчини, вихованої в традиціях тогочасної патріархальної культури, була релігія і Бог². Поміж середніх жіночих навчальних закладів багато уваги виховній роботі, спрямованій на формування релігійності серед учениць, приділяли також інститути шляхетних дівчат³.

Незважаючи на те що педагоги-гуманісти XIX ст. наголошували на світському характері освіти, багато хто з них відзначали важливість релігії як ціннісної основи освіти. Велику роль у розвитку теорії релігійного виховання в Російській імперії в XIX ст. відіграв видатний педагог К. Д. Ушинський. Він вважав, що релігійне виховання є важливою складовою саме жіночої освіти, без якої неможливе повноцінне формування особистості. На думку К. Д. Ушинського, релігійне виховання людини має супроводжувати її все життя. Цим мають опікуватися, передусім, мати, а також церква і школа. У школі обов'язково мають вивчати Закон Божий⁴. Ідеї К. Д. Ушинського вплинули на тогочасну політику царського уряду щодо жіночої освіти. Саме він став реформатором системи інститутів шляхетних дівчат та взяв участь у розробці теоретичних основ жіночої освіти в 1860-ті рр. Наступник К. Д. Ушинського П. Ф. Каптерев продовжив розвивати теорію

¹ Писаренко О. М. Роль прикладу у вихованні. URL: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2011/Pedagogica/3_88337.doc.htm (дата звернення: 20.06.2016).

² Котлова Т. Б. «...много хороших воспоминаний осталось от гимназии» (Женское образование в России сто лет назад). URL: http://ateismy.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1401:2012%2009%2006%2009%2016%2000&catid=36:history&Itemid=111 (дата звернення: 17.03.2015)

³ Учебные заведения ведомства учреждений императрицы Марии: Краткий очерк. СПб., 1906. С. 20.

⁴ Омеляненко В. Л., Кузьминський А. І. Теорія і методика виховання. Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 415 с. URL: http://pidruchniki.com/15800119/pedagogika/pedagogika_religiya (дата звернення: 24.08.2016).

релігійного виховання. За словами П. Ф. Каптерева, жінки відрізняються великою релігійністю, тому просвітництво їх релігійного почуття, повідомлення їм гуманних ідей про Бога, зміцнення релігійно-морального настрою й вироблення широкої віротерпимості є важливим завданням жіночої освіти. Для цього необхідно докорінно змінити саме викладання Закону Божого. Уроки читання Євангелії і Біблії, бесіди про прочитане, з'ясування моральних начал життя, насамперед самих вихованок, мають перетворитися на джерело життєвої мудрості. Саме цей предмет, вважав П. Ф. Каптерев, повинен «насаджувати й укорінювати в серцях майбутніх матерів широку віротерпимість, гуманність, святість братських людських відносин, яку вони потім передадуть своїм дітям...»¹.

Джерела свідчать про те, що в єпархіальних училищах багато уваги приділяли молитвам, читанню Слова Божого та причащенню Святих Таїнств. Відповідно до Статуту єпархіальних жіночих училищ 1868 р., день єпархіалок мав починатися й закінчуватися молитвою. Крім того, вихованки, зобов'язані були читати молитви до і після приймання їжі, на початку і після закінчення уроку². Дослідження джерел, які зберігають відомості щодо розпорядку дня єпархіалок, дозволяє стверджувати, що в училищах дотримувалися настанов Св. Синоду з приводу читання молитов та виконання інших обов'язкових ритуалів. Важливим елементом виховання було відвідування церкви та участь у церковному хорі. Єпархіалки мали дотримуватися постів, сповідалися й причащалися Святих Таїнств двічі на рік – у Великий пост на першому тижні та пост перед Різдвом Христовим. Церковна служба була важливою ланкою у вихованні справжніх дочок церкви. Законовчитель розкривав дівчаткам глибокий зміст піснеспівів, псалмів і символічне значення церковних священнодійств. Відзначимо, що учениці і жіночих гімназій, і інститутів шляхетних дівчат також починали кожен свій навчальний день із молитви. Відвідування всіх церковних служб для них було також обов'язковим. Крім того, вони були зобов'язані відвідувати училищну церкву (де

¹ Каптерев П. Ф. Идеалы женского образования // Образование. 1898. № 4. С. 1.

² ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 43. Спб., 1868. № 46271. С. 260.

такої не було – громадське богослужіння) у неділю й святкові дні, а також увечері й напередодні цих днів¹.

У деяких єпархіальних училищах навіть з'явилася та закріпилася традиція святкування дня іменин дівчаток з метою релігійного виховання. У ці дні іменинниці звільнялися від занять і мали відвідати училищну церкву, де були присутні на літургії й молебні святим, у честь яких вони були названі. Одним із методів духовно-морального виховання дівчаток був розвиток у них любові до свого училищного храму через залучення їх до опіки над училищною церквою. Єпархіалки дбали про прикрасу, оздоблення й чистоту храму, шили й вишивали ризи².

Ще одним засобом виховання релігійності серед єпархіалок було читання релігійно-моральних творів. Книги такого змісту обов'язково були в бібліотеках училища. Літературу повчального змісту вихованки отримували, зазвичай, як подарунок із рук Преосвященного або благодійників. Наприклад, у 1876 р. ревізор Навчального комітету С. І. Миропольський подарував вихованкам Полтавського єпархіального училища 27 примірників Нового Заповіту³. У 1910 р. вихованки Харківського єпархіального училища отримали від преосвященного Арсенія (Брянцева) Євангелію й зібрання його творів, а вихованки Одеського єпархіального училища – різні книги релігійного змісту від протоієрея Григорія⁴.

У другій половині XIX ст. затвердження світських демократичних цінностей, розвиток науки поступово впливали на релігійний світогляд у російському суспільстві⁵. Зниження за-

¹ Косетченкова Е. А. Становление системы женского образования в России // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: гуманитарный и социальные науки. 2008. № 3. С. 22.

² Тупатилов А. Ф. Краткая историческая записка о состоянии Черниговского епархиального женского училища за двадцатипятилетний период его существования. Чернигов: тип. Губ. правл., 1891. С. 15.

³ Щеглов В. Двадцатипятилетние Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. 1894. № 20. С. 817.

⁴ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1910 г. СПб, 1913. С. 295.

⁵ Котлова Т. Б. «...много хороших воспоминаний осталось от гимназии» (Женское образование в России сто лет назад). URL: http://ateismy.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1401:2012%2009%2006%2009%2016%2000&catid=36:history&Itemid=111 (дата звернення: 17.03.2015)

гального рівня релігійності в суспільстві, негативне ставлення до релігії авторів багатьох широко відомих літературних творів, звичайно, впливали на світоглядні установки вихованок як єпархіальних училищ, так і інших жіночих навчальних закладів. Тому процес читання ретельно контролювався керівництвом єпархіальних училищ. В училищних бібліотеках була наявна лише література, яку рекомендував Навчальний комітет при Св. Синоді. Відзначимо, що її репертуар був достатньо широкий, що можна відслідкувати за звітами єпархіальних училищ у розділі «Бібліотека та фізичний клас» та поодинокими виданнями каталогів бібліотек єпархіальних училищ у вигляді брошур¹. Єпархіалки читали твори М. О. Некрасова, О. С. Пушкіна, О. С. Грибоєдова, Й. Гете, Ф. М. Достоевського, Г. Сенкевича, Л. М. Толстого, В. Шекспіра, Ф. Шіллера та інших письменників. Крім того, переважно всі училища регулярно виділяли кошти на передплату періодичних видань, серед яких були як церковні видання («Душеполезное чтение», «Русский паломник»), так і дитячі («Дитяче читання»)². Відзначимо, що читання та обговорення прочитаних книг було обов'язковим елементом дозвілля вихованок і жіночих гімназій, і інститутів шляхетних дівчат.

Значна увага в єпархіальних жіночих училищах приділялася і патріотичному вихованню. Цей напрям виховання також був загальним для всіх навчальних закладів, про що свідчать звіти Міністерства народної освіти³. У єпархіальних училищах така робота проводилася найактивніше, оскільки патріотичне виховання було пов'язане з положенням та статусом духовного стану. Головним обов'язком церкви було виховання вірно-підданських почуттів у народі. Парафіяльне духовенство було опорою самодержавства в ідеологічному вихованні населення. Воно було зобов'язане здійснювати служби за здоров'я царської

¹ Каталог книг Ученической библиотеки VI класса Казанского епархиального женского училища. Казань, 1909. 32 с.

² Андреева Е. А. Епархиальные женские училища в России // Педагогика. 1999. № 3. С. 89.

³ Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III: (Со 2 марта 1881 г. по 20 окт. 1894 г.). СПб., 1901. С. 305–307.

сім'ї, у «царські дні» проводилися особливі з цієї нагоди богослужіння¹.

Загальновідомо, що ідеологія патріотичного виховання будувалася на тріаді, яка була сформована ще в 30-ті рр. XIX ст. міністром народної освіти С. С. Уваровим: православ'я, самодержавство і народність². Велику роль у формуванні принципів та методів патріотичного виховання відіграв видатний педагог К. Д. Ушинський, який вважав, що виховання патріотизму є важливою складовою формування особистості. Він написав кілька відомих навчальних книг, які були пронизані захопленням героїчною історією Росії³. Завдання цієї літератури полягало в розвитку патріотичних почуттів у дітей. Ці книги були і в бібліотеках єпархіальних училищ.

Візити членів імператорської родини та видатних державних службовців завжди використовували як засіб виховання патріотизму серед учениць. Будь-яка зустріч єпархіалок з Імператором або членом його сім'ї була подією, що входила в історію навчального закладу назавжди. Так, 18 жовтня 1861 р. імператриця Марія Олександрівна, а 6 жовтня 1863 р. цесаревич Микола Олександрович відвідали Харківське єпархіальне училище. У праці протоієрея Іоанна Чижевського яскраво викладено всі подробиці цих візитів: описуються промови керівництва, маршрут царських осіб по училищу, перераховуються всі пісні, які виконував хор учениць. І. Чижевський зазначав, що ця подія так вразила вихованок, що після того, як Цесаревич поїхав, усі дівчатка кинулися піднімати килим в актовому залі, по якому пройшов Государ Спадкоємець Микола Олександрович. Єпархіалки заздалегідь змовилися покласти під килим аркуш поштового паперу з квітами і листям всередині, щоб потім записати на них рік, місяць і число візиту Високого Гостя й зберігати все життя спогади про цю щасливу подію⁴. 2 червня

¹ Очерки русской культуры XIX века: в 6 т. Т. 2. Власть и культура. М., 2000. С. 266.

² Мусс Г. Н. Теория и практика патриотического воспитания. М., Берлин: Директ Медиа, 2015. С. 31–32.

³ Ушинский К. Д. Питание про народні школи // Твори: в 6 т. Т. I: Педагогічні статті. К.: Радянська школа, 1954. С. 73.

⁴ Чижевский И. Харьковское епархиальное училище в пятидесятый год его существования. Харьков, 1904. С. 25–27.

1914 р. цар Микола II зі своєю сім'єю їхав через Одесу. Він не відвідував єпархіальне училище, проте весь колектив училища відправився до Військового собору, через який пролягав шлях імператора, лише для того, щоб поглянути на нього. Цій події була приділена особлива увага з боку керівництва училища¹.

У 1913 р. єпархіальні училища відзначали 300-річчя дому Романових. На урочистих вечорах із цього приводу вихованки виконували вірші патріотичного змісту, музичні номери з опери «Життя за царя», ювілейні кантати, а викладачі виголошували промови².

До того ж, патріотизм вихованок Тульчинського єпархіального жіночого училища в роки Першої світової війни проявився у допомозі солдатам. Вони збирали кошти на різдвяні подарунки воїнам, закупили 295,5 аршин полотна для Кубанського полку. Протягом усього 1914–1915 навчального року єпархіалки віддавали частину хліба та булок, що їм виділялося, та відправляли їх для сімей солдатів, яких мобілізували³.

Багато уваги в єпархіальних жіночих училищах приділяли і трудовому вихованню. Сьогодні поняття «трудове виховання» розглядаємо як процес формування людської особистості, спрямований на виховання любові до праці, розвиток творчих здібностей⁴ [392]. Трудове виховання було невід'ємною складовою навчально-виховного процесу в освітніх інституціях Російської імперії протягом XIX – на початку XX ст., у тому числі й єпархіальних жіночих училищ. Педагоги XIX – початку XX ст. надавали велику роль праці як засобу виховання особистості. Наприклад, К. Д. Ушинський у своїй роботі «Труд в его психи-

¹ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914 учебный год. Одесса, 1915. С. 26–27.

² Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1912–13 учебный год по учебно-воспитательной части. Екатеринослав, 1914. С. 20; Отчет о состоянии Мариупольского епархиального женского училища в учебном отношении за 1912–1913 учебный год. Мариуполь, 1914. С. 12.

³ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1914/1915 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Православная Подолія. 1916. № 27. С. 162–163.

⁴ Степанов О. М. Основи психології і педагогіки: навч. посібник. К., 2005. 520 с. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/10853/86/> (дата звернення: 13.07.2016).

ческом и воспитательном значении» підкреслював, що людина формується і розвивається в трудовій діяльності. Праця, на думку великого педагога, є основою і засобом людського існування, а також вона є джерелом фізичного, розумового і морального вдосконалення людини¹.

П. Ф. Каптерев також відіграв певну роль у розробленні проблеми трудового виховання. Трудова складова в школі, на його думку, мала сприяти розвитку насамперед розумових здібностей учнів. П. Ф. Каптерев вважав, що ручна праця абсолютно необхідна в школі, тому що вона розвиває фізичні сили учнів, дозволяє виробити точність дій, вчить подоланню труднощів. Однак повну виховну силу ручна праця буде мати тільки тоді, коли вона буде перебувати в тісному зв'язку з теоретичними знаннями. Тільки така школа буде не просто розвивати навички праці в учнях, але й буде формувати в них усвідомлене ставлення до праці².

У перший період своєї діяльності єпархіальні училища мали специфічні завдання, які формували і специфіку занять з трудового виховання. Головним завданням цих навчальних закладів було виховання саме сільської матушки. Випускниць цих училищ чекала скромна доля дружини священика, яка мала багато обов'язків, насамперед, вона повинна була бути гарною господинею³. Трудове виховання в училищах відбувалося шляхом занять дівчаток рукоділлям та домашнім господарством. Ці уроки були спрямовані на розвиток працелюбності, свідомого й сумлінного ставлення вихованок до праці, глибокої поваги до праці інших людей. Відзначимо, що заняття рукоділлям за статутом передбачалося «в якомога широкому обсязі»⁴. Відповідно до специфіки цих освітніх установ вважалося доцільним утримувати при училищі город і скотний двір. До того ж вихованки чергували в спальнях і класах. Вони самостійно при-

¹ Ушинский К. Д. Труд в его психическом и воспитательном значении URL: <http://www.biografia.ru/arhiv/470.html> (дата звернення: 30.06.2016).

² История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений / Под ред. А. И. Пискунова. М.: ТЦ «Сфера», 2001. С. 237–238.

³ По вопросу о воспитании женщин духовного звания // Руководство для сельских пастырей. 1862. № 19. С. 44.

⁴ ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 18. СПб., 1843. № 17116. С. 529.

бирали кімнати й ліжка, по черзі допомагали готувати обіди, сервірувати стіл¹.

Отже, до затвердження нового статуту в 1868 р. трудове виховання було не менш важливим, ніж теоретичні заняття вихованок у єпархіальних жіночих училищах. Головним завданням цих освітніх інституцій було формування в єпархіалок навичок із хатньої та сільськогосподарської праці. Проте загалом така ситуація відповідала часу і завданням станової освіти. Дівчатка-сироти, яким у майбутньому доводилось жити в селі, повинні були привчатися з самого дитинства до праці. Шляхом залучення вихованок до життя училища їм прищеплювалась «повага і любов до праці, домашнього господарства, чистоти, охайності й ощадливості»².

Реорганізація єпархіальних училищ у 1868 р. привела до зміни статусу трудового виховання. Навчання рукоділлю й залучення єпархіалок до ведення домашнього господарства все ще було обов'язковими елементом у виховному процесі єпархіальних училищ, проте відтепер основна увага приділялася освітнім завданням, а господарські заняття вихованок помітно скоротилися. Єпархіалки шили, в'язали, вишивали під час або після уроків у спеціально відведений час під наглядом вихователок. Така тенденція відповідала традиціям того часу, рукоділля було присутнє в навчальних планах усіх жіночих навчальних закладах будь-якого відомства. Шити, в'язати й вишивати повинна була вміти будь-яка дівчина³.

Однак, незважаючи на те що час, який відводився на рукоділля в реформований період існування училищ, помітно скоротився, у кінці XIX ст. цьому предмету знову почали приділяти особливу увагу. Це було пов'язано з проведеними в 80-і рр. XIX ст. контрреформами. У 1884 р. новий міністр народної освіти І. Д. Делянов у доповіді імператору виокремив декілька

¹ Отчет о состоянии Полтавского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной части за 1891/1892 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. 1893. № 8. С. 385.

² Леонтьева Т. Г. Женский фактор в жизни православного прихода (вторая половина XIX – начало XX в.) // Социальная история. 2001/2002. М., 2004. С. 195–198.

³ Пономарева В. В., Хорошилова Л. Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века. М.: Русское слово, 2008. С. 60.

помилкок, допущених під час створення системи жіночої освіти. На його думку, одна з найголовніших – це створення всестанових жіночих навчальних закладів¹. Крім того, у суспільстві незабаром почали поширюватися думки про те, що освіту необхідно давати відповідно до майбутнього призначення вихованців, згідно з їхньою належністю до певного стану². Так, у 1888 р. Св. Синод запровадив у жіночих єпархіальних училищах навчання шиттю й лагодженню церковного одягу та інших речей церковної ризниці на уроках рукоділля. Це мало на меті показати, що ці види занять були дуже важливими в майбутньому житті вихованок. Наприклад, рада Харківського єпархіального училища вказувала, що вихованки повинні допомагати училищній церкві, а в разі відсутності роботи у своїй церкві необхідно було виконувати роботи і для інших церков без будь-якої винагороди. У звіті про стан Харківського єпархіального училища відзначалося, що ці заняття мали особливе виховне значення, оскільки показували вихованкам приклад служіння своїми трудами православної церкві³. У 1893 р. обер-прокурор К. П. Победоносцев у своєму звіті підкреслив, що єпархіальні училища насамперед повинні задовольняти потреби єпархіального духовенства, і тому порадив звернути ще більшу увагу на заохочення вихованок до домашнього господарства і рукоділля⁴. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у єпархіальних училищах почали працювали спеціальні наставниці для навчання дівчаток домоведенню, що вибиралися з числа осіб, «добре відомих своєю досвідченістю у веденні домашнього господарства в різних його видах»⁵.

¹ Днепров Э. Д. Попытка контрреформы среднего женского образования 1884–1894 гг. // Вопросы образования. 2006. № 3. С. 241–247.

² Днепров Э. Д., Усачева Р. Ф. Среднее женское образование в России. Учебное пособие. М., 2009. 272 с. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1034561> (дата звернення: 25.07.2015).

³ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1886/87 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1888. № 1. С. 10.

⁴ Известия и заметки // Церковные ведомости. 1893. № 42. С. 1520.

⁵ Марчук О. О. Трудове виховання дівчаток у жіночих єпархіальних та духовних училищах Російської держави на початку XX ст. // Проблемы современного педагогического образования. 2014. № 44 (2). С. 203–208. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_23175397_94571053.pdf (дата звернення: 13.09.2016).

У травні 1910 р. на засіданні Училищної ради при Св. Синоді було порушено питання про введення в жіночих духовно-навчальних закладах викладання домоводства й сільського господарства. Для розгляду цього питання була створена спеціальна комісія, що досліджувала проблеми трудового виховання в зазначених освітніх установах. Очолював комісію член Навчального комітету дійсний статський радник Д. І. Тихомиров. До її складу увійшло два представники від Навчального комітету, два – від Училищної ради й один – від канцелярії обер-прокурора Св. Синоду.

У результаті діяльності комісії було виявлено основні особливості викладання праці в єпархіальних жіночих училищах та жіночих училищах духовного відомства. Висновки роботи комісії були представлені на загальне обговорення громадськості в тогочасному виданні «Церковні відомості» (1912 р.). Загалом члени комісії досліджували питання, що стосувалися специфіки викладання трудового навчання та матеріальної бази шкіл. Зокрема, інспекторів цікавило, чи проводяться в училищах заняття з ведення домашнього господарства, городництва, садівництва, яку методику використовують викладачі, яка результативність уроків. Було відправлено запит щодо наявності вільних ділянок при училищах.

Комісія отримала відомості від 79 училищ Російської імперії: 68 єпархіальних та 11 жіночих училищ духовного відомства (два заклади не надали звітів про свою роботу). Це дає змогу констатувати факт, що робота комісії охопила 91 % жіночих духовних училищ Російської імперії і відповідно 100 % єпархіальних жіночих училищ українських єпархій. Аналіз відомостей, що були надані керівництвом єпархіальних училищ комісії, засвідчив, що заняття з ведення домашнього господарства зводилися переважно до чергування учениць старших класів у класних кімнатах, спальнях, їдальні та на кухні.

У спальнях і класах чергові мали стежити за чистотою, провітрювати приміщення, допомагати прибирати спальні. У їдальні дівчатка, зазвичай, допомагали накривати на стіл; а в кухні спостерігали за видаванням продуктів, приготуванням страв і їх роздаванням. Наприклад, у Волинсько-Віталіївському єпархіальному училищі учениці шостого класу щодня готува-

ли обід, який складався з трьох страв, для 12 людей. Керувала роботою дівчаток спеціально призначена досвідчена куховарка. Після обіду всі чергові по кухні звітували перед начальницею училища про свою діяльність. Це допомагало навчити єпархіалок самостійного готувати нескладні обіди. Комісія встановила, що вихованки Катеринославського єпархіального училища, крім самостійного приготування обідів, випікали проскури для богослужіння¹.

Варто звернути увагу на те, що такий стан трудового навчання був характерним на той час для багатьох жіночих навчальних закладів. Єпархіальні училища не були винятком. Найчастіше трудове виховання було більш формальним, ніж реально-практичним. Формальні спроби навчити учениць кулінарному мистецтву спостерігалися і в жіночих інститутах. Так, вихованка московського Катерининського інституту шляхетних дівчат Г. М. Енгельгарт про свої заняття кулінарією писала так: «Прийдуть, бувало, інститутки в цю кухню, кухарка подає їм готове тісто й готову начинку і покаже, як розкачувати тісто, покласти начинку, защипати його і... тільки! Що було раніше, звідки взялося тісто і як його готували – залишилося покритим мороком невідомості, і що буде з заготовленими піріжками, скільки часу й у якій печі вони будуть сидіти – теж! Ми знали тільки, що з'їмо їх за обідом і вони будуть дуже смачні...»².

Щодо занять із садівництва і городництва комісія зробила висновок, що вони ведуться лише в декількох училищах, зокрема в Таврійському і Чернігівському, і ці заняття не мали системи. Завдання комісії полягало в тому, щоб виявити, чи можуть при училищах бути організовані найближчим часом практичні заняття з сільського господарства і чи були вільні ділянки для цього. Було встановлено, що при Таврійському, Тульчинському, Волинському, Лубенському, Полтавському й Харківському єпархіальних училищах були наявні вільні ділянки землі, ча-

¹ Белгородский А. К вопросу о введении в епархиальных и духовного ведомства женских училищах преподавания домоводства и сельского хозяйства // Церковные ведомости. 1912. №16. С. 673–674.

² Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / Сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова. М., 2008. С. 194.

стина яких була зайнята під сади. Особливо виокремлювалося Таврійське училище, оскільки воно мало як великий сад, так і город, який навіть у значній мірі задовольняв господарські потреби закладу. Крім того, зазначене училище утримувало і худобу, від якої мало деякий прибуток¹.

Результатом роботи цієї комісії стала постанова Св. Синоду в 1912 р. про запровадження курсу з основ сільського господарства та домоводства в єпархіальних жіночих училищах та жіночих училищах духовного відомства. Проте економічна криза, яка виникла в результаті початку Першої світової війни, завадила введенню цього курсу в усіх училищах. Це було реалізовано лише в Другому Чернігівському єпархіальному училищі за допомогою архієпископа Чернігівського і Ніжинського Василя (Богоявленського)².

Керівництво єпархіальних училищ не оминало своєю увагою і фізичний розвиток єпархіалок. Передовсім необхідно відзначити, що, як і в інших жіночих навчальних закладах, у єпархіальних училищах не було спеціальної дисципліни, спрямованої на фізичний розвиток вихованок. Наприклад, в інститутах шляхетних дівчат протягом першої половини ХІХ ст. важливими для фізичного виховання учениць вважалися уроки танців³.

Водночас періодичні видання свідчать, що така проблема обговорювалася в суспільстві. Так, в офіційному періодичному журналі Міністерства народної освіти ще в 1861 р. з'явилася стаття під назвою «Педагогічна гімнастика», у якій зверталася увага на позитивний вплив гімнастики на людину, відмічалася велика роль гімнастики в «матеріальному й інтелектуальному процвітанні держави» і були навіть рекомендації щодо організації занять гімнастикою⁴. Тому в інститутах шляхетних дівчат

¹ Белгородский А. К вопросу о введении в епархиальных и духовного ведомства женских училищах преподавания домоводства и сельского хозяйства // Церковные ведомости. 1912. №16. С. 676–677.

² РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 393, Л. 1–18.

³ Чумаков В. И. Развитие гуманистической направленности женского образования в России во второй половине ХІХ – начале ХХ в. Волгоград, 2007. 180 с. URL: <http://cozap.com.ua/text/10355/index.1.html> (дата звернення: 10.09.2016).

⁴ Педагогическая гимнастика // Журнал Министерства народного просвещения. Часть неофициальная. – 1861. – Апрель. – С. 55-72.

та гімназіях уже в другій половині XIX ст. були введені заняття гімнастикою¹. Однак у єпархіальних жіночих училищах уроки гімнастики почали запроваджувати лише на початку XX ст. Протягом другої половини XIX ст. керівництво єпархіальних училищ намагалося пропорційно розподіляти час між навчанням і відпочинком, сном і активністю вихованок для їхнього кращого фізичного розвитку. Регламент єпархіальних училищ передбачав відведення окремого часу на відпочинок. Обов'язковою умовою функціонування кожного закладу була наявність рекреаційної кімнати, або окремого великого приміщення для відпочинку. Інструкції рекомендували вихователькам виводити дівчаток на прогулянки після уроків².

Проекти змін єпархіальних училищ, які були надані Св. Синоду в 1906 р., містили інформацію про необхідність звернути більше уваги на фізичний розвиток вихованок. Пропонувалося, окрім влаштування прогулянок на свіжому повітрі, сприяти проведенню різних рухливих ігор³.

Керівництво єпархіальних училищ піклувалося і про санітарно-гігієнічне виховання дівчаток, яке являло собою сукупність заходів, спрямованих на прищеплення ученицям гігієнічних навичок, виховання правильного ставлення до власного здоров'я. Санітарно-гігієнічне виховання мало на меті прищепити дівчаткам розуміння необхідності здорового способу життя, сформувати свідоме ставлення єпархіалок до виконання гігієнічних норм у повсякденному житті. Особливо турбувалися в єпархіальних училищах, щоб вихованки мали правильне знання про особисту гігієну. За статутом єпархіальних училищ 1868р. ранок починався з умивання. Виховательки контролювали, щоб дівчатка регулярно відвідували лазню, своєчасно мі-

¹ Пономарева В. В., Хорошилова Л. Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века. М.: Русское слово, 2008. С. 74.

² Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течении первого пятидесятилетия его существования (1861–1911). К., 1911. С. 47–48.

³ Извлечения из представленных епархиальными преосвященными святейшему Синоду соображений советов епархиальных женских училищ по вопросу об изменениях, желательных в строе этих училищ. Спб.: Синод. тип., 1906. С. 19.

няли білизну, використовували індивідуальні гребні. Крім того, самі ж вихованки стежили за тим, щоб приміщення постійно провітрювалися, робили вологе прибирання¹.

У 1871 р. на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира була створена одна з перших кафедр гігієни, медичної поліції, медичної географії та статистики. Це спричинило плідний розвиток гігієнічної науки в Україні². У 1890-ті рр. училищні ради порушили питання про потребу ввести курс гігієни в навчальні розклади єпархіальних училищ та жіночих училищ духовного відомства. Вважалося, що цей курс зіграє особливо важливу роль для вихованок єпархіальних училищ³. По-перше, цей курс був би дуже корисний для самих вихованок, по-друге, більшість єпархіалок після випуску відправлялися працювати в села і таким чином могли б внести санітарне просвітництво в селянське середовище, надаючи медичну допомогу, проводячи бесіди з гігієни в церковнопарафіяльних школах⁴. Одне з перших зрозуміло користь від курсу гігієни керівництво Катеринославського єпархіального училища і ввело цю дисципліну в розклад ще в 1897 р. Вихованки проходили курс гігієни в шостому класі⁵. Св. Синод лише в 1903 р. дозволив ввести в навчальні розклади курс гігієни як необов'язкової дисципліни за умови, якщо училищні ради знайдуть на це кошти⁶. На початку ХХ ст. у деяких училищах єпархіалки вже вивчали основи гігієни⁷. У загальну навчальну програму єпар-

¹ Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890). Тульчин, 1890. С. 29.

² Гончарук Є. І. Комунальна гігієна. К.: Здоров'я, 2006. URL: <http://medbib.in.ua/istoriya-kommunalnoy-gigienyi.html> (дата звернення: 10.09.2016).

³ РГИА, Ф. 802, Оп. 9, Д. 24, Л. 2–5.

⁴ Караваева Е. В. Формирование санитарной культуры учащихся духовного ведомства в конце XIX – начале XX вв. (на примере Томского епархиального женского училища) // Сибирский медицинский журнал. 2008. № 2-3. С. 119.

⁵ Отчет о Екатеринославском епархиальном женском училища за 1903–1904 учебный год по учебно-воспитательной части. Екатеринослав, 1905. С. 13.

⁶ Определение Св. Синода от 27 июня–10 июля 1903 г. за № 2914, о введении преподавания соматологии и гигиены в духовно-учебных заведениях // Церковные ведомости. 1903. № 30. С. 301.

⁷ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год. Одесса, 1907. С. 4; Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1901–1902 учебный год. Тульчин, 1903. С. 3;

хіальних училищ курс гігієни як обов'язкової дисципліни було включено в 1907 р.¹, і то тільки в сьомих додаткових класах, які були не в усіх училищах.

Питання виховання пов'язані з розумінням необхідності спеціальних умов для нормального протікання навчального процесу. Проте гігієнічні вимоги до обладнання навчальних закладів з'явилися лише в другій половині XIX ст., коли почали формуватися уявлення про шкільну гігієну й були вироблені вимоги щодо розмірів класів і норми освітлення². У перший період функціонування училищ до їх реформування в 1868 р. будівлі єпархіяльних училищ мали поганий санітарно-гігієнічний стан, частково спричинений невеликим бюджетом цих освітніх установ. Це була загальна тенденція для навчальних закладів першої половини XIX ст. Наприклад, священик І. С. Беллюстин у своєму творі «Опис сільського духовенства» висловився про приміщенні духовних училищ так: «Що таке училищні будівлі? Здебільшого важко було б вгадати, для чого ці будівлі, тому, хто бачить їх уперше. Це не казарми, не конюшні, не хліви, – ні, гірше усього цього. Здебільшого це залишки чогось у незапам'ятні часи побудованого, які ледве тримаються, при незліченних підпорах, у яких вітер гуляє з усією свободою, куди проникає найменший дощ, де накопичуються цілі замети снігу. А якщо, однак це надзвичайна рідкість, стіни цілі і навіть міцні і крізь них не проникає дощ, то все-таки учням не надто краще і в такому училищі. Мити або замітати підлогу вважається розкішшю, яку не можливо собі дозволити; а на випадок приїзду архієрея їх посипають піском та можухою – і тільки...»³. Безумовно, автор трохи перебільшив, але в цілому недалеко відійшов від істини.

Шафранский А. Волынское епархиальное женское училище в г. Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881–1906 гг.). Почаев, 1906. С. 33.

¹ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1905–1907 гг. СПб, 1910. С. 256.

² Попова О. Д. «Коммунальная квартира» епархиалок (повседневная жизнь воспитанниц закрытых учебных заведений в рамках жилищного пространства) // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2013. № 4. С. 29.

³ Беллюстин И. С. Описание сельского духовенства. Лейпциг, 1858 // Федоров В. А. Русская православная церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. М.: Русская Панорама, 2003. С. 353.

Протягом другої половини ХІХ ст. будівлі єпархіальних училищ почали добудовувати та перебудовувати, про що свідчать звіти обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева. У 1886 р. Чернігівське єпархіальне училище переміщено в новозбудовану училищну будівлю, у Тульчинському і Катеринославському училищах також споруджено великі нові будівлі¹. У 1888 р. у Харківському єпархіальному училище розпочато будівництво нового третього поверху². У 1892 р. в Одеському єпархіальному училищі споруджено будинок для училищної лікарні, а в Полтавському училищі – новий корпус³. У 1898 р. у Таврійському єпархіальному училище споруджено будинок для парової лазні⁴ тощо. У цей період училищні приміщення вже будувалися за всіма вимогами санітарно-гігієнічних норм: просторі класні кімнати, високі стелі тощо. Таким чином, самі умови спеціально пристосованих училищних будівель свідчать про фактор виховання гігієнічних навичок.

Проте були й винятки, спричинені проблемами нестачі бюджету училища. У 1888 р. керівництво Волинського єпархіального училища відзвітувало Св. Синоду про несприятливі гігієнічні умови життя вихованок. Це було пов'язано з тим, що училище не мало власного будинку й розміщувалося в декількох приміщеннях, які були непристосовані до призначення закладу: відсутність упорядкованої вентиляції, постійна холодність і вогкість приміщень. Це призводило до значного збільшення кількості хвороб учениць, інколи навіть із летальними наслідками⁵. З'їзд місцевого духовенства Волинської єпархії намагався вишукати грошей і вирішити цю проблему. На це знадобився час, але поступово керівництво почало змінювати училищні

¹ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1886 г. СПб., 1888. С.172.

² Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1888 и 1889 годы. СПб., 1891. С. 322.

³ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1892 и 1893 годы. СПб., 1895. С. 490.

⁴ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1898 г. СПб., 1901. С. 156–157.

⁵ РГИА, Ф. 802, Оп. 9, Д. 11, Л. 385–386.

приміщення. У звіті про становище Волинського єпархіального училища за 1898–1899 навчальний рік зазначено, що гігієнічні умови життя вихованок були дуже сприятливими. Повідомлялося, що училищні будівлі відрізнялися чистотою і порядком: тричі на рік білили стіни, підлогу щорічно фарбували й щодня мили, а протягом дня кілька разів підмітали мокрою ганчіркою. Це сприяло зменшенню кількості хвороб вихованок¹.

Важливу роль у санітарно-гігієнічному вихованні відігравав і постійний лікарський нагляд. Під час вступу до училища лікар перевіряв стан здоров'я дівчаток. Вихованки в обов'язковому порядку повинні були надати довідку про щеплення віспи². Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувалися активним розвитком практичної медицини, чому значною мірою сприяли земства і міські товариства³. І в єпархіальних училищах лікарська допомога стала звичайною практикою. У перші десятиліття функціонування училищ вони користувалися послугами семінарських або міських лікарів, які відвідували училище три–чотири рази на тиждень, регулярно оглядали учениць, вислуховували їхні скарги й давали рекомендації з лікування. З 1880-х рр. у єпархіальних училищах почали з'являтися власні штатні доктори, які постійно працювали в училищній лікарні. До того ж на початку XX ст. в училищах працювали фельдшери, стоматологи, а інколи й окулісти⁴.

Щорічні звіти про становище єпархіальних училищ містять інформацію в тому числі і про старанну роботу училищних лікарів. Вихованок з інфекційними захворюваннями ізолювали в окремі приміщення училищної лікарні або ж відправляли в інфекційну міську лікарню. Усі ці заходи мали результатом невеликий рівень смертності вихованок єпархіальних жіночих училищ. Наприклад, за 25 років існування Полтавського єпар-

¹ Отчет о состоянии Волынского епархиального женского училища за 1898/99 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Почаев, 1899. С. 11–12.

² Распоряжения и известия по духовно-учебным заведениям Харьковской епархии // Харьковские епархиальные ведомости. 1874. № 11. С. 332.

³ Котлова Т. Б. Социокультурная среда в российском провинциальном городе в конце XIX – начале XX века: гендерный аспект. Иваново: Иван. гос. ун-т, 2001. С. 116.

⁴ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1909–1910 учебный год. Одесса, 1912. С. 6.

хіального училища померло всього 16 вихованок¹. Як показують звіти, найпоширенішими хворобами серед вихованок училищ були грип, ангіна, бронхіт, розлад шлунку та головний біль.

Важливим напрямом виховання єпархіалок було естетичне виховання. Педагог XIX ст. П. Ф. Каптерев у своїх роботах звертав особливу увагу на цінності морально-естетичного виховання жінок. Він наполягав на глибокому й різнобічному вивченні мистецтва в жіночій школі, тому що, на його думку, саме жіночому розуму особливо близька сфера прекрасного в усіх його проявах. Викладання різних видів мистецтва в жіночих навчальних закладах сприяє задоволенню естетичних потреб жінки. Тому креслення, малювання, ліплення, спів, музика, різні види ручної роботи та рукоділля повинні зайняти чільне місце в жіночому освітньому курсі².

У єпархіальних жіночих училищах культурному й естетичному розвитку учениць сприяла організація різних вечорів. Переважно це були різного роду урочисті, літературні й вокально-музичні вечори, а саме: щорічні акти, приурочені до випуску вихованок, пам'ятні дати культурного або релігійного значення, ювілейні дати службовців, ювілеї самих училищ, державні свята. Усі ці заходи готували самі вихованки. Вони мали багато схожих рис і різнилися тільки змістом урочистої частини³. Ці акти, зазвичай, складалися з офіційної частини й концерту. Перша частина була присвячена історії, проблемам і досягненням училища. У концерті брали участь самі вихованки, вони читали вірші, виконували вокальні й інструментальні твори⁴.

Наприклад, 1867 р. Київське училище для дівчат духовного звання урочисто відсвяткувало другий випуск дівчат. На торжестві були присутні митрополит Київський і Галицький Арсеній (Москвін), Київський, подільський і волинський гене-

¹ Щеглов В. Двадцатипятилетние Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. С. 60.

² Каптерев П. Ф. Идеалы женского образования // Образование. 1898. № 4. С. 17–20.

³ Андреева Е. А. Епархиальные женские училища в России // Педагогика. 1999. № 3. С. 89–90.

⁴ Шумський К. В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859 – 1920 рр.): дис... канд. іст. наук. Сімферополь, 2004. С. 110–111.

рал-губернатор О. П. Безак, начальника Київського інституту шляхетних дівчат Є. Д. Голубцева, виконувач обов'язків печителя Київського навчального округу М. А. Тулов та інші. Уранці вихованки склали публічно іспит, після чого розпорядник училища зачитав записку про становище Київського училища для дівчат духовного звання за 1866–1867 навчальний рік. Було роздано атестати, похвальні листи та книги, а одна з вихованок виголосила промову, у якій були висловлені теплі слова подяки керівництву училища від імені всіх випускниць. Наприкінці урочистого акту училищний хор виконав «Слава в вишніх Богу» та «Боже, царя бережи!»¹. Найчастіше урочистий акт починався літургією в училищній церкві, після чого інспектор класів зачитував історичну записку про становище училища та проголошував напутню промову².

У кінці XIX – на початку XX ст. особливого поширення набули ювілейні вечори. Це було пов'язано з тим, що частина єпархіяльних училищ була відкрита ще в середині XIX ст., а значить вони відпрацювали вже 25, або навіть і 50 років. Дослідження публікацій газет «Єпархіяльні відомості», «Церковні відомості», «Церковний вісник» дають змогу уявити, як відзначалася така урочиста подія. Програма свята була схожою в усіх навчальних закладах. Напередодні свята служили заупокійне богослужіння за всіма покійними начальницями, наставниками, посадовими особами, благодійниками, що мали відношення до училища. У день торжества служили літургію та проходив урочистий акт, на якому зачитувалася спеціально написана історична записка, виголошувалися урочисті промови та привітання, вихованки давали невеличкий концерт, де читали вірші й виконували пісні хором або дуєтом. За таким сценарієм 17 жовтня 1893 р. відбулося урочисте святкування двадцятип'ятиріччя Полтавського єпархіяльного жіночого училища³, а 6 червня 1904 р. – п'ятде-

¹ Торжественный акт в Киевском училище духовного звания // Киевские епархиальные ведомости. 1867. № 14. С. 446–452.

² Выпуск воспитанниц Черниговского епархиального женского училища // Черниговские епархиальные ведомости. 1897. № 13. С. 489–490; Торжественный акт в Таврическом епархиальном женском училище по случаю первого выпуска воспитанниц // Таврические епархиальные ведомости. 1873. № 15. С. 483–496.

³ В семинарии и епархиальном женском училище // Полтавские епархиальные ведомости. 1893. № 21. С. 806–815.

сятиріччя Харківського єпархіального жіночого училища¹. Ці урочисті акти були покликані, насамперед, ознайомити громадськість із життям училища, а також дати можливість вихованкам проявити свої таланти, оскільки участь у підготовці актів сприяла розвитку художніх смаків та інтересів учениць.

Відзначимо, що вечори в єпархіальних училищах відрізнялися від подібних заходів у жіночих гімназіях чи інститутах шляхетних дівчат України тим, що ніколи не закінчувалися танцями. Керівництво єпархіальних училищ негативно ставилося до танців, те саме можна сказати і про таку форму дозвілля, як відвідування театрів. Училищна рада вважала, що ці світські розваги не потрібні єпархіалкам. На їх переконання, таке проведення часу нічого не давало для їхнього майбутнього життя, адже більшість вихованок мали стати сільськими матушками або народними вчительками². Проте в низці петицій, що подавали вихованки під час Першої російської революції до училищних рад, були наявні пункти щодо введення занять з танців та дозволу відвідувати театри, концерти та музеї. Ці вимоги були відображені і в проектах, які підготували училищні ради для Св. Синоду. Ради Катеринославського, Чернігівського і Полтавського єпархіальних училищ та Першого Київського училища духовного відомства пропонували для розвитку естетичних почуттів вихованок дозволити їм вивчати музику, малювання, танці, відвідувати виставки, музеї, концерти, театри в супроводі вихователюк чи родичів та знайомих; а також заохочувати організацію різних літературних та вокально-музичних вечорів у стінах училища³. Проте відповідної реакції з боку Св. Синоду на ці вимоги не було. До 1918 р. це питання так і не було розв'язане, однак деякі училищні ради ухвалювали самостійні рішення. Так, ще в лютому 1906 р. рада Волинського єпархіального училища запровадила уроки танців як обов'язкову дисциплі-

¹ Давиденко В. Пятидесятилетний юбилей Харьковского епархиального женского училища // Харьковские губернские ведомости. 1904. 7 июня. С. 2.

² Преображенский А. Положение епархиальных женских училищ // Народное образование. 1899. № 5. С. 39.

³ Извлечения из представленных епархиальными преосвященными святейшему Синоду соображений советов епархиальных женских училищ по вопросу об изменении, желательных в строе этих училищ. Спб.: Синод. тип., 1906. С. 19.

ну¹. У дальших звітах про стан Волинського єпархіального училища інформація про заняття танцями відсутня, тому можна зробити припущення, що Навчальний комітет при Св. Синоді заборонив ці уроки, або, що менш імовірно, не було охочих займатися танцями й заняття були скасовані.

Важливим святом було Різдво. Напередодні цього свята вихованки, які залишалися на канікули в училищі, вбирали ялинку, прикрашали зал гірляндами, різнокольоровими прапорцями та іншими саморобними іграшками. Крім того, єпархіалки готували власноруч святкову програму різдвяного вечора. Дівчатка декламували вірші, співали пісні й ставили невеликі п'єси для гостей та інших єпархіалок. Так, наприклад, 26 грудня 1910 р. для учениць Одеського єпархіального жіночого училища організовано різдвяний вечір з ялинкою, а 2 січня 1911 р. їм показано «туманні картини» за допомогою фантаскопу².

Святкування деяких ювілейних дат було обов'язковим. Так, постановою Св. Синоду від 1901 року було ухвалено урочисто святкувати 11 травня – день пам'яті святих першовчителів Кирила і Мефодія, «щоб закріпити в юних серцях учнів духовно-навчальних закладів побожні і вдячні спогади великих подвигів святих Мефодія і Кирила...». У цей день вихованки навіть звільнялися від занять. 11 травня відбулася божественна літургія та молебень святим Мефодію і Кирилу. У післяобідній час дозволялося влаштовувати урочистий вечір з цієї нагоди³. Наприклад, 19 березня 1909 р. вихованки Волинського єпархіального училища влаштували літературний вечір, присвячений пам'яті М. В. Гоголя. Викладач словесності виголосив промову на тему «М. В. Гоголь і ставлення до нього сучасного суспільства», а одна з вихованок зачитала реферат на тему «Українська природа за Гоголем». Крім того, було поставлено ряд лі-

¹ Шафранский А. Волинское епархиальное женское училище в г. Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881–1906 гг.). Почаев, 1906. С. 47.

² Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1910/1911 учебный год. Одесса, 1912. С. 18.

³ Определение Св. Синода от 20 марта – 4 апреля 1901 года за № 1148, об установлении торжественного празднования 11 мая, дня памяти святых первоучителей славянских Мефодия и Кирилла, в духовно-учебных заведениях // Церковные ведомости. 1901. № 15. С. 85.

тературно-музикальних номерів на теми з творів М. В. Гоголя¹. У 1911 р. чимало навчальних закладів відзначали 200-річчя від дня народження М. В. Ломоносова². Так, 8 листопада 1911 р. в актовій залі Чернігівського єпархіального училища відбувалося вшанування його пам'яті. Училищний хор виконав низку п'єс, присвячених пам'яті великого вченого. Викладач словесності прочитав реферат «Про значення М. В. Ломоносова в історії російської освіти», а вихованки прочитали деякі вірші та уривки з творів М. В. Ломоносова³.

На початку ХХ ст. особливо славилися вокально-музикальні вечори в Тульчинському єпархіальному училищі, в якому з 1908 р. на посаді вчителя церковного співу працював видатний український композитор М. Д. Леонтович. Два-три рази на рік училищний хор давав концерти української музики. На виступи приїздили гості з Вінниці, Кам'янця-Подільського, Києва, Одеси. У суботу та неділю хор співав у церкві, і тоді народу збиралося стільки, що заповнювали і сходи, і майдан перед храмом⁴.

Літературно-музикальні вечори мали різні підстави. Так, на масляному тижні М. Д. Леонтович організував вечір, на якому вихованки третього класу поставили дитячу оперу «Коза-Дереза», вихованки четвертого класу – п'єсу «Сніжна королева» та «Червоненька квіточка», а вихованки п'ятого класу – дві картини-сцени з «Мазепи» та «Бориса Годунова», які супроводжувалися драматичною грою⁵. 3 травня 1915 р. під керівництвом

¹ Отчет о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1908/09 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Волынские епархиальные ведомости. 1910. № 12. С. 17.

² Двухстолетний юбилей со дня рождения М. В. Ломоносова в церковных школах г. Житомир // Волынские епархиальные ведомости. 1911. № 47. С. 918–919; Религиозное мировоззрение М. В. Ломоносова (реферат, созданный воспитанницей 5 класса Е. Малевич в Волынском женском училище духовного ведомства на литературном вечере, посвященном памяти М. В. Ломоносова 14 ноября 1911 г. // Волынские епархиальные ведомости. 1911. № 48. С. 929–932.

³ Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1911–1912 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1913 г. С. 25.

⁴ Вінюкова В. Микола Леонтович – Бах у хоровій музиці. URL: <http://www.tovtryk.m.ua/ua/history/statti/postati/leontovych2.html> (дата звернення: 12.10.2016).

⁵ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1909/10 учебный год // Православная Подолия. 1911. № 10. С. 208–213. № 11. С. 234.

М. Д. Леонтовича було організовано платний музикально-літературний вечір, присвячений випуску вихованок. Завдання цього заходу полягало в зборі коштів для допомоги біженцям та іншим людям, які постраждали в результаті військових дій. Вихованки зібрали 269 рублів, які були відправлені до Комітету її імператорської високоності великої княжни Тетяни Миколаївни¹.

Одним із традиційних засобів естетичного та релігійного виховання єпархіалок були заняття співом. Окрім хорового співу, дівчата виступали й меншими групами, і поодиночі. Вони могли співати і молебні, і панахиди тощо. Вихованки також співали патріотичні гімни і канти, літературні й народні пісні². Відзначимо, що в гімназіях заняття співом також було введено в навчальний розклад із метою виховання естетичного почуття учнів³. Крім занять співами, у єпархіальних жіночих училищах широко впроваджували додаткові заняття музикою. Заняття музикою влаштовували здебільшого в позаурочний час, водночас вони мали як індивідуальний характер (навчання окремих учнів), так і груповий (загальні репетиції). Позакласні заняття співами і музикою, безумовно, сприяли культурному й естетичному розвитку єпархіалок, але кількість задіяних у цих заняттях вихованок була обмежена. Це можна пояснити об'єктивними чинниками: як природними (індивідуальні здібності учениць, тобто наявність музичного слуху і голосу), так і матеріальними (недостатня кількість музичних інструментів, а також фінансові можливості батьків вихованок).

Ще одним із способів розвитку релігійних і патріотичних почуттів та естетичної свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст. стали екскурсії. Такий вид дозвілля став розвиватися тільки в останні роки існування училищ. Треба відзначити, що в перший період діяльності училищ єпархіалки виходили за межі училища дуже рідко. Ізоляція від міського впливу була

¹ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1914/1915 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Православная Подолия. 1916. С. 163.

² Грозний Д. А. Жіноче єпархіальне училище в Одесі (середина XIX – початок XX ст.) // Інтелігенція і влада. 2005. № 5. С. 39.

³ Логинова О. А. Учебно-воспитательный процесс в гимназиях дореволюционной России (на примере Пензенской губернии): моног. Пенза: Изд-во ПГУ, 2009. С. 176–177.

загальним явищем для всіх єпархіальних училищ протягом другої половини XIX ст. і лише на початку XX ст. під впливом революційних подій 1905–1907 рр. відгородження єпархіалок від «зовнішнього» світу було дещо зменшено. Одна з перших екскурсій у Чернігівському училищі відбулася влітку 1897 р. до Києва з метою «поклоніння святим». Взяли участь в екскурсійній поїздці 38 випускниць училища, начальниця, її помічниця, двоє класних дам, один викладач і училищний лікар. Організація поїздки стала можливою завдяки матеріальній допомозі єпископа Чернігівського і Ніжинського Антонія (Соколова)¹. У Харківському єпархіальному училищі одна з перших екскурсій відбулася лише 25 травня 1899 р. Вихованки шостого класу здійснили похід у Спасів Скит – місце аварії імператорського поїзда в Харківській губернії. Мета поїздки полягала в тому, щоб помолитися на місці явлення Чуда милості Божественного і подивитися на Спасів Скит, а також на інші історичні пам'ятки, які траплялися дорогою². Керівництво Волинського єпархіального училища з 1905 р. почало щорічно організовувати піші прогулянки вихованок околицями Кременця та паломництво до Почаївської лаври³.

Розвитку екскурсійної справи значно сприяла постанова уряду, згідно з якою департамент залізниць із 9 березня 1902 р. ввів пільговий тариф для проїзду учнів вищих і середніх навчальних закладів (у тому числі і духовних) у вагонах третього класу⁴. Це сприяло тому, що у 1903 р. вихованки сьомого класу Київського училища духовного відомства вперше відвідали Москву та Санкт-Петербург. Ця екскурсія продовжувалася близько трьох тижнів та справила велике враження на розвиток дівчаток⁵. Єпархіалки п'ятого-сьомого класів Волинського

¹ Поездка воспитанниц Черниговского епархиального женского училища, окончивших курс, в Киев для поклонения святым // Черниговские епархиальные ведомости. 1879. № 13. С. 491–501.

² Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1898/99 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1900. С. 203.

³ Отчет о состоянии Волынского епархиального женского училища за 1905/06 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Почаев, 1907. С. 25.

⁴ Высочайшее повеление // Церковные ведомости. 1902. № 17. С. 109.

⁵ Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорско-

училища влітку 1910 р. також здійснили екскурсійну поїздку до Санкт-Петербурга¹. Навесні 1914 р. вихованки старших класів Харківського єпархіального училища їздили в Белгород для поклоніння мощам Св. Іоасафа і в Святі гори, а інша частина вихованок відвідала Крим з метою огляду пам'яток культури. З навчальною та культурно-просвітницькою метою в 1914 р. єпархіалки Харківського училища відвідали гірничопромисловий музей при Раді з'їзду гірничопромисловців півдня Росії та переселенський музей Губернського земства, а також оранжерею Ботанічного саду Імператорського Університету². Необхідно зазначити, що на початку ХХ ст. екскурсії були досить поширеним видом виховної роботи з дітьми, а також пізнавальним інструментом не тільки в єпархіальних жіночих училищах, а й у жіночих гімназіях³.

Екскурсії були різні за характером: природничі, географічні, історичні тощо. Під час екскурсій вихованки мали можливість безпосередньо побачити все те, що має цінність в історичному, релігійному й культурному планах: залишки старовини, монастирі та інші місцеві святині, пам'ятники видатним діячам, які залишили помітний слід в історії держави; помилуватися красою рідної природи. Екскурсії до музеїв сприяли кращому засвоєнню знань єпархіалок із різних навчальних предметів (ботаніки, історії, географії). Часто проводилися природничо-географічні екскурсії до садів, лісів, на поля, береги річок і морів та ін. Під час таких екскурсій учениці збирали природний матеріал та створювали колекції комах, рослин тощо. Окрім того, що такі екскурсії були пізнавальними, вони ще й сприяли вихованню любові до рідної природи, свідомого та бережливого ставлення до неї. Отже, екскурсії значно розширювали загальний кругозір

го величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течении первого пятидесятилетия его существования (1861–1911). К., 1911. С. 159.

¹ Отчет о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1909/10 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Приложение к Волынским епархиальным ведомостям. 1911. № 4. С. 28.

² Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1913/14 учебный год // Известия и заметки по Харьковской епархии. 1915. №12. С. 935.

³ Перцев В. В. Воспитательный процесс в дореволюционной провинциальной гимназии // Концепт. 2016. Выпуск 4. URL: <https://e-koncept.ru/2016/46001.htm> (Дата звернення: 03.04.2016).

дівчаток. Крім того, екскурсії сприяли фізичному розвитку вихованок, оскільки вони проводили час на свіжому повітрі, що зміцнювало їх здоров'я.

Важливе місце у виховному процесі посідало дотримання дисципліни та порядку. Дослідник інститутів шляхетних дівчат О. Ф. Белоусов відзначав, що найважливішою стороною внутрішнього життя закритих навчальних закладів є підтримання порядку й дисципліни. Дисципліна – атрибут будь-якого навчального закладу, але в закритих навчальних закладах діти мали дотримуватися її вдень і вночі¹.

День вихованки єпархіального училища був організований відповідно до рекомендацій Навчального комітету при Св. Синоді. Єпархіальні училища мали чіткий розклад дня з визначеними годинами підйому, занять, відпочинку, вільного часу. Згідно з настановами Навчального комітету, протягом дня кожна дія учениці мала супроводжуватися молитвою. Вихованки єпархіальних училищ постійно перебували під пильним контролем вихователок, які слідкували за дотриманням внутрішнього розпорядку училища. Виховательки знаходилися поряд з дівчатами цілодобово, інколи навіть спали з ними в одній кімнаті.

Крім того, були дуже суворі правила для відвідувань і відпусток вихованок. Усі побачення з родичами дозволялися тільки в чітко визначені дні в спеціальній кімнаті, де обов'язково були присутні виховательки. На побачення допускалися лише близькі родичі: батьки, брати, сестри. Усі інші, наприклад близькі друзі, знайомі, які просили дозволу провідати вихованку, повинні були мати лист від батьків, що підтверджував благонадійність відвідувача². У Волинському єпархіальному училищі стався випадок, який яскраво продемонстрував неухильність правил у цих навчальних закладах. 5 березня 1888 р. до м. Кременець несподівано приїхав батько однієї з вихованок і вимагав звільнити його дочку від занять і відпустити з училища. Проте

¹ Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / Сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова. М., 2008. С. 10.

² Епархиалки: воспоминания воспитанниц женских епархиальных училищ / Сост., предисл., подгот. текста и коммент. О. Д. Поповой. М., 2011. С. 17.

начальниця училища К. О. Комар відмовила батьку, аргументуючи тим, що існував спеціально відведений час для побачень і відпусток єпархіалок. Попри відмову батько, застосовуючи силу, забрав доньку, а потім прислав довідку про те, що вона хвора. Через декілька тижнів вихованка повернулася на навчання. Училищна рада ухвалила рішення покарати дівчину доганою, оголошеною їй¹.

Поїхати додому єпархіалки могли тільки в неділю й у святкові дні, і тільки до батьків та опікунів. Було достатньо проблематично піти в гості до рідних чи знайомих, які жили в місті. Лише за умови надання батьками попереднього дозволу на цей візит єпархіалки могли покинути училище. До того ж батьки мали вказати, до кого саме вихованка йде в гості і за якою адресою вони проживають.

Дівчата не могли самостійно поїхати додому на святкові дні та канікули, за ними повинні були приїхати або самі батьки, або ж довірені особи (з письмовою заявою начальниці училища про те, кому саме батьки доручили супровід вихованки). Дівчатам, які вирушали додому, давався відпускний квиток, на зворотному боці якого неодмінно повинен був стояти підпис батьків або довірених осіб із точним позначенням того, з ким і в який час вихованка повернеться в училище. Якщо ж учениці або їх батьки порушували правила, то надалі єпархіалки позбавлялися права на відпустку. За тривалу відсутність в училищі без поважної причини вихованок могли і звільнити. Аналіз звітної документації єпархіальних училищ показав, що така причина відрахування єпархіалок з училища траплялася щорічно. Ще однією умовою поїздки додому було те, що єпархіалки не мали права йти у відпустку в училищному одязі, вони повинні були в обов'язковому порядку переодягнутися². Таким чином, керівництво училища слідкувало за тим, щоб «зовнішній світ» не мав дурного впливу на вихованок.

Питання «замкнутості» єпархіальних училищ також обговорювалося в проектах училищних рад про зміни єпархіальних училищ, створених у 1906 р. По-перше, у документах зазнача-

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 9, Д. 11, Л. 384.

² Правила, установленные для отпусков воспитанниц Харьковского епархиального женского училища // Вера и разум. 1884. № 6. С. 178–179.

лося, що потрібно послабити «панування зовнішньої дисципліни». По-друге, послабити замкнутість внутрішнього життя вихованок у гуртожитку. Рада Катеринославського єпархіального училища пропонувала дозволити вихованкам старших класів щодня виходити з училища в позаурочний час і повертатися до п'ятої години вечора, а також приймати у будь-який час рідних і знайомих. Крім цього, рада пропонувала скасувати всі покарання¹. Проте ці вимоги не були виконані, що спричинило повторне порушення питання замкнутості училищ у 1917 р.²

Щодо видів покарань то, насамперед, слід зазначити, що в цілому в жіночих навчальних закладах тілесні покарання не застосовували. Найпоширенішим способом покарання в єпархіальних жіночих училищах була догана від виховательок, викладачів чи начальниць; а найсуворішою мірою покарання вважали догану від місцевого архієрея, який опікувався єпархіальним училищем і мав великий авторитет серед єпархіалок.

Як покарання також знижували оцінку з поведінки, яку виставляли кілька разів протягом року. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. у звітах про стан єпархіальних училищ дедалі частіше почали з'являтися відомості про погіршення поведінки вихованок, за що їм знижували бали за поведінку. У 1895 р. в Одеському єпархіальному училищі зафіксовано випадок, коли дві учениці отримали четвірку за поведінку. Одна з них за привласнення чужих речей, а інша – за нешанобливе ставлення до виховательки³. У 1905 р. декілька вихованок Чернігівського єпархіального училища також отримали погані бали за поведінку. Керівництво цього училища пояснювало це явище «згубним духом часу, який проникав у всі верстви російського суспільства»⁴. У 1911 р. уже чотири вихованки Одеського єпар-

¹ Извлечения из представленных епархиальными преосвященными святейшему Синоду соображений советов епархиальных женских училищ по вопросу об изменениях, желательных в строе этих училищ. Спб.: Синод. тип., 1906. С. 18–19.

² РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 21, Л. 24–30.

³ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1894/5 учебный год по учебно-воспитательной части. Одесса, 1896. С. 14.

⁴ Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1904–1905 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1906. С. 17.

хіального училища отримали четвірку у своєму атестаті в графі «поведінка». Зниження балу було наслідком грубості, різкості, неслухняності вихованок і навіть порушення ними класної дисципліни¹.

Відзначимо той факт, що чимало звітів про стан єпархіальних училищ у пункті про поведінку учениць мали таке формулювання: «У цьому році в поведінці вихованок не помічено було жодних, скільки-небудь значних проступків у дисципліні або моральному відношенні». Це може свідчити про те, що питання дисципліни контролювали дуже ретельно, причому на усіх щаблях влади, і через це єпархіальні училища не мали проблем із дисципліною вихованок. Можливо, що в щорічних звітах про стан єпархіальних училищ приховували цю інформацію. Необхідно зазначити, що річна «трійка» з поведінки, наслідком якої було виключення з училища, ставилася лише у виняткових випадках.

Дослідження звітної документації єпархіальних училищ дозволяє зробити висновок, що протягом другої половини ХІХ ст. погана поведінка та низький рівень знань єпархіалок рідко були причиною їхнього відрахування з училищ. Однак на початку ХХ ст. дисциплінарні заходи були посилені. Можна зробити припущення, що це було пов'язано з поширенням революційних ідей та залученням учнів духовно-навчальних закладів до активної революційної діяльності. Наприклад, крадіжка стала причиною не просто зниження оцінки за поведінку, а й виключення вихованок з училища². Крім того, збільшилося число вихованок, які були виключені за нескладені іспити та погані оцінки. Інколи причиною ставали і резонансні випадки. Так, улітку 1911 р. вихованка п'ятого класу Тульчинського єпархіального училища дочка священика Любов Сітницька була виключена з училища. Причиною був її любовний зв'язок із викладачем математики випускником фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира Павлом Цигульським. Єпархіалка здійснила самовільну поїздку з цим викладачем до Києва на великодні канікули. Підтвердженням їхнього кохан-

¹ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1910/1911 учебный год. Одесса, 1912. С. 16.

² РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 8, Л. 11.

ня були листи П. Цигульського до Л. Сітницької, які отримала начальниця училища від однієї з єпархіалок. Крім того, намагаючись забрати ці листи, Цигульський зазіхав на життя начальниці, здійснивши декілька пострілів у неї¹.

* * *

Таким чином, виявлено напрями та методи виховання в єпархіальних жіночих училищах, які були характерними для всіх тогочасних жіночих освітніх інституцій і практично не змінювалися протягом існування цих навчальних закладів. Єпархіальні училища мали чимало схожих виховних практик з інститутами шляхетних дівчат, що зумовлювалося подібністю організації внутрішнього устрою та особливостями побуту закритого навчального закладу. Серед жіночих навчальних закладів єпархіальні училища відрізнялися тим, що в них багато уваги приділялося духовно-моральному вихованню, що було типовим для духовних навчальних закладів. Закон Божий і щоденні молитви служили справі виховання справжніх дочок церкви. Крім того, трудове виховання займало в житті єпархіальних училищ чільне місце. Протягом усього періоду існування училищ керівництво звертало особливу увагу на набуття вихованками навичок з хатньої та сільськогосподарської праці. Водночас разом із традиційними бачимо застосування нових прийомів виховання.

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 1083, Л. 1-11.

РОЗДІЛ III

УЧЕНИЦІ ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖІНОЧИХ УЧИЛИЩ УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Аналіз навчального закладу будь-якого типу неможливий без характеристики учнівського складу, без з'ясування того, хто наповнював класи цієї освітньої установи. У дослідженнях з історії єпархіальних жіночих училищ в Україні майже не трапляються сюжети, які відображають особливості життя їхніх вихованок. Це пов'язано, насамперед, із недостатнім висвітленням цього питання в джерелах та замалим числом джерел особового походження. Автори XIX – початку XX ст. накопичили окремі відомості щодо складу учениць, проте вони не ставили за мету проаналізувати ці кількісні дані та зіставити їх між собою¹. У розвідках сучасних науковців так само наявні лише фрагментарні дані щодо соціального та чисельного складу єпархіалок і не всіх єпархіальних училищ². Отже, учнівський

¹ Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890). Тульчин, 1890. 51 с.; Фотинский О. А. Очерк истории Волынского женского уездного училища духовного ведомства за пятьдесят лет его существования (1864–1914) Житомир, 1911. 133 с.; Чижевский И. Записка о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания за двенадцатилетние его существование с 5 июня 1854 по 6 июня 1866 г. // Духовный вестник. 1866. № 7. С. 453–473; Щеглов В. Двадцатипятилетние Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. 1894. № 11. С. 375–411; № 17. С. 648–675; № 19. С. 739–767; № 20. С. 809–839; № 23. С. 983–1009; 1895. № 2. С. 43–60; № 3. С. 111–128; № 4. С. 143–177; № 6–7. С. 239–245.

² Грозний Д. А. Жіноче єпархіальне училище в Одесі (середина XIX – початок XX ст.) // Інтелекція і влада. 2005. № 5. С. 33–42; Сесак І. В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) // Освіта, наука і культу-

склад епархіальних жіночих училищ України ще не був предметом спеціальної розвідки.

Законодавча база для формування учнівського корпусу була створена статутом училищ для дівчиць духовного звання 1843 р. Як вже зазначалося вище, ці освітні інституції задумувалися й були створені для вирішення суто станових проблем. Вони були створені як закриті навчальні заклади. Передовсім, це означало, що вихованки повинні були обов'язково проживати в гуртожитках, а залишати училища лише на канікули.

Умови прийому до училища, які були прописані в статуті 1843 р., також фіксували цей становий характер. Право вступу до училища мали виключно дівчата духовного стану, яким мало виповнитися від 10 до 12 років на момент вступу. Вони мали надати довідку від лікаря про те, що вони здорові. Батьки подавали прохання про прийом вихованки на навчання на ім'я її імператорської високості в установленому для училища порядку. Проте перед цим воно розглядалося в Духовно-навчальному управлінні при Св. Синоді і тільки потім представлялося на затвердження її імператорської високості¹.

Відміна кріпосного права, ліквідація станової замкненості духовенства, інші реформи 1860-х рр. у Російській імперії привели до суттєвих змін у різних сферах життя суспільства. Ці перетворення відкрили дорогу жінкам різних соціальних верств до освіти й громадської діяльності. Важливою складовою цих трансформацій було те, що духовні школи з цього часу мали стати доступними для всіх верств суспільства. Училища для дівчиць духовного звання були реорганізовані в напівзакриті всестанові навчальні заклади. Вищі ієрархи пояснювали відкритість епархіальних жіночих училищ тим, що «духовенство від цього нічого не втрачає, а набуває собі в цих світських вихованках вірних союзників і помічників у зближенні духовенства і світського суспільства»².

ра на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 324–337.

¹ ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 18. СПб., 1843. № 17116. С. 529.

² Андреева Е. А. Епархиальные женские училища в России // Педагогика. 1999. № 3. С. 87.

Усі нововведення були зафіксовані в новому статуті єпархіальних жіночих училищ 1868 р. У цьому документі мета закладів була сформульована вже по-іншому. Це нове бачення мети навчання полягало в тому, що відтепер, крім підготовки майбутньої дружини священнослужителя, училища мали готувати вчительку початкової школи. Вихованки, які успішно закінчили курс навчання, отримували атестати, а звільнені до закінчення навчання – лише свідоцтва. Атестат випускниці єпархіального училища надавав право на звання домашньої вчительки з тих предметів, за які отримали відмінні оцінки¹.

Окрім вирішення проблем навчання, на новий статут покладали надію щодо розв'язання проблем, пов'язаних з економічним та соціальним становищем доньок духовенства. Особливо гострою була ситуація, що може бути описана відомим визначенням «наречена без місця». У церковному середовищі здавна закріпився звичай, який був особливим «привілеєм» жінок духовного стану. Чоловік однієї з дочок служителя парафії міг успадковувати місце старого або покійного батька дружини. Якщо в сім'ї не було дочки, то місце переходило до найближчої незаміжньої родички. Ця традиція існувала і після її офіційної відміни в пореформений період, проте в цей час зберегти за сім'єю місце було складніше². Таким чином, традиція закріплювала економічні переваги лише за однією з дівчат, а інші доньки потрапляли в складнішу ситуацію, ставали нареченими «без місця». Цих дівчат необхідно було забезпечити посагом, щоб видати заміж за церковнослужителя або за якогось-небудь дрібного чиновника. Для духовенства це було дуже непросте завдання, тому що їх дохід був невисоким. У кожній єпархії завжди залишалось багато «наречених без місць», долю яких доводилося влаштовувати місцевому духовенству на чолі з архієреями. Подібна ситуація створювала великі проблеми, адже держава жодним чином не допомагала у вирішенні цього питання. Невлаштовані гідним чином дівчата з духовного стану перетворювалися на селянок, жебракочок, найманок, що негатив-

¹ ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 43. Спб., 1868. № 46271. С. 261.

² Леонтьева Т. Г. Женщина из духовного сословия в самодержавной России // Женщины. История. Общество. Сборник научных трудов. Тверь, 1999. Вып. 1. С. 46.

но відбивалося на авторитеті духовенства¹. Ця проблема зачіпалася і в періодиці.

На нашу думку, отримання освіти дівчатами духовного стану розглядалося авторами статуту не тільки як задоволення ними своїх загальнолюдських потреб у духовно-моральному розвитку, а і як засіб для самостійного трудового життя у випадку сирітства чи не одруження. Відповідно до нового статуту, дівчата отримували педагогічну освіту й після випуску могли своєю працею вчительки заробити собі на життя. Саме це мало вирішити проблему майбутньої долі «дівчат без місць». Єпархіальні училища були першими навчальними закладами, які відкрили дорогу до здобуття освіти бідним дівчатам саме з духовного стану.

Відзначимо, що педагогічно-професійна спрямованість жіночих середніх навчальних закладів у 1860-ті рр. була загальною тенденцією в освітніх процесах. У 1860 р. були запроваджені спеціальні педагогічні класи при інститутах шляхетних дівчат, навчання в яких формувало у вихованок навички, необхідні для викладання. Проте акцент робився на майбутньому навчанні та вихованні інститутками своїх молодших братів, сестер та дітей. Учениці жіночих училищ Відомства установ імператриці Марії вже з 1862 р. отримували як спеціальну педагогічну освіту, так і свідоцтва зі званням домашніх вчительок та домашніх наставниць². Тому, як бачимо, єпархіальні училища не були винятком у загальноосвітніх процесах, поєднуючи гендерну і професійну складові освіти.

За нових умов процедура зарахування до училища особливо не змінилася. Проте відтепер прохання про прийняття дівчиць до училища розглядалися не в Духовно-навчальному управлінні при Св. Синоді, а відповідною радою при кожному училищі. Тепер вони затверджували списки тих, хто вступив до училища. Окрім прохання, до ради подавалося метричне свідоцтво або витяг з метричної книги. Керівництво деяких єпархіальних училищ вимагало ще довідку про щеплення віспи. Дівчата мог-

¹ Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти // Проблеми історії України XIX – XX ст. 2007. Вип. 13. С. 184.

² РГИА, Ф. 1149, Оп. 11, Д. 12, Л. 671–695.

ли бути прийняті як у перший, так і в наступні класи. Статутом 1868 р. були підвищені вимоги до абітурієнток – з'явилися вступні іспити. Тільки за наявності всіх документів дівчина допускалася до вступних випробувань.

Згідно зі статутом 1868 р., для вступу до першого класу необхідно було знати загальнонавчальні молитви, уміти читати й писати російською мовою¹. У перші роки функціонування єпархіальних училищ педагогічна рада найчастіше керувалася такими міркуваннями під час зарахування дівчаток на навчання: пріоритетне право надавалося сиротам; дівчатам духовного стану, сестри яких не навчаються в єпархіальному училищі. Намагалися дотримуватися рівномірного представництва від усіх повітів². Крім того, аналіз джерел свідчить, що в 1870–1880-х рр. училищними радами була вироблена практика віддавати перевагу у прийманні на єпархіальні кошти дітям померлих священників перед сиротами причетників. Лише з часом керівництво училищ запровадило вступні випробування, на яких перевіряли вміння дівчаток читати й писати. Водночас, як свідчить звітна документація, училищна рада робила поступки багатьом дівчатам. Оскільки серед основного контингенту абітурієнток були сироти з сільської місцевості, які за певних обставин не мали можливостей набути ази знань.

Існували і певні вікові обмеження: у перший клас могли вступити дівчата, яким уже виповнилося дев'ять років. Статут 1868 р. не визначав крайнього віку вступу до першого класу. Тому рада Харківського училища щодо віку вирішила керуватися статутом чоловічих духовних училищ. Відповідно до цього документа, крайній старший вік для вступу в перший клас був 12 років. Постановами Св. Синоду від 21 серпня та 16 жовтня 1874 р. було дозволено приймати в перший клас дівчаток до 12,5 років³. Під час вступу перевага віддавалася старшим дівчатам, оскільки наступного року вони могли вже втратити шанс

¹ Влахопулов Д. К. Правила и программы для поступления в женские учебные заведения. М.: тип. Ф.К. Иогансон, 1890. С. 85–86.

² Фотинский О. А. Очерк истории Волынского женского уездного училища духовного ведомства за пятьдесят лет его существования (1864-1914) Житомир, 1911. С. 66.

³ Журнал совета Харьковского епархиального женского училища // Харьковские епархиальные ведомости. 1878. № 5. С. 187–192

вступу до училища через вікові обмеження. У наступні класи приймали дівчат, які мали відповідні знання і вік. Як бачимо, процедура вступу до училища була усталеною для середніх навчальних закладів у XIX ст.: подання прохання про прийом на навчання, метричного свідоцтва, довідки про прищеплення віспи та складання вступних іспитів.

Від самого початку свого існування єпархіальні училища не мали нестачі в ученицях. Навпаки, охочих навчатися в училищах було завжди дуже багато, навіть більше, ніж вони могли вмістити. Утім, показники чисельності єпархіалок практично не вивчено. Деякий цифровий матеріал накопичено в дослідженнях другої половини XIX – початку XX ст.¹, проте він зібраний за короткий проміжок часу та зовсім не був проаналізований. Нами були досліджені дані щорічних загальних звітів про діяльність єпархіальних училищ за 1880–1910-ті рр., що публікувалися в «Циркулярах по духовно-учебному ведомству». Ці звіти містили інформацію щодо чисельності та станового походження єпархіалок. Інші джерела, у яких зустрічаються дані щодо чисельності складу вихованок єпархіальних училищ України є фрагментарними.

Відповідно до статуту 1843 р., повний штат казеннокоштных вихованок нараховував 60 місць. Училище могло утримувати додатково таку ж кількість своєкоштных учениць, за умови, що вони вчасно вноситимуть плату. Перший прийом дівчат мав складатися з 20 казеннокоштных вихованок. Набір і випуск мали здійснюватися через кожні два роки, оскільки училища складалися з трьох класів, у кожному з яких навчалися два роки. У статуті було положення про те, що кількість прийнятих пансіонерок не повинна була перевищувати кількість казеннокоштных вихованок². Однак практика показує, що цю вимогу

¹ Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890). Тульчин, 1890. С. 20; Чижевский И. Записка о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания за двенадцатилетние его существования с 5 июня 1854 по 6 июня 1866 г. // Духовный вестник. 1866. № 7. С. 470–471; Шафранский А. Волынское епархиальное женское училище в г. Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881–1906 гг.). Почаев, 1906. С. 48–51; Щеглов В. Двадцатипятилетние Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. 1895. № 3. С. 111–118.

² ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 18. СПб., 1843. № 17116. С. 529.

порушували. У Харківському училищі в 1854 р. було набрано 9 казеннокоштных вихованок та 21 своєкоштна, а 1856 р. знову вступило 13 казеннокоштных учениць та 19 своєкоштных¹. У Полтавському училищі в перший рік його діяльності у 1868 р. було прийнято 20 вихованок на казенне утримання і 30 своєкоштных². Така невідповідність параграфу статуту 1843 р. пояснюється тим, що на той момент училища ще не мали достатніх коштів для утримання 20 вихованок, проте були охочі навчатися в училищі за власні кошти. Це і стало причиною того, що кількість своєкоштных вихованок перевищувала кількість казеннокоштных. У Київському училищі ситуація була іншою. Перший набір складався з 21 казеннокоштною вихованки і 12 своєкоштных³. Таке співвідношення пов'язано з тим, що в перший період свого функціонування училище знаходилося під опікою імператриці Марії Олександрівни й фінансувалося духовним відомством.

Реорганізація училищ, відповідно до статуту 1868 р., збільшила вдвічі кількість класів, що спричинило і зростання чисельності вихованок як духовного, так і світського походження. Згідно зі звітом обер-прокурора Св. Синоду, чисельність вихованок усіх єпархіальних жіночих училищ українських губерній в 1889–1890 навчальному році становила 1865 осіб (18 % від загальноімперського числа єпархіалок). У Російській імперії в цей період часу функціонувало всього 44 училища, серед яких сім були в українських губерніях⁴. У 1894 р. у 51 єпархіальному училищі Російської імперії навчалось 13186 вихованок. У восьми єпархіальних училищах українських губерній в 1894–1895 навчальному році навчалось 2494 вихованки (19% від загальноімперського числа єпархіалок). Світських учениць нараховувалося 12,5%⁵. Для порівняння зазначимо, що число вихованок усіх

¹ Чижевский И. Записка о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания за двенадцатилетние его существование с 5 июня 1854 по 6 июня 1866 г. // Духовный вестник. 1866. № 7. С. 470.

² Отчет о состоянии Полтавского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1868/69 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. 1893. № 5. С. 142.

³ Известия и заметки // Киевские епархиальные ведомости. 1863. № 9. С. 270.

⁴ Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1892. № 10. С. 7–8.

⁵ Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1896. № 16. С. 36–38.

жіночих гімназій імперії в цьому ж році становило 44157 учениць¹, тобто майже в 3,5 рази більше від числа єпархіалок.

Зростанню чисельності вихованок протягом 1870-х – на початку 1900-х рр. сприяло відкриття підготовчих і додаткових класів майже в усіх єпархіальних училищах України. Додаткові класи з'явилися у зв'язку зі збільшенням охочих навчатися в таких закладах. За своєю організацією додаткові класи не відрізнялися від звичайних. Крім того, зростання числа учениць стало можливим завдяки поліпшенню та розширенню приміщень училищ, а фактично завдяки збільшенню матеріальної підтримки з боку єпархіального духовенства². Проте аналіз діловодної документації свідчить, що навіть таке число випускниць єпархіальних училищ не могло заповнити всі вакантні вчительські місця в церковнопарафіяльних школах³.

Якщо спостерігати за динамікою змін числа учениць із духовного стану протягом 1868 року – початку XX ст., очевидно, що вона тяжіла до суттєвого зростання від десятиліття до десятиліття. Крім того, ми можемо спостерігати певні стрибкоподібні зміни числа вихованок у Київському жіночому училищі духовного відомства. Наприкінці 1880-х рр. число вихованок Київського училища досягло 479 дівчат. Такий високий показник був спричинений популярністю цього навчального закладу серед духовного стану. Однак у 1894–1895 навчальному році нараховувалося вже 247 вихованок. Різке зменшення числа київських єпархіалок пояснюється відокремленням у 1892 р. додаткових класів училища в самостійний навчальний заклад. Він отримав назву «Друге Київське жіноче училище духовного відомства». Розміщувався цей навчальний заклад в окремому спорудженому для нього спеціальному будинку⁴.

¹ Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (конец XIX – начало XX века) / Отв. ред. Э. Д. Днепров. М.: Педагогика, 1991. С. 109.

² Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти // Проблеми історії України XIX – XX ст. 2007. Вип. 13. С. 189.

³ ЦДІА України, м. Київ, Ф. 127, Оп. 768, Спр. 456, Арк. 1–2, 4–7.

⁴ Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течение первого пятидесятилетия его существования (1861–1911). К., 1911. С. 125–126.

У Полтавському єпархіальному училищі також спостерігаємо зменшення числа вихованок наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. Це було пов'язано з тісністю училищних приміщень і, як наслідок, відсутністю можливості вмістити усіх, хто бажав навчатися. Тому з'їзд духовенства Полтавської єпархії ухвалив рішення про переміщення перших трьох класів у Великобудищанський, Ладинський і Золотоніський жіночі монастирі. Ці класи розміщувалися в окремих від монастирів будівлях, але знаходилися на утриманні монастирів. Навчальна частина в монастирських училищах перебувала під пильним контролем педагогічної ради Полтавського єпархіального училища. З другої половини 1880-х рр. розпочався збір коштів на будівництво нового училищного корпусу, яке стартувало в 1892 р. Однак, як показала історія, цей процес розтягнувся аж до кінця століття¹. Коли нове училищне приміщення було зведено, керівництво об'єднало всі класи в одній будівлі.

Треба звернути увагу, що попри таке значне число єпархіалок, існувала велика кількість тих дівчат, які не могли вступити в училище на навчання через недостатність місць. Училищні ради з великим занепокоєнням щорічно повідомляли, що вони вимушені відмовляти багатьом дівчатам у прийнятті на навчання. Як свідчить заява одного з членів Харківської училищної ради, у 1876 р. було подано більше 90 прохань, а місць у першому класі було 42, тобто в прийомі відмовили 48 дівчаткам². Протягом 1876–1879 рр. близько 91 дівчини кожного року приїжджали в училище для складання іспиту в перший клас, з них у середньому 85 дівчат витримувало вступні іспити, однак вакансій у цей період у перший клас було близько 43. Таким чином щорічно в перший клас вступало 43 дівчинки, а 48 поверталися назад додому³. Історична записка про Київське училище свідчить про

¹ Щеглов В. Двадцатипятилетние Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. 1895. № 4. С. 163–176.

² О необходимости открытия параллельных классов при Харьковском епархиальном женском училище // Харьковские епархиальные ведомости. 1877. № 15. С. 72–73.

³ Записка по вопросу об открытии параллельного отделения первого класса в Харьковском епархиальном женском училище // Харьковские епархиальные ведомости. 1879. № 23. С. 471.

існування аналогічної ситуації: у 1870 р. було відмовлено 50 охочим, у 1876 р. – 80, у 1878 р. – 75¹. Як бачимо, потреба в освіті дочок духовенства зростала, що значно збільшувало кількість абітурієнтів. Це, своєю чергою, вимагало постійного розширення приміщень училищ. Бідівлі училищ майже весь час знаходилися на стадії перебудови або ремонту. Проте тенденції нестачі місць та конкурсного відбору під час вступу спостерігалися протягом усього періоду існування училищ, що свідчить про певну популярність єпархіальних училищ серед населення.

У 1880–1890-ті рр. у Російській імперії, як відомо, було проведено певні зміни у різних сферах життя, зокрема й у галузі освіти. Новий міністр народної освіти І. Д. Делянов у доповіді 1884 р. підкреслив, що однією з головних помилок, допущених урядом під час реформування жіночої освіти, було створення всестанових жіночих навчальних закладів². Основою політики, за якою в літературі закріпилася назва «контрреформ», в освітній галузі була ідея повернення до станової організації школи. У 1893 р. обер-прокурор Св. Синоду К. П. Победоносцев підкреслив, що єпархіальні училища насамперед повинні задовольняти потреби єпархіального духовенства³. Крім того, у своєму звіті в 1895 р. він відзначав, що число світських вихованок у 1894–1895 навчальному році становило 15% від загального числа учениць усіх єпархіальних училищ Російської імперії. Це був найвищий показник за всі попередні роки. У єпархіальних училищах України світських вихованок у 1894–1895 навчальному році нараховувалось лише 12,5%⁴. Проаналізувавши звіти єпархіальних училищ, К. П. Победоносцев дійшов висновку, що збільшення числа вихованок з інших станів негативно вплинуло на навчально-виховний процес у цих освітніх установах. Саме світські вихованки, на його думку, були «джерелом безпорядків і привнесення хвороб та поганих звичок». Пояснюва-

¹ Гневушев М. Историческая записка о состоянии находящегося под высочайшим покровительством е. и. в. государыни императрицы Киевского женского училища духовного ведомства в течение первого двадцатипятилетия его существования. 1861–1886. К., 1890. С. 30.

² Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. СПб.: М-во нар. прос., 1902. С. 660.

³ Известия и заметки // Церковные ведомости. 1893. № 42. С. 1520.

⁴ Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1896. № 16. С. 36–38.

лося це тим, що більша частина світських єпархіалок не жила в гуртожитку при училищі, а лише приходила на заняття. Така позиція Св. Синоду втілювалася в указ від 19 липня 1895 р., відповідно до якого училищні ради єпархіальних жіночих училищ мали приймати дівчат з інших станів дуже «розбірливо», і при тому не більше 10% від загального числа вихованок, з метою охорони цих училищ від «напливу» світських учениць¹.

Реалізація цього наказу призвела до того, що з 1895–1896 навчального року число вихованок, які походили не з духовного стану, почало зменшуватися. Під час опрацювання звітної документації обер-прокурора Св. Синоду виявлено, що в 1899–1900 навчальному році в єпархіальних училищах України було 2921 учениця, чисельність світських вихованок становила 11,5%, у 1903–1904 навчальному році – 3244 учениці, світських вихованок – 8,8%². На тлі загальної картини зменшення числа світських вихованок винятком стало Харківське училище. Училищна рада цього навчального закладу виклопотала у Св. Синоду дозвіл приймати на навчання дівчат з інших станів без обмеження. Прохання обґрунтовувалося тим, що навчальний заклад був розташований за містом, майже всі вихованки проживали в училищній будівлі й знаходилися під постійним наглядом вихователюк. Отже, як переконувало керівництво училища, світські вихованки не мали негативного впливу на інших єпархіалок³. Саме тому в Харківському училищі маємо показники чисельності світських вихованок, що відрізняються від інших закладів подібного типу. У 1899–1900 навчальному році нараховувалась 141 світська учениця (25% від загальної кількості), у 1900–1901 навчальному році – 144 (25,5%), у 1903–1904 навчальному році – 109 (17%)⁴.

¹ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1894 и 1895 года. СПб., 1898. С. 336–337.

² Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1903. № 22. С. 57; Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1907. № 23. С. 90–91.

³ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1895/96 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1897. № 6. С. 153–154.

⁴ Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1903. № 22. С. 64–65; Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1907. № 23. С. 90.

У 1906 р. під впливом революційних подій Св. Синод скасував цей наказ 1895 р. про десятивідсоткове обмеження на утримання вихованок світських станів у єпархіальних училищах¹. У 1908–1909 навчальному році число єпархіалок в Україні досягла 3727 осіб, серед яких світських вихованок нараховувалось 8,4%². Той факт, що за умови скасування замкнутості духовного стану єпархіальні жіночі училища призначалися переважно для дочок духовенства, дозволяє нам розглядати ці навчальні заклади як варіант соціальної підтримки стану.

Важливим завданням під час вивчення учнівського контингенту є реконструкція соціального складу вихованок єпархіальних училищ України. Це можливо зробити, апелюючи, передовсім, до діловодної документації єпархіальних жіночих училищ. Як вже зазначалося, протягом 1854–1869 рр. училища були суто становими закладами, а тому навчалися в них виключно представниці духовного стану. Важливим аспектом дослідження соціального складу єпархіалок є з'ясування того, які саме «дочки духовенства» навчалися в єпархіальних училищах.

Як відомо, духовенство складалося з трьох основних груп: священників, дияконів і причетників. У діловодній документації термін «дочки духовенства» містив усі зазначені соціальні групи духовного стану. Однак, як свідчать відомості, переважна частина дівчат була доньками саме священнослужителів. Наприклад, у Харківському училищі протягом 1884–1894 рр. зафіксовано від 69% до 81% доньок священнослужителів, у Тульчинському училищі протягом 1881–1890 рр. навчалось 93% – 97% доньок священнослужителів (див. у додатках табл. 6, 7). Переважання серед єпархіалок доньок священнослужителів характерне як для українських губерній, так і для Російської імперії в цілому³. Хоча відзначимо, що ці соціальні групи загалом у суспільстві були репрезентовані в іншому відсотковому співвідношенні. За даними Б. М. Миронова, у 1890 р. у Російській

¹ Определение Св. Синода от 14 октября 1906 года за № 5814, по делу о приятии инословных воспитаниц сверх установленной нормы // Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб, 1907. № 23. С. 59.

² Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1912. № 28. С. 224–225.

³ Днепров Э. Д., Усачева Р. Ф. Среднее женское образование в России. Учебное пособие. М., 2009. 272 с. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1034561> (дата звернення: 25.07.2015).

імперії було 43% священників, 13% дияконів і 44% причетників¹. У Харківському єпархіальному училищі в 1890 р. навчалось 73% доньок священників, 11% доньок дияконів і 16% доньок причетників². Домінування серед єпархіалок доньок священнослужителів можна пояснити кількома причинами. Навчальний процес у єпархіальних училищах був спрямований на виховання саме майбутніх матушок-дружин священнослужителів, які б мали здійснювати позитивний вплив на селян. Але головне, що ці навчальні заклади утримувалися переважно на гроші місцевих священнослужителів, тому під час приймання на навчання перевага, вочевидь, надавалася їхнім донькам.

Не менш важливо встановити й те, вихідцями з яких соціальних станів були світські вихованки. На це питання можна відповісти, якщо для прикладу проаналізувати склад світських учениць Харківського єпархіального училища. Зазначимо, що всі училища знаходилися або в губернських центрах, або у великих містах губерній. Тому приклад Харківського училища відображає загальні процеси наповнення єпархіальних училищ вихованками з не духовних станів.

Єпархіалки Харківського училища репрезентували всі суспільні стани. Серед них були доньки дворян, почесних громадян, чиновників, різночинців, міщан, купців, козаків, військових та селян (табл. 8). На тлі загальної тенденції зростання чисельності вихованок єпархіальних училищ число світських дівчат також збільшилося. Відзначимо, що збільшення чисельності вихованок усіх соціальних груп відбувалося рівномірно. Натомість спостерігаємо зростання числа дочок селян. У 1884–1894 навчальні роки чисельність вихованок із сільського стану збільшилася від однієї до десяти. Як показують дані, з 1884 р. по 1894 р., питома вага дочок міщан зросла майже в 2,5 рази. Зростання відсотка селянок та міщанок пояснюється тим, що з 1880-х рр. розширилася мережа початкових шкіл (земських, церковнопарафіяльних), які надавали можливість отримати

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. Т. 1. СПб., 2000. С. 108.

² Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно воспитательной частям за 1890/91 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1891. № 24. С. 639.

ази освіти, необхідні для проходження конкурсного відбору під час вступу до єпархіального училища. Отже, незважаючи на високу плату за навчання єпархіальні училища приваблювали дівчат світських станів.

У діловодній документації та інших джерелах зафіксовано, що учениці єпархіальних училищ поділялися на тих, які були на повному утриманні училища; які сплачували частину суми за навчання та утримання в гуртожитку; які самостійно утримували себе й щорічно платили за їжу, одяг, навчання та проживання в гуртожитку; які не проживали в гуртожитку, а платили лише за навчання та «стіл»; які отримували виплати («пособія») з різних джерел. Відповідно, можна виділити п'ять категорій єпархіалок: казеннокоштні, наполовину казеннокоштні, своєкоштні, ті, які приходили лише на навчання і стипендіатки. Зазначимо, що дівчата не духовного стану могли навчатися в єпархіальних училищах лише своїм коштом.

Розглянемо, як формувалася кожна з названих категорій єпархіалок. Відповідно до статуту 1843 р., на казенне утримання могли вступити лише сироти чи дочки бідних священнослужителів та церковнослужителів або дочки тих священнослужителів та церковнослужителів, які мали багато дітей, через що вони не мали можливості платити за навчання. Відсоток вихованок з багатодітних родин коливався кожного року. У Чернігівському єпархіальному училищі протягом другої половини XIX ст. відсоток казеннокоштних вихованок з багатодітних родин коливався від 21% до 42%.

Найчастіше на казенне утримання приймали повних сиріт або ж, як виняток, дівчат, які мали лише матір. Під час прийняття рішення щодо прийому на казенне утримання училищні ради надавали перевагу тим дівчатам, сестри яких ще не навчалися в училищі, а потім тим, сестри яких не навчалися в училищі в цей момент. Ті дівчатка, що мали батьків, зазвичай не приймалися на казенне утримання. Однак дослідження показало, що були з цього правила винятки. Так, у 1867 р. до Харківського училища для дівчиць духовного звання була прийнята дівчина, яка мала батька. Це була донька священника Сінної слободи Богодухівського повіту Іоанна Дмитрієва. Таке рішення було пов'язане з тим, що в 1865 р. пожежа в слободі знищила все

майно цього священика. Проте дівчина була прийнята в училище на єпархіальне утримання лише на два роки¹.

Число учениць на повному казенному утриманні відносно до загального числа вихованок в училищах завжди було порівняно невеликим, що можна прослідкувати за даними Харківського та Чернігівського єпархіальних жіночих училищ (табл. 9, 10). Число казеннокоштных вихованок не змінювалося стрибкоподібно й не зменшувалося різко. Єдиним винятком був 1914 р., коли спостерігається незначне зменшення числа казеннокоштных вихованок у всіх училищах. Це можна пояснити початком Першої світової війни й низкою пов'язаних із цим наслідків. Однак відсоток казеннокоштных вихованок постійно зменшується через те, що збільшується загальна кількість вихованок в училищі. У Харківському єпархіальному училищі, у якому з перших десятиліть його існування загальне число вихованок було значно більшим, ніж в інших єпархіальних училищах, відсоток казеннокоштных учениць був значно меншим порівнянно з іншими єпархіальними училищами.

Категорія наполовину казеннокоштных учениць з'явилась в училищах не відразу, а в 1870–1880-ті рр. Поява цієї категорії була пов'язана з тим, що до цього часу училища вже накопили певний капітал і могли допомогти окремим вихованкам. Зазвичай єпархіальні училища мали основний капітал, який був покладений на рахунок у банк і відсотки з якого йшли на утримання учениць духовного стану.

Дівчата духовного стану, які не були сиротами, але мали матеріальні проблеми і не могли платити повну плату за навчання та утримання в гуртожитку, писали прохання на зарахування їх до категорії наполовину казеннокоштных². Інколи керівництво училищ вимагало від батьків цих дівчаток завірені благочинними свідоцтва про прибутки сім'ї. Аналіз звітної документації єпархіальних училищ показав, що ця категорія була нечисельною. Наприклад, протягом 1860-х–1910-х рр. у Волинському

¹ От Комитета Харьковского училища девиц духовного звания // Харьковские епархиальные ведомости. 1868. № 9. С. 20–23.

² Отчет о состоянии Таврического епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1901–1902 учебный год // Таврические епархиальные ведомости. 1903. №. 3. С. 90.

епархіальному училищі наполовину казеннокошті вихованки становили 2% – 4% від загально числа учениць, у Тульчинському – близько 3 %, у Харківському – від 2% до 6%, у Катеринославському – від 6% до 12%, в Одеському – від 8% до 12%. Вихованки цієї групи протягом другої половини XIX ст. сплачували від 40 до 50 руб. на рік. На початку XX ст. в усіх училищах зросла плата за навчання для цих учениць.

Категорія своєкоштных вихованок була найчисельнішою. Це пояснюється, насамперед, тим, що єпархіальні жіночі училища на відміну від духовних семінарій не фінансувалися Св. Синодом. Тому плата за навчання, утримання в гуртожитку та харчування становила одне з найголовніших джерел фінансування училища. До реорганізації училищ у 1868 р. плата за навчання для своєкоштных вихованок духовного стану становила в Харківському училищі – 50 руб. на рік¹, у Київському², Тульчинському³ училищах – 60 руб. на рік. Крім того, існував разовий грошовий внесок у розмірі 15 рублів під час вступу до училища, який витрачався «на початкове влаштування».

У 1869 р. плата в усіх училищах була збільшена. Після реорганізації Харківського училища плата за навчання становила 75 руб. на рік для дівчат духовного стану і 150 руб. на рік для дівчат з інших станів. Під час вступу необхідно було також внести разову платню в розмірі 15 руб., а також 6 руб. 12 коп. на білизну (або замість цього надати матеріал для білизни)⁴. Протягом 80–90-х рр. XIX ст. плата за навчання та утримання в училищі збільшилася як для представниць духовного стану, так і для світських вихованок⁵. У 1909 р. плата за навчання була

¹ Извлечение из отчета о состоянии Харьковского училища для девиц духовного звания за 1862 год // Духовный вестник. 1863. № 3. С. 392.

² Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течении первого пятидесятилетия его существования (1861–1911). К., 1911. С. 26.

³ Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890). Тульчин, 1890. С. 7.

⁴ Чижевский И. Харьковское епархиальное училище в пятидесятый год его существования. Харьков, 1904. С. 47.

⁵ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно воспитательной частям за 1890/91 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1891. № 24. С. 639.

диференційована відповідно до суспільного статусу: дочки священників мали сплачували 110 руб. на рік, дочки штатних дяконів – 92 руб. 50 коп., дочки псаломщиків – 80 руб., світські вихованки – 250 руб.¹

Для розуміння повної картини необхідно зіставити доходи священнослужителів і плату за навчання їхніх дочок. Відзначимо, що доходи священників, передусім, залежали від класу церкви, у якій вони служили. Наприклад, харківський священник о. Олександр Федоровський, який у другій половині XIX ст. служив у церкві, що належала до першого класу (а таких у Харківській єпархії було лише п'ять), навів цікаві відомості. Розмір його матеріального забезпечення складав 550 руб. на рік. Сім'я священника складалася з чотирьох дітей (двох синів і двох дочок). Він відзначав, що забезпечення його дітей складало близько 50 руб., поки вони були малолітніми, і по 150 руб. на кожного, коли вони почали здобувати освіту в закладах Харкова. У зв'язку з чим О. Федоровський вказував на неможливість виховання дітей на достатньому рівні і на великі витрати на їхню освіту².

У Тульчинському єпархіальному училищі вихованки духовного стану, наприклад, уже з 1887 р. платили за навчання 100 руб. на рік, а з 1890-х рр. – 116 руб. на рік. Вихованки світського походження сплачували 210 руб. на рік³. З початку XX ст. плата за навчання та проживання в гуртожитку вже становила 120 руб. на рік для представниць духовного стану і 220 руб. на рік для світських вихованок. У 1914 р. плата за навчання та утримання в гуртожитку зазнала чергового підвищення: 130 руб. на рік для дочок духовенства і 230 руб. на рік для дівчат світського стану⁴. Крім того, усі вихованки після вступу до учи-

¹ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1909/10 учебный год // Известия и заметки по Харьковской епархии. 1911. № 5. С. 670.

² Федоровский А. Заметки об улучшении быта духовенства // Духовный вестник. 1863. Т. 5. С. 64.

³ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1896/97 учебный год. Тульчин, 1898. С. 7.

⁴ Сесак І. В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 334–335.

лища сплачували 12 руб. на білизну, 1 руб. на утримання бібліотеки й 3 руб. на лікарню¹.

У Волинському училищі плата за навчання вже з 1880-х рр. коливалася в межах 120–150 руб. на рік для вихованок духовного стану й відповідно 250–300 руб. на рік для світських вихованок². У Таврійському єпархіяльному училищі плата за навчання та утримання в гуртожитку також була відносно високою: для дівчат духовного стану вона становила 135–178 руб. на рік, а для світських вихованок – 300 руб. на рік³. Вихованки духовного стану Першого Київського жіночого училища духовного відомства з 1875 р. сплачували 90 руб., з 1880 р. – 100 руб., з 1886 р. – 120 руб. Плата світських вихованок була у два рази більшою⁴.

Таким чином, плата за навчання в Харківському училищі протягом усього періоду його функціонування була однією з найнижчих порівняно з іншими закладами подібного типу. Це можна пояснити популярністю цієї освітньої установи в єпархії та забезпеченням училища зі сторони духовенства та благодійників. Найдорожчим навчальним закладом було Одеське єпархіяльне училище, у якому в 1905 р. вихованки духовного стану сплачували 150 руб. за навчання, а світського – 325 руб. на рік⁵.

Для порівняння зазначимо, що в Маріїнських жіночих навчальних закладах Російської імперії в кінці XIX ст. плата за навчання становила 74 руб. на рік, у міністерських гімназіях – 40 руб. на рік, а в жіночих інститутах – 185 руб. на рік⁶. Проте ця сума не передбачала утримання в гуртожитку, оскільки при гімназіях та училищах найчастіше їх не було. Жіночі гімназії

¹ Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890). Тульчин, 1890. С. 37.

² Шафранский А. Волинское епархиальное женское училище в г. Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881–1906 гг.). Почаев, 1906. С. 51.

³ Шумський К. В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859 – 1920 рр.): дис... канд. іст. наук. Сімферополь, 2004. С. 108.

⁴ Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течении первого пятидесятилетия его существования (1861–1911). К., 1911. С. 53.

⁵ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год. Одесса, 1907. С. 7.

⁶ Сборник справочных сведений по Министерству народного просвещения за 1862 и частью за 1863 и 1864 годы. СПб., 1864. С. 39.

не брали на себе турботу про побут гімназисток. Гімназії передовсім призначалися для міських дівчаток¹. Проте забезпечення житлом було вкрай необхідне для дівчат, які приїздили на навчання з далеких куточків губернії. Крім того, вихованки, що проживали в гуртожитку, були під пильним наглядом вихователюк, що гарантувало їхню безпеку. Виняток становили інститути шляхетних дівчат, які мали інтернати, але вони були надто дорогі для представниць духовного стану і не надавали жодних пільг для оплати за навчання. Наявність гуртожитку виявилась значною перевагою єпархіальних училищ серед інших жіночих середніх навчальних закладів, тому представниці духовного, а часто і світського станів обирали єпархіальні жіночі училища.

Більшість родин духовенства, доньки з яких навчалися в єпархіальних училищах, мали середні статки або ж бідували. Тому плату за навчання батьки вихованок вносили невчасно і Синод видавав укази, у яких зазначав, що сплачувати за навчання необхідно своєчасно, а боржників відраховувати з закладу й забирати несплачені кошти. Значне число батьків порушували терміни внесення коштів². Щорічно з 1870-х рр. на сторінках «Єпархіальних відомостей» публікувалися суми боргів вихованок, і повідомлялось, що в разі несплати вихованки можуть бути звільнені з училища³. Утім, незважаючи на такі серйозні попередження результати дослідження показали, що за всю історію діяльності, наприклад, Харківського училища жодна вихованка не була відрахована через несвоечасну сплату за навчання. У 90-х рр. XIX ст. борги колишніх і тодішніх вихованок цього училища становили декілька тисяч рублів. На початку XX ст. стрімко зростала кількість вихованок, які вчасно не внесли плату за навчання або утримання в гуртожитку. Дедалі частіше і частіше єпархіальні з'їзди й училищні раді розглядали заяви батьків про скасування боргу або прохання зменшити плату за навчання. З 1910 р. загроза звільнення

¹ Popova O. Women's Eparchial school as a Mechanism of Social Mobility at the turn of XIX–XX centuries // Журнал министерства народного просвещения. 2015. Vol. 6. Is. 4. P. 207.

² ЦДДА України, м. Київ, Ф. 127, Оп. 859, Спр. 240, Арк. 1–13.

³ Ведомость о недоимках, состоящих по 30-е апреля н.г. за благотворительными и родителями Харьковскому епархиальному женскому училище // Харьковские епархиальные ведомости. 1875. № 10. С. 298–299.

з училища через несвоєчасну сплату перетворилася на загрозу недопускання до іспитів¹. Проте і це не прискорило виплати. У 1915–1916 навчальному році був опублікований список, в якому вказувалися борги за навчання вихованок Харківського єпархіального училища. Майже кожна єпархіалка мала борг за навчання в розмірі від 7 руб. до 82 руб. Згідно з постановою ради Харківського єпархіального училища, затвердженої його високопреосвященством 4 листопада 1915 р., було висунуто таке попередження батькам: якщо до 8 січня 1916 р. борги за навчання не будуть сплачені, то їхні дочки не будуть прийняті в училищний гуртожиток після різдвяних канікул². У Рязанському єпархіальному училищі, наприклад, до таких радикальних заходів перейшли ще в 1909 р. Як згадує Людмила Худзінська, вихованка цього училища, «коли дівчатка приїхали в гуртожиток після різдвяних канікул, їх зустрів швейцар, який не пустив їх у приміщення училища, а викликав начальницю. Та опитала всіх на предмет, чи привезли вони гроші за навчання. Тих, хто грошей не привіз, начальниця навіть не пустила в училище, а веліла їм їхати додому»³. Як бачимо, керівництво Харківського училища не ухвалювало таких радикальних рішень. Отже, незважаючи на те що керівництво училища намагалося боротися з боржниками погрозами звільнення з училища та не допуску до іспитів, такі методи мало діяли, і всю історію існування училищ вихованки мали величезні борги за навчання. Це негативно відбивалося на функціонуванні училищ, оскільки, як зазначалося, плата за навчання становила важливе джерело їхнього фінансування.

Незначну категорію вихованок складали стипендіатки. До них належали ті дівчата, які отримували стипендії з різних джерел. Претендувати на отримання стипендії могли лише вихованки духовного стану. Представники всіх станів жертву-

¹ От совета Харьковского епархиального женского училища // Известия и заметки по Харьковской епархии. 1911. № 6. С. 816.

² Список воспитанниц Харьковского епархиального женского училища, за которыми числится недоимка за содержание в первом полугодии сего 1915–1916 учебного года // Пастырь и паства. 1915. № 5. С. 187–193.

³ Епархиалки: воспоминания воспитанниц женских епархиальных училищ / Сост., предисл., подгот. текста и коммент. О. Д. Поповой. М., 2011. С. 88–89.

вали чималі суми грошей на виплату стипендій єпархіалкам. Зазначимо, що пожертвування в житті учениць завжди грали велику роль, оскільки надавали можливість більшому числу дівчат отримати освіту. Благодійники були представниками різних станів: дворянства, купецтва, духовенства тощо. Деякі з них жертвували досить великі суми на потреби училища. Так, у 1855 р. поміщиця Ганна Миколаївна Безпальчева пожертвувала 3000 руб. на устрій Харківського єпархіального училища¹, а в 1877 р. єпископ Таврійський і Сімферопольський Гурій (Карпов) пожертвував 5000 руб. на будівництво нового корпусу Таврійського училища². Пожертвування вносилися не тільки грошима, а й продуктами, матеріалами, книгами тощо. Необхідно відзначити, що така грошова та матеріальна допомога надходила впродовж усього періоду існування училищ.

З 60-х рр. XIX ст. допомога вихованкам надавалась ще у формі іменної стипендії у такий спосіб: відсотки з пожертвованого або заповіданого капіталу йшли на утримання однієї з вихованок, причому благодійник міг визначити умови вибору стипендіатки. Однією з найголовніших умов надання стипендії була бідність. І тільки на початку XX ст. до цієї умови почали додавати критерій успішності з навчання. Такі стипендії зазвичай мали ім'я особи, яка пожертвувала гроші або ім'я тієї особи, на честь якої була заснована стипендія. У Харківському училищі дівчиць духовного звання вже в 1861–1862 навчальному році п'ять вихованок були на утриманні меценатів, серед яких архієпископ Харківський і Охтирський Макарій (Булгаков), княгині Т. Б. Потьомкіна та Н. М. Трубецька, дружина полковника Н. М. Костевська, дружина інженера штабс-капітана О. С. Лук'янович³.

Час від часу деякі благодійники одноразово жертвували досить великі суми. Так, наприклад, у 1893 р. священник Іоанн Федоров і Варвара Євфиміївна Шейеріам внесли в Харківське жіно-

¹ Чижевский И. Харьковское епархиальное училище в пятидесятый год его существования. Харьков, 1904. С. 51–52.

² Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский // Информационно-аналитический портал Саратовской и Вольской епархии. URL: http://www.eparhia.saratov.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3259&Itemid=154 (дата звернення: 12.10.2016).

³ Извлечение из отчета о состоянии Харьковского училища для девиц духовного звания за 1862 год // Духовный вестник. 1863. № 3. С. 392.

че єпархіальне училище перший 1000 руб., а друга 2100 руб. для започаткування стипендій для бідних єпархіалок¹. В Одеському єпархіальному училищі княгиня Олена Петрівна Демідова протягом 1890-х рр. сплачувала за навчання трьох вихованок духовного звання – доньок бідних та багатодітних батьків. Крім того, щорічно на новий рік вона надсилала кошти для влаштування новорічної ялинки². Іноді гроші для стипендій збиралися по крихтах, робилося це для відзначення якої-небудь події або з метою увічнити чиєсь ім'я. Так, у 1883 р. при Харківському училищі була започаткована стипендія імені Єлизавети Андріївни Лей, учительки, яка відпрацювала в училищі вісім років, викладаючи російську мову та арифметику. Кошти на заснування цієї стипендії були пожертвовані викладачами училища та випускницями, у яких зберіглася добра пам'ять про свою вчительку³.

У перший період діяльності училищ на кошти благодійників зазвичай утримувалося декілька вихованок. Реорганізація училищ та зростання популярності цих навчальних закладів привели до збільшення благодійників, які жертвували свої кошти на започаткування стипендій. Харківське єпархіальне училище випереджало інші заклади подібного типу в Україні за числом стипендіаток. У 1915 р. кількість благодійних стипендій досягла 98⁴. Крім того, у Харківському училищі в 1889 р. виникла ще одна категорія вихованок – учениці, які утримувалися на кошти Харківського єпархіального свічкового заводу, який почав виділяти кошти на повне утримування 10 дівчаток⁵. У цілому аналіз звітів єпархіальних училищ свідчить про зростання популярності цієї форми підтримки – заснування іменних стипендій, а також це є показником простоти їх започаткування.

¹ Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1894. № 14. С. 8–9.

² Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1896/97 учебный год по учебно-воспитательной части. Одесса, 1898. С. 25.

³ Стипендия при Харьковском епархиальном женском училище имени Елизаветы Андреевны Лей // Харьковские епархиальные ведомости. 1883. № 14. С. 225–226.

⁴ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1914/15 учебный год. Харьков, 1916. С. 16.

⁵ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1889/90 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1890. № 23. С. 658.

Таким чином, стипендії розширювали можливості отримання освіти дівчаткам, чий батьки не мали можливість оплачувати їхнє навчання. Ще однією з форм благодійності було створення братств і товариств, головним завданням яких було надання допомоги найбіднішим вихованкам та випускникам духовного стану. Наприкінці XIX – на початку XX ст. такі організації існували при деяких духовних жіночих училищах. Наприклад, 18 травня 1897 р. було засновано Товариство допомоги нужденним вихованкам Волинського єпархіального училища¹. З листопада 1903 р. при Першому Київському училищі розпочало свою діяльність Братство в ім'я святих дружин Мироносиць, яке з першого ж року існування надало допомогу найнужденнішим вихованкам училища в розмірі 12009 руб. При Другому Київському жіночому училищі духовного відомства діяло Товариство допомоги нужденним вихованкам, а також Товариство колишніх вихованок. Ці товариства здійснювали благодійну допомогу бідним ученицям: забезпечували їх їжею та житлом, допомагали з пошуком роботи тим, хто закінчив училище; безкоштовно видавали книги й навчальні посібники, оплачували навчання найбідніших учениць тощо².

При Харківському єпархіальному училищі 9 лютого 1903 р. було урочисто відкрито Братство в ім'я святої великомучениці Варвари. Мета братства полягала у наданні допомоги всім нужденним ученицям духовного стану платою чи доплатою за утримання їх. Крім того, братство допомагало єпархіалкам грошима при відправленні їх додому під час канікул, а також надаючи можливість бідним, але здатним ученицям вивчати необов'язкові предмети училищного курсу³. Треба відзначити, що існування благодійних товариств не було особливістю єпархіальних училищ. Такі організації існували і при жіночих гімназіях⁴.

¹ Отчет о состоянии Волынского епархиального женского училища за 1898/99 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Почаев, 1899. С. 22.

² Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти // Проблеми історії України XIX – XX ст. 2007. Вип. 13. С. 193.

³ Заметки // Церковные ведомости. 1903. № 4. С. 129.

⁴ Котлова Т. Б. Социокультурная среда в российском провинциальном городе в конце XIX – начале XX века: гендерный аспект. Иваново: Иван. гос. ун-т, 2001. С. 90–92.

Окрім перерахованих категорій вихованок, у діловодній документації виділяється ще одна – своєкошті духовного стану з інших епархій. Ця група учениць з'явилася лише в 1880-ті рр. і була в кожному училищі зовсім нечисленною: від однієї до чотирьох дівчат. Дівчата з інших епархій платили підвищену плату за навчання та утримання в училищі. Це було, насамперед, пов'язано з тим, що всі епархіальні училища були створені на кошти місцевого духовенства. Училища відкривалися для надання освіти саме дочкам духовенства відповідної епархії. Оскільки в 80-х рр. XIX ст. уже кожна епархія мала власне училище, для представниць інших епархій навчання коштувало дорожче: від 175 руб. на рік у 1880-ті рр. до 180 руб. на рік у 1890-ті рр. На початку XX ст. у Київських жіночих училищах духовного відомства число вихованок з інших епархій зросло. Наприклад, у 1909 р. у Першому Київському училищі серед 428 вихованок 31 була з сусідніх епархій, а в Другому Київському училищі серед 440 учениць – 51¹. Проте такі кількісні показники були винятком.

Важливим та складним одночасно є питання дальшої долі випускниць епархіальних жіночих училищ. Діловодна документація епархіальних жіночих училищ жодним чином не фіксувала життєві траєкторії своїх випускниць, у ній навіть не міститься інформації про те, куди вступили на службу епархіальки одразу після випуску. Тому досить важко простежити життєвий шлях вихованок. Однак з наявних джерел можна отримати деяку інформацію та зробити висновки.

Після випуску дівчата одержували диплом зі званням домашньої вчительки, який надавав можливість викладати в початкових школах. Найчастіше вихованки влаштовувалися на роботу до церковнопарафіяльних шкіл. Було складніше потрапити до міністерських шкіл, які були більш престижними, оскільки заробітна плата вчителів була вищою, ніж у церковнопарафіяльних школах. Однак траплялися винятки. Так, відомо, що за 10 років (1898–1908 рр.) Чернігівське епархіальне училище закінчила 491 учениця, з яких 109 (22, 2 %) випускниць стали вчительками церковнопарафіяльних шкіл, а 164 (33, 4) – мі-

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 182, Л. 49–50.

ністерських шкіл. Крім того, відомо, що 91 (18,6 %) єпархіалка після випуску продовжили навчання в інших освітніх закладах (табл. 11)¹.

Через низьку заробітну платню в церковнопарафіяльних школах учительки, окрім міністерських шкіл, охоче працювали й у земських школах. Зокрема, у 1888 році 158 випускниць Полтавського єпархіального жіночого училища влаштувалися в земські школи, у 1889 р. – 158, 1890 р. – 190, 1891 р. – 204, 1892 р. – 244. У церковнопарафіяльних школах: у 1887–1888 навчальному році лише 5 випускниць Полтавського єпархіального училища працювали вчительками, у 1888–1889 рр. – 6, у 1889–1890 рр. – 17, у 1890–1891 рр. – 19, у 1892–1893 рр. – 46, у 1892–1893 рр. – 55².

Ще одним із напрямків працевлаштування єпархіалок були самі ж єпархіальні училища. Найкращих вихованок залишали після випуску працювати в училищі на посаді помічниці виховательки. Деякі згодом ставали виховательками, а деякі дівчата влаштовувалися на посаду вчительок у молодших класах училища. Таким чином, навчальний заклад мав внутрішнє кадрове забезпечення³. Незначне число випускниць єпархіальних училищ продовжували навчання на вищих жіночих курсах. Це було непросто, оскільки, як зазначалося вище, освіта, здобута в єпархіальних училищах, відставала від гімназійної освіти. Тому для вступу на вищі курси дівчаткам доводилося закінчувати ще один клас у жіночих гімназіях чи багато навчатися самотійно.

Восени 1909 р. Навчальний комітет при Св. Синоді надіслав запити до керівництва єпархіальних училищ, вимагаючи відомості щодо подальшої долі випускниць 1909 р. Завдяки цьому в нас є можливість отримати певний «зріз» життєвих траєкторій випускниць єпархіальних училищ у 1909 р. (табл. 12). У 1909 р.

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 443, Л. 94.

² Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. URL: http://poippo.pl.ua/files/pidrozdily/kafedra_filosofii_i_ekonom_osvity/presentacii_25.09/Monograf_Petrenko.pdf (дата доступу: 03.12.2016).

³ Яковенко Г. Г. Становище та педагогічна підготовка домашніх учительок в Одеському єпархіальному жіночому училищі // Гуржіївські історичні читання. 2015. Вип. 10. С. 78–79.

в Україні функціонувало 11 єпархіальних училищ. 559 вихованок закінчили шості та сьомі додаткові педагогічні класи цих училищ. Із них 133 випускниці (24 %) влаштувалися на службу вчительками до церковнопарафіяльних шкіл, 95 (17 %) – до земських та міністерських шкіл. 39 єпархіалок (7 %) продовжили здобувати освіту у вищих навчальних закладах. Таким чином, близько 41 % випускниць єпархіальних училищ після випуску розпочали педагогічну діяльність¹. Відомості щодо 292 випускниць (52 %) відсутні. Крім того, необхідно звернути увагу, що Катеринославське, Таврійське і Тульчинське єпархіальні училища надали до Синоду неповну інформацію щодо подальшої долі єпархіалок, тому наведені дані, на жаль, не відображають усю картину. Для порівняння зазначимо, що 1909 р. у Російській імперії єпархіальні жіночі училища закінчили 4044 учениці. З яких 1092 вихованки (27 %) вступили до сьомого додаткового класу, а 2952 єпархіалки (73 %) після випуску залишили училища. 818 випускниць (27,7 %) почали викладати в церковнопарафіяльних школах, 441 (14,9 %) – міністерських та земських школах, і 110 (3,7 %) учениць продовжили навчання у вищих навчальних закладах².

* * *

Розглянувши основні характеристики учнівського складу єпархіальних жіночих училищ, можна зробити такі висновки. У перший період діяльності училищ їхні учениці були представлені лише дівчатами духовного стану, а з 1868 р. до навчання в єпархіальних училищах були допущені і вихованки світських станів. Дослідження соціального складу вихованок єпархіальних училищ показало, що, хоча статутом 1868 р. був задекларований всестановий характер цих освітніх інституцій, серед учениць переважали дочки священнослужителів. Водночас на підставі аналізу звітів про діяльність єпархіальних училищ можна стверджувати, що в цих закладах навчалися доньки представників усіх інших станів суспільства. Можливо, ця тенденція й надалі могла посилюватися, але політика Св. Синоду була спрямована на стримування та контроль за чисельністю

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 182, Л. 2–400.

² РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 80, Л. 18.

світських вихованок. Належність до стану не впливала на умови прийому. Реорганізація єпархіальних училищ у 1860-ті рр. привела до зростання їхньої популярності серед населення. Про це свідчить стрімке збільшення числа єпархіалок та виникнення конкурсу на місце в училищі. Типовою стала ситуація, коли охочих навчатися було більше, ніж вакантних місць. Світські та духовні вихованки репрезентували всі соціальні групи населення. Існувало декілька категорій учениць залежно від станів та плати за навчання. Вихованки світського стану могли належати лише до категорії своєкоштных. Єпархіалки духовного стану сплачували різну плату за навчання. Існування категорій вихованок, які утримувалися за рахунок пожертвувань, свідчить про розвиток благодійності та усвідомлення громадськістю необхідності надання освіти дівчатам.

РОЗДІЛ IV

ВИКЛАДАЦЬКА СПІЛЬНОТА ЕПАРХІАЛЬНИХ ЖІНОЧИХ УЧИЛИЩ УКРАЇНИ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Ефективність і результативність навчально-виховного процесу в будь-якому навчальному закладі залежить від співпраці двох дійових осіб – викладача та учня. Підкреслимо, що важливим проявом стану розвитку освіти виступає наявність особливої групи людей, які професійно займалися педагогічною діяльністю. На теренах Російської імперії зародження соціально-професійної групи викладачів спостерігається лише в першій половині XVIII ст.¹

Соціально-професійні групи можна досліджувати різними методами, зокрема і за допомогою просопографічних баз даних, складання яких за останні роки стало надзвичайно популярним. Проте вони переважно стосуються біографій представників влади. Перший колективний портрет викладачів навчального закладу України, який ґрунтується на просопографічній базі даних, був створений Л. Ю. Посоховою щодо викладачів православних колегіумів України XVIII ст.²

Створення просопографічного портрета викладачів епархіальних жіночих училищ спирається на складену базу даних «Викладачі обов'язкових предметів епархіальних жіночих училищ» (у MS Excel), яка містить відомості про педагогічний склад Волинського, Тульчинського, Харківського епархіальних жіночих

¹ Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. С. 234.

² Там само, С. 233–274.

училищ та Першого Київського жіночого училища духовного відомства. Вибір цих навчальних закладів був зумовлений тим, що в джерелах найбільш повно зафіксовані персональні дані про викладачів саме цих училищ. Крім того, вони є достатньо репрезентативними для всього загалу, оскільки розташовані в західних, центральних і східних єпархіях України. Ці училища являють собою різні за параметрами навчальні заклади. Наприклад, Харківське училище було найбільшим за чисельністю вихованок, а Тульчинське і Волинське – одними з найменших. Київське училище мало середні показники за чисельністю вихованок.

Під час формування бази даних був використаний проблемно-орієнтовний підхід, тобто до бази були включені всі знайдені нами в різних джерелах дані про викладачів. Найбільш інформативними джерелами щодо відомостей про викладачів були звіти про діяльність єпархіальних жіночих училищ, які щорічно надсилалися до Навчального комітету при Св. Синоді. Якщо перші звіти містили лише прізвище, ім'я викладача та предмет викладання, то з середини 1870-х рр. у звітах почала з'являтися інформація щодо рівня освіти. А з 1880-х рр. у звітах про стан єпархіальних училищ з'явився окремий розділ про викладачів, у якому вказувалися дані про освіту, спеціалізацію, рівень заробітної плати, навантаження викладачів, інші місця роботи й наявності цивільний класний чин.

До бази даних було внесено інформацію щодо 375 викладачів, з яких 122 особи працювали в Харківському, 66 – Волинському, 71 – Тульчинському єпархіальних училищах, 116 – Першому Київському училищі духовного відомства. Головна таблиця складається з 12 полів, які містять описання таких атрибутів, як рівень освіти, тривалість викладання, предмети викладання тощо. Мета нашого дослідження полягала у вивченні викладацького складу єпархіальних училищ за певними ознаками, серед яких ми виділяємо такі: рівень освіти, гендерний розподіл праці, спеціалізацію викладачів, тривалість роботи в училищі, наявність інших місць роботи, динаміка загального числа викладацького складу. Більш детально базу даних «Викладачі обов'язкових предметів єпархіальних жіночих училищ» буде розглянуто нижче.

Досліджуючи становлення професійної групи викладачів, слід спочатку проаналізувати законодавчі акти, які регламентували правовий статус викладачів єпархіальних жіночих училищ. Перший документ, який виділяє групу викладачів жіночих духовних училищ, – це статут училищ дівчиць духовного звання 1843 р. Він регламентував права та обов'язки Правління училища (начальниці, доглядача будинку, «благочинного») і наставниць. Щодо вчителів лише зазначалося, що вони обираються «на загальних підставах по духовно-навчальному відомству»¹.

Необхідно звернути увагу, що серед училищ для дівчиць духовного звання існувала група навчальних закладів, які перебували під опікою імператриці Марії Олександрівни й фінансувалися духовним відомством. Ці освітні інституції були створені переважно в західних єпархіях Російської імперії, оскільки головною метою їх заснування була русифікація краю та зміцнення позицій РПЦ. На території України таких училищ було два: у Волинській і Подільській єпархіях. На відміну від інших викладачів училищ для дівчиць духовного звання вчителі цих освітніх установ перебували на державній службі й користувалися правом на пенсію. Згідно зі статутом училищ дівчиць духовного звання в західних єпархіях, усі службовці жіночої статті через кожні п'ять років отримували надбавку п'ятої частини штатного жалування до зрівняння з річним окладом. Крім того, після відставки вони отримували пенсію, відповідну штатному жалуванню, а саме: ті, хто відпрацювали 20 років – половину жалування, а хто відпрацював не менше 25 років – повний оклад².

Відзначимо, що всі особи, які служили у «звичайних» училищах для дівчиць духовного звання, крім невеликого жалування, не мали жодних привілеїв та не отримували жодних нагород. На час виходу у відставку через хворобу або через старість вони могли залишитися без засобів до існування.

Навесні 1860 р. обер-прокурор Св. Синоду О. П. Толстой почав клопотати про надання начальниці, вихователькам, вчителькам училищ для дівчиць духовного звання права на отримання Маріїнського знака відзнаки за довгострокову службу

¹ ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 18. СПб., 1843. № 17116. С. 530.

² ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 38. СПб., 1863. № 40287. С. 213–214.

в добродійних закладах. Нагорода була введена 1828 р. імператором Миколою I для вшанування пам'яті покійної матері Марії Федорівни, яка опікувалася виховними, благодійними та освітніми закладами. Знак першого ступеня мав вигляд хреста й призначався для заохочення тих, хто відпрацював понад 25 років. Знак другого ступеня був у формі медалі – за службу від 15 до 25 років. Нагороду носили на лівому плечі. У квітні 1860 р. Св. Синод ухвалив рішення поширити існуючі постанови щодо права отримання Маріїнського знака відзнаки і на посадових осіб училищ для дівочь духовного звання¹.

Однак в осінньому номері журналу «Харківські єпархіальні відомості» в 1866 р. ми натрапляємо на повідомлення про клопотання архієпископа Харківського й Охтирського Макарія (Булгакова) перед обер-прокурором Св. Синоду Д. А. Толстим про надання викладачам Харківського училища для дівочь духовного звання права вважатися на дійсній державній службі та права на отримання Маріїнського знака бездоганної служби за вислугу 15 і 25 років. У березні 1867 р. Св. Синод постановив надати викладачам чоловічої статі Харківського училища права вважатися державними службовцями, а саме чиновниками X класу. Проте прохання про надання посадовим особам жіночої статі права на отримання Маріїнського знака бездоганної служби було залишено не затвердженням². Таким чином, виходить, що ухвалена Св. Синодом постанова про отримання Маріїнського знака поширювалася не на всіх посадових осіб училищ для дівочь духовного звання; водночас нею користувалися всі службовці училищ для дівочь духовного звання, які перебували під опікою імператриці Марії Олександрівни³.

Статутом єпархіальних жіночих училищ 1868 р. були розмежовані професійні групи викладачів жіночих училищ духовного відомства та викладачів єпархіальних жіночих училищ. Відповідно до статуту 1868 р., начальниця обиралася з'їздом єпархіального духовенства з осіб будь-якого стану православ-

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 8, Д. 23684, Л. 3–10.

² О всемиростивейше дарованных правах лицам, служащим при Харьковском училище девиц духовного звания // Харьковские епархиальные ведомости. 1867. № 9. С. 290–291.

³ Свод законов Российской империи. Т. 1. М., 1912. С. 392–393.

ного віросповідання, які були відомі педагогічною досвідченістю й бездоганною поведінкою. На посаді їх затверджував єпархіальний преосвященний. Звернемо увагу, що жодних вимог щодо рівня освіти начальниці училища не висувалося. За статутом 1868 р. до обов'язків начальниці належало завідування релігійно-моральним вихованням дівчат, а також опікування їхнім фізичним станом. Начальниця наглядала за ученицями в церкві, у їдальні, під час вечірніх занять, відала листуванням і відпустками вихованок. Стежила за їхньою чистотою й охайністю. Вона подавала двомісячні й річні відомості в училищну раду про поведінку вихованок, а наприкінці кожного навчального року – докладний звіт з виховної частини¹ [138, с. 255–256].

Начальниця відігравала важливу роль у житті училищ. Інколи вона не дуже сумлінно виконувала свої обов'язки. Так, у Катеринославському єпархіальному училищі неухабність начальниці могла коштувати життя вихованкам. У березні 1878 р. дві вихованки п'ятого класу Кудревич і Соколова вийшли з училища, перелізли через паркан і, підійшовши до річки, кинулися у воду з бажанням утопитися, але були врятовані. Розслідування цього випадку показало, що Кудревич в одному з листів до свого брата (яке, вочевидь, до нього не дійшло, оскільки знаходилося в начальниці) скаржилася на обмежене й залежне становище жінки в житті. Начальниця училища читала цей лист, але психологічний стан дівчинки зовсім не викликав у неї тривоги. За висновком лікаря, авторка цього листа страждала меланхолією². Безумовно, щоб помітити схильність до суїциду, необхідно бути дуже уважним до дітей. Імовірно, не всі начальниці мали ці професійні якості.

Однак зі спогадів письменника В. Катаєва можна зробити висновок про відповідальне ставлення начальниці Одеського єпархіального училища А. Мокієвської до своїх обов'язків. Знаючи про чутки, що ширилися по місту про анархістів, які збиралися на Різдво кинути бомбу в єпархіальне училище, начальниця вирішила не скасовувати свято, щоб не засмучувати єпархіалок. Проте вжила додаткових заходів щодо безпеки, і вечір прекрасно пройшов, без пригод. Іншого разу, коли був

¹ ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 43. Спб., 1868. № 46271. С. 255–256.

² РГИА, Ф. 802, Оп. 8, Д. 23684, Л. 4.

запрошений відомий мандрівник О. Є. Яковлев з лекцією до єпархіального училища, начальниця наказала припинити демонстрацію непристойних зображень оголених африканок, які мандрівник намагався показувати вихованкам¹ [47]. Можна зробити висновок про педагогічний професіоналізм, завбачливість і мудрість начальниці.

Законовчитель, який одночасно обіймав і посаду інспектора класів, обирався радою училища й затверджувався на посаді єпархіальним архієреєм. Він повинен був мати вчений ступінь магістра або кандидата богослов'я. У його віданні перебував навчальний процес в училищі. Він стежив за виконанням викладачами навчальних програм, а також за методикою їхнього викладання, відвідував уроки й вечірні заняття вихованок, переглядав класні журнали. Інспектор класів надавав раді училища двомісячні відомості успішності учениць, а наприкінці року – річний звіт із навчальної частини².

У статуті 1868 р. було визначено, що викладачі повинні обиратися училищною радою з осіб, які мали задовільні атестати про закінчення середніх та вищих навчальних закладів і були представниками духовного або світського станів. На посаді вони затверджувалися єпархіальним архієреєм. У примітці до 54 параграфу статуту 1868 р. зазначалося, що з дозволу єпархіального преосвященного до викладання могли бути допущені і вчительки, які отримали достатню освіту і пройшли попереднє випробування радою училища.

З середини 1870-х рр. до Св. Синоду почали надходити запити від єпископів щодо того, чи зараховується служба в єпархіальних училищах казеннокоштных випускників духовних академій як обов'язкова служба цих вихованців по духовно-навчальному відомству³. Постановою Св. Синоду від 2–9 червня 1876 р. було закріплено, що служба казеннокоштных випускників духовних академій у жіночих єпархіальних училищах зараховується в обов'язкову службу цих осіб по духовно-навчальному відомству, не залежно від того, пішли вони на цю службу

¹ Катаев В. П. Разбитая жизнь, или волшебный рог Оберона. М., 1983. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=26333> (дата звернення: 06.02.2017).

² ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 43. СПб., 1868. № 46271. С. 256–257.

³ РГИА, Ф. 802, Оп. 9, Д. 20, Л. 2–7.

через нестачу місць у чоловічих духовно-навчальних закладах або ж за власним бажанням¹.

У 1876 р. було затверджено нове положення про права та привілеї осіб, які перебували на службі в духовно-навчальних закладах, та осіб, які отримали вчені богословські ступені та звання². Було визначено, що викладачі єпархіальних жіночих училищ, які мали вчені богословські ступені або свідоцтва на звання вчителя гімназії, користувалися однаковим з викладачами духовних семінарій класом посад. Педагоги з ученими ступенями вважалися чиновниками восьмого класу, а інші – десятого класу. Проте в іншій статті цього ж положення був пункт, відповідно до якого всі службовці єпархіальних училищ були позбавлені права на пенсію. Водночас як усі викладачі духовних семінарій отримували пенсію та одноразову грошову допомогу відповідно до Пенсійного статуту 1879 р.³

Протягом наступних двох десятиліть суттєвих змін у статусі викладачів єпархіальних училищ не відбулося. Лише наприкінці XIX ст. було покращено становище законовчителя, який за сумісництвом виконував обов'язки інспектора класів. Св. Синод постановив надати йому право на пенсію та одноразову допомогу з духовно-навчального капіталу, яка мала прирівнюватися подібній допомозі викладачам духовних семінарій. Через три роки Св. Синодом була ухвалена ще одна важлива постанова, яка стосувалася викладачів єпархіальних жіночих училищ із вищою освітою. З 1 червня 1902 р. їм надавалося право на зарахування їхньої служби в єпархіальних жіночих училищах у строк вислуги на пенсію зі спеціальних коштів Св. Синоду за умови, якщо ці викладачі переходили на службу в духовні семінарії або духовні училища⁴.

¹ Определение Св. Синода от 2–9 июня 1876 года за № 986, о том, чтобы преподавательская служба воспитанников духовных академий в епархиальных женских училищах была принимаема в счет обязательной службы их по духовно-учебному ведомству // Харьковские епархиальные ведомости. 1876. № 15. С. 79.

² Положение о правах и преимуществах лиц, служащих при духовно учебных заведениях и лиц, получивших ученые богословские степени и звания // Церковный вестник. 1876. № 49. С. 220–223.

³ Сушко А. В. Духовные семинарии в пореформенной России (1861–1884 гг.). СПб.: СПбГМА им. И. И. Мечникова, 2010. С. 184.

⁴ Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1903. № 22. С. 6.

Ініціатива у вирішенні проблем соціального захисту викладачів єпархіальних жіночих училищ належала, передовсім, єпархіальному духовенству. У деяких єпархіях були засновані місцеві пенсійні фонди для викладачів із метою забезпечення їхніх родини у випадку смерті чи хвороби викладача та надання викладачам-пенсіонерам грошової допомоги. Харківське єпархіальне училище одне з перших використало цей метод покращення матеріального забезпечення педагогічного колективу. Св. Синод у 1892 р. затвердив проект положення про пенсії викладачам училища на випадок хвороби й старості, який запропонував архієпископ Харківський і Охтирський Амвросій (Ключарев). Фінансовою базою пенсійного фонду були відрахування залишків від сум, що надходили на утримання училища, крім того, робилося 2% відрахування з жалування службовців, які користувалися правом на пенсію¹. Особи, які відпрацювали 25 років, отримували право на повний оклад пенсії; особи, які відпрацювали не менше 20 років, – половину річного окладу пенсії; особи, які відпрацювали не менше 15 років, – одноразову грошову допомогу в розмірі річного окладу повної пенсії; особи, які відпрацювали не менше 10 років, – одноразову грошову допомогу в розмірі половини річного окладу повної пенсії.

На початку ХХ ст. була створена пенсійна каса при Одеському єпархіальному училищі. Усі службовці училища мали вносити 2% від свого місячного жалування до каси. Вони отримували пенсію на таких само умовах, як і в Харківському єпархіальному училищі². У 1903 р. було затверджено пенсійний статут Полтавського єпархіального училища. Основною фінансовою базою пенсійної каси Полтавського училища були відрахування виховательсько-викладацького колективу від жалування в розмірі 4%. Крім того, інколи свічковий місцевий завод жертвував різні суми. Правом на пенсію користувалися лише начальниця училища, виховательки, штатні викладачі й учительки зразкової церковнопарафіяльної школи. Право на пенсію мали особи, які

¹ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1892 и 1893 годы. СПб., 1895. С. 491.

² РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 706, Л. 22.

відпрацювали не менше 20 років; проте передбачалася пенсія на випадок хвороби викладача або виховательки¹.

У 1909 р. була створена допоміжна емеритальна каса при Першому Київському училищі духовного відомства з ініціативи викладачів цього навчального закладу. Правом на пенсію користувалися всі, крім викладачів музики та гімнастики, тому 4% від жалування всього персоналу йшло до пенсійної каси². Таким чином, лише чотири єпархіальних училища з тринадцяти мали пенсійні каси, які могли надати певний соціальний захист викладачам та іншим службовцям.

Окрім обговорень складного матеріального становища викладачів єпархіальних училищ у періодиці, пропозиції щодо зміни правового статусу викладачів та надання їм соціального захисту надсилалися керівництвом училищ і до Св. Синоду³. Навесні 1907 р. Св. Синод доручив Господарському управлінню виробити штат для єпархіальних училищ і розробити положення про надання викладачам означених освітніх установ службових і пенсійних прав. Під час складання нового проекту штату упорядники орієнтувалися на новостворений проект штату жіночих училищ духовного відомства⁴. У 1909 р. був підготовлений проект документа, який був відправлений до Навчального комітету при Синоді⁵. Відповідно до цього проекту штату, передбачалося утримання викладачів із закону Божого, російської та церковнослов'янської мов, теорії словесності та дидактики, арифметики, математики, фізики, природознавства, географії, космографії, історії та церковного співу. Викладачами могли бути особи як чоловічої, так і жіночої статі, але обов'язковою умовою була наявність вищої освіти. Винятком були викладачі російської мови в перших трьох класах та церковного співу, оскільки ці посади могли обіймати особи і з середньою освітою. Викладачі з вищою освітою отримували за посадою чин восьмого класу, а з середньою – десятого класу. Як у статуті

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 706, Л. 44–50.

² Там само, Л. 84–92.

³ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Спр. 22, Л. 158–165.

⁴ Устав женских училищ духовного ведомства // Церковные ведомости. 1901. № 39. С. 339–349.

⁵ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 351, Л. 1.

1868 р., так і у новому проекті штату не зверталася увага на педагогічні здібності викладачів і не прослідковувалася наявність випробувань викладачів перед зайняттям посади.

Новий проект штату єпархіальних училищ обговорювався членами Св. Синоду. Після чого було видано постанову від 19–25 березня 1909 г. за № 2299, яка наказувала обер-прокурору Св. Синода почати клопотання в установленому законом порядку щодо асигнування з Державного казначейства коштів для забезпечення службовців єпархіальних училищ жалуванням та пенсіями. Таке рішення Св. Синод аргументував тим, що в єпархіальних училищах навчалися не тільки дочки православного духовенства, але й інших станів, крім того училища сприяли справі народної освіти, оскільки випускали вчительок для народних шкіл¹.

Проект штату єпархіальних училищ був наданий на розгляд п'ятьом чиновникам різного рівня. Усі висловлювалися позитивно про значення єпархіальних училищ, але надали ряд коментарів щодо проекту. Найбільше зауважень висловив колишній міністр народної освіти, дійсний таємний радник О. М. Шварц у своєму відгуку від 24 травня 1910 р. Він відзначив, що головне завдання єпархіальних училищ полягало в підготовці вчительок для народної школи, проте він вважав, що значно більшою мірою це завдання виконували жіночі гімназії та прогімназії, оскільки перевищували за чисельністю єпархіальні училища майже в десять разів. Крім того, він зауважив, що керівництво гімназій не вимагало від уряду повного спонсорування. О. М. Шварц підмітив, що гімназії були однаково доступні для всіх станів, а в платі за навчання не було різниці, яка існувала в єпархіальних училищах. На думку колишнього міністра народної освіти, важливим питанням було підвищення освітнього цензу для начальниці єпархіальних училищ, оскільки вона мала багато важливих обов'язків². Проект штату був відправлений на доопрацювання, а в грудні 1911 р. він був внесений на розгляд у Раду міністрів, а в березні 1912 р. – до Державної думи. 6 березня 1913 р. Навчальний комітет надав Державній думі додаткові відомості щодо значення єпархіаль-

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 351, Л. 28–29.

² РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 351, Л. 42.

них училищ та училищ духовного відомства для розвитку народної освіти¹. Підсумком довгих обговорень нового проекту штату єпархіальних училищ став проект закону про поліпшення матеріального становища службовців у жіночих єпархіальних училищах і жіночих училищах духовного відомства, який мав набути чинності з 1 січня 1917 р. Передбачалося затвердити новий штат єпархіальних училищ; підвищити заробітну плату посадовим особам єпархіальних училищ, надати особам виховательсько-викладацького колективу право на отримання чотирьох надбавок за вислугу років; зрівняти в правах викладачів єпархіальних училищ із викладачами духовно-навчальних закладів Відомства православного сповідання та надати їм право на отримання пенсії та одноразової допомоги². Однак можна зробити припущення, що цей закон не набув чинності, оскільки протягом 1917 р. до Св. Синоду постійно надходили скарги на тяжке матеріальне становище викладачів єпархіальних училищ та прохання щодо підвищення окладів і виплати пенсій їм³.

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. оформився правовий статус викладачів єпархіальних жіночих училищ Російської імперії. Робота в цих навчальних закладах була визнана державною службою, але не надавала автоматично права на пенсію. Отримати пенсійне забезпечення могли лише викладачі з вищою освітою й за умови, якщо вони залишать службу в єпархіальних жіночих училищах. Право на соціальний захист формально вони отримали лише в 1917 р., отже, так і не скористались ним. Водночас викладачі цієї професійної групи мали право на чини відповідно до їх рівня освіти.

Відзначимо, що в статуті єпархіальних жіночих училищ 1868 р. було лише окреслено обов'язки викладачів, які полягали в тому, що вони повинні були вести уроки відповідно до затверджених навчальних програм та прочитати весь навчальний курс у встановлений термін. Аналіз діловодної документації єпархіальних училищ показав, що як викладачі, так і виховательки були відчуженні від управління навчально-виховним процесом у єпархіальних училищах. Викладачів запрошували

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 80, Л. 2.

² Там само, Л. 96–104.

³ Там само, Л. 44–47, 64–65.

на засідання училищної ради з правом голосу тільки для обговорення питань, що стосувалися навчального процесу¹. Цей параграф статуту був сформульований так, що училищне керівництво трактувало його по-різному: деякі викладачі отримали вирішальне право голосу, а деякі тільки дорадче. Лише в 1903 р. Св. Синод надав роз'яснення цього параграфу статуту 1868 р., пояснюючи, що під час обговорення питань із навчальної частини в училищній раді викладачі користуються правом голосу нарівні з іншими членами ради².

Водночас під час обговорення проблем ненавчального характеру, члени училищної ради просили викладачів, посиляючись на статут 1868р., залишити засідання. Якщо хто-небудь із викладачів подавав на розгляд училищної ради пропозиції щодо поліпшення виховної частини, то йому могли зробити зауваження, що за статутом тільки член ради може подавати такі пропозиції, а «викладачі завідують тільки навчальною частиною»³. Вихователки взагалі не запрошувалися на засідання училищних рад. А тим часом вони були особами, які знали вихованок не тільки краще викладачів, але і краще начальниць. Саме вихователки цілодобово перебували разом зі своїми підопічними. Вони могли б відіграти важливу роль у вирішенні багатьох навчально-виховних питань.

Цей параграф статуту єпархіальних жіночих училищ негативно впливав на організацію навчально-виховного процесу. Оскільки інші члени училищної ради бачили вихованок і чули їхні відповіді лише на іспитах, і природно, що вони були незнайомі особисто з внутрішнім життям училища. У таких ситуаціях було занадто ризиковано не лише висловлювати свої припущення щодо управління виховною частиною, але й навіть оцінювати ті чи ті заходи з цієї частини, запропоновані начальницею та інспектором класів. Остаточного рішення було вирішено лише в 1906–1907 навчальному році. Св. Синод видав розпорядження про те, що необхідно допустити всіх викладачів і викладачок єпархіальних училищ до участі в засіданнях рад

¹ ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 43. Спб., 1868. № 46271. С. 255.

² РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 35, Л. 2.

³ Полетаев Н. К вопросу о пересмотре устава епархиальных женских училищ // Церковный вестник. 1893. № 50. С. 789–790; № 51. С. 805.

училищ із правом голосу в обговоренні всіх навчально-виховних питань¹.

Під час дослідження становлення професійної групи викладачів єпархіальних жіночих училищ слід звернутися не лише до законодавчих актів, а й до біографічних даних викладачів. Можна зробити це на підставі бази даних «Викладачі обов'язкових предметів єпархіальних жіночих училищ» (табл. 13). Спочатку варто проаналізувати рівень освіти викладачів єпархіальних училищ протягом другої половини XIX – початку XX ст., що виступає важливим завданням для дослідження викладацької корпорації. Відзначимо, що дані про рівень освіти мають достатньо високий ступінь репрезентативності, адже зафіксовані відомості щодо 280 з 375 осіб, наявних у базі даних. Із них 101 викладач (36,1 %) мав ступінь кандидата богослов'я, 23 (8,2 %) – ступінь магістра богослов'я, 25 (8,9 %) – ступінь кандидата університету чи інституту, 3 (1,2 %) – ступінь доктора медицини, 21 (7,5 %) особа – це випускники духовних семінарій, 33 (11,8 %) викладачі були дійсними студентами духовних семінарій, 29 (10,3 %) закінчили єпархіальні жіночі училища чи жіночі училища духовного відомства, 13 (4,6 %) закінчили жіночі гімназії, інститути шляхетних дівчат та приватні жіночі пансіони, 5 (1,8 %) закінчили вищі жіночі курси, 27 (9,6 %) осіб мали різний рівень освіти, серед яких були викладачі зі званнями «вільних художників» та «вчених рисувальників», випускники художніх та ремісничих шкіл, один магістр сільського господарства, один бакалавр Київської Духовної академії. Підкреслимо, що найвищий показник викладачів зі ступенем кандидата університету спостерігається в Харківському єпархіальному училищі: 16 осіб із 25. Звісно, це пов'язано з діяльністю Харківського університету. Водночас наявність в Києві Університету Св. Володимира, як бачимо, не відбилося на викладацькому складі Першого Київського жіночого училища духовного відомства (див. у додатках діаг. 1, табл. 14).

Можемо побачити, що в єпархіальних училищах працювали викладачі як з вищою, так і з середньою освітою. У більшості

¹ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1905–1907 гг. СПб, 1910. С. 254.

досліджених училищ за чисельністю переважали викладачі, які отримали вищу освіту, тобто мали ступінь кандидата чи магістра богослов'я, кандидата університету чи інституту, доктора медицини, доктора сільського господарства.

Аналіз діловодної документації училищ для дівичь духовного звання показав, що всі викладачі означених навчальних закладів були виключно представниками духовного стану. Реорганізація училищ у 1860-ті рр. привела до зміни у викладацькому складі єпархіальних училищ, який протягом 1870-х рр. XIX ст. – 1918 р. складався як з представників духовного стану, так і зі світських.

Відзначимо, що в статуті училищ дівичь духовного звання 1843 р. не висувалося жодних вимог щодо рівня освіти викладачів. Однак статут єпархіальних училищ 1868 р. підвищив вимоги до рівня освіти викладачів: наявність середньої або вищої освіти стала обов'язковою. Звернення до бази даних «Викладачі обов'язкових предметів єпархіальних жіночих училищ» дає можливість стверджувати, що в Харківському єпархіальному училищі було 49 осіб (53 %) з вищою освітою та 43 осіб (47 %) з середньою освітою. У Волинському єпархіальному училищі працювало 35 викладачів (73 %) з вищою освітою та 13 (27 %) – з середньою освітою. У 1-му Київському училищі духовного відомства викладало 55 осіб (73 %) з вищою освітою та 20 осіб (27 %) з середньою освітою. Однак у Тульчинському єпархіальному училищі було 29 осіб (46 %) з вищою освітою та 36 осіб (54 %) з середньою освітою. Більшість викладачів єпархіальних училищ здобули духовну освіту, а саме: вони навчалися в духовних академіях, семінаріях, єпархіальних жіночих училищах чи жіночих училищах духовного відомства. Таких було 207 осіб (74 %) (табл. 14).

Наявність певної процедури конкурсного відбору викладачів до єпархіальних жіночих училищ за джерелами простежити не вдалося. Крім того, під час призначення на посади члени училищних рад не звертали жодної уваги на педагогічні здібності викладачів. Яскравим прикладом цього може слугувати ситуація, що склалася в Катеринославському єпархіальному училищі. У 1891 р. на службу стала вчителька Анна Балаш, яка заявила, що закінчила Київські вищі жіночі курси, але не надала свідо-

цтва про їхнє закінчення. Однак училищна рада прийняла її на службу. Вона викладала історію в старших класах, а в 1898 р. її було переведено на викладання арифметики в молодших класах у зв'язку зі «слабкою постановкою свого предмету». Протягом наступних років до училищної ради постійно надходили скарги батьків на низький рівень знань епархіалок з арифметики. І лише в жовтні 1907 р. місцевий епархіальний з'їзд духовенства ухвалив рішення, що посаду викладача арифметики має обіймати особа з вищою освітою, що призвело до звільнення вищезазначеної вчительки Анни Балаш¹. Проте вона відпрацювала в училищі цілих 16 років. Вочевидь, така тенденція була пов'язана з непопулярністю праці в епархіальних жіночих училищах через низькі заробітні плати, відсутність соціального захисту та перспектив підвищення. Відзначимо, що недостатня увага до педагогічних здібностей викладачів існував і в духовних семінаріях².

Проект нового статуту епархіальних жіночих училищ, який був розроблений у 1915 р., підвищив освітні вимоги як до начальниці училища, так і до викладачів. Було запропоновано, щоб начальниця училища була випускницею курсів вищого жіночого навчального закладу та мала педагогічний досвід, який мав становити мінімум 10 років. У 117 параграфі проекту нового статуту зазначалося, що викладачами можуть бути особи, які закінчили духовну академію зі званням не нижче кандидата богослов'я, а також особи, які отримали освіту у світських вищих навчальних заклад. Викладачі з середньою освітою допускалися лише до викладання «нових мов». Укладачі проекту статуту відзначили, що особи жіночої статі, які закінчили жіночі гімназії, інститути шляхетних дівчат, епархіальні жіночі училища та жіночі училища духовного відомства могли викладати тільки в перших чотирьох класах. Крім того, до виконання викладацької роботи в перших чотирьох класах допускалися і дійсні студенти духовних академій і духовних семінарій³.

Помітною тенденцією розвитку педагогічних колективів епархіальних училищ стає зростання чисельності жінок-ви-

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 22, Л. 233–244.

² Сушко А. В. Духовные семинарии в пореформенной России (1861–1884 гг.). СПб.: СПбГМА им. И. И. Мечникова, 2010. С. 165.

³ РГИА, Ф. 802, Оп. 11, Д. 80, Л. 82–84.

кладачів. У перший період функціонування єпархіальних училищ викладацький персонал здебільшого складався лише з представників чоловічої статті. Хоча на момент відкриття Харківського училища для дівичь духовного звання в ньому працювала одна вчителька – дочка диякона Є. І. Колосовська¹. З 1870-х рр. жінки-викладачі з'явилися і в Першому Київському училищі для дівичь духовного звання². Проте більш активно питома вага вчителів жіночої статті в єпархіальних училищах зросла в 1890-ті рр. Наприклад, у Волинському єпархіальному училищі в 1898–1899 навчальному році трое з дев'яти викладачів були особами жіночої статті³. У Катеринославському єпархіальному училищі в 1890–1891 навчальному році було сім жінок-викладачів із 19 працюючих педагогів⁴, а в 1894–1895 навчальному році з 20 викладачів працювало дев'ять жінок⁵. В Одеському єпархіальному училищі в 1892–1893 навчальному році працювало 19 викладачів, серед яких було вісім жінок⁶; а в 1897–1898 навчальному році – 26 викладачів, серед яких було 11 жінок⁷. У Чернігівському єпархіальному училищі в 1890–1891 навчальному році загальне число викладачів досягло 15 чоловік, а жінок було шестеро⁸; у 1896–1897 навчальному році їхня частка зменшилася: з 17 викладачів

¹ Харьковское епархиальное женское училище: Юбил. сб. (6 июня 1854 г. – 6 июня 1904 г.). Харьков, 1904. С. 13.

² Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течении первого пятидесятилетия его существования (1861–1911). К., 1911. С. 210–221.

³ Отчет о состоянии Волынского епархиального женского училища за 1898/99 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Почаев, 1899. С. 1–2.

⁴ Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1890–91 учебный год по учебно-воспитательной части // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1892. № 5. С. 91–93.

⁵ Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1894–95 учебный год по учебно-воспитательной части // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1896. № 1. С. 12–14.

⁶ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища по учебно-воспитательной части за 1892/93 учебный год. Одесса, 1894. С. 5–6.

⁷ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1896/97 учебный год по учебно-воспитательной части. Одесса, 1898. С. 6–8.

⁸ Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1890/91 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1891. С. 3–6.

працювало п'ять жінок¹. Більшість жінок-викладачів, які працювали в єпархіальних училищах, були вихованками цих же навчальних закладів.

На підставі зібраних даних можемо казати про існування в кожному єпархіальному училищі групи жінок-викладачів, яка складалася з колишніх випускниць цього ж училища. Необхідно відзначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. жінка-вчитель посідає пріоритетне місце у вітчизняній початковій школі², праця ж у середніх та вищих навчальних закладах залишилася привілеєм чоловіків.

Дослідження показало, що гендерна ознака впливала на розподіл викладання предметів. Учителями дисциплін математичного спрямування було 88% чоловіків і 12% жінок; природничого – 90 % чоловіків і 10 % жінок, гуманітарного – 88 % чоловіків і 12 % жінок; Закон Божий і креслення викладали лише чоловіки, а рукоділля й гімнастику – лише жінки. Викладання чистописання розподілилося порівну: 50 % чоловіків і 50% жінок. Викладачами гігієни було 62 % чоловіків та 38 % жінок (табл. 15, діаг. 2). Домінування чоловіків у викладанні точних та природничих наук відповідає загальній тенденції гендерної стратифікації в учительській професії³.

Необхідно звернути увагу, що система, яка існувала в єпархіальних жіночих училищах, передбачала спеціалізацію викладачів. Це надзвичайно позитивний фактор, адже дозволяло зосередитися на викладанні певної дисципліни. Передбачалося, що викладачі, читаючи свій предмет, переходили з вихованками з одного до іншого класу. У зв'язку з цим викладач мав можливість познайомитися з кожною вихованкою, добре вивчити її характер та здібності, що позитивно впливало на розвиток навчального процесу. Хоча проведене дослідження показало, що на практиці викладачі єпархіальних училищ часто поєднували викладання декількох і більше предметів.

¹ Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1896/97 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1898. С. 3–5.

² Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис... канд. іст. наук. Харків, 2001. С. 95.

³ Плахотнік О. Вчитель і вчителька: гендерний аналіз однієї професії // *Studia Methodologica: альманах*. Тернопіль, 2008. Вип. 25: Антропологія літератури: комунікація, мова, тілесність. С. 312.

Відзначимо, що в духовних семінаріях до їхнього реформування в 1867 р. також нерідко траплялися випадки, коли педагог міг викладати два і більше предметів, хоча вони не були спеціалістами у цій галузі. Однак статут духовних семінарій 1867 р. не допускав об'єднання різнобічних наук¹. У єпархіальних жіночих училищах таких обмежень не було встановлено, тому викладачі часто читали декілька предметів одночасно, притому інколи зовсім різного напрямку. Наприклад, у 1-му Київському училищі духовного відомства 92 вчителі (84 %), що працювали в училищі, викладали лише один предмет, 15 (13 %) – 2 предмети, 3 (3 %) – 3 предмети. Однак найчастіше існувала група педагогів, що поєднувала викладання чотирьох, п'яти і навіть інколи шести предметів. Наприклад, у Харківському єпархіальному училищі 80 (66 %) вчителів викладали один предмет, 22 (18 %) – 2 предмети, 15 (12 %) – 3 предмети, 5 (4 %) – 4 предмети. У Тульчинському єпархіальному училищі 29 (44 %) вчителів викладали один предмет, 12 (18 %) – 2 предмети, 12 (18 %) – 3 предмети, 7 (11 %) – 4 предмети, 6 (9 %) – 5 предметів. У Волинському єпархіальному училищі 35 (53 %) вчителів викладали один предмет, 12 (18 %) – 2 предмети, 7 (11 %) – 3 предмети, 6 (9 %) – 4 предмети, 4 (6 %) – 5 предметів, 2 (3 %) – 6 предметів. Аналіз діловодної документації єпархіальних училищ показав, що інколи викладачі кардинально змінювали напрям викладання: з математичних дисциплін на філологічні чи навпаки.

Така ситуація з розподілом предметів у єпархіальних училищах пояснюється факторами матеріального забезпечення. Як уже зазначалося, ці освітні інституції утримувалися виключно на кошти відповідних єпархій і безпосередньо залежали від можливостей парафіяльного духовенства. У єпархіальних училищах, які мали проблеми з забезпеченням викладачів високими заробітними платами, була типовою ситуація, коли викладач читав одночасно декілька дисциплін, щоб мати більше оплачуваних годин і відповідно більше жалування. Наприклад, у Харківському єпархіальному училищі педагоги викладали зазвичай одночасно декілька споріднених дисциплін, як-от: арифметику, геометрію, фізику, космографію або чистописан-

¹ Сушко А. В. Духовные семинарии в пореформенной России (1861-1884 гг.). СПб.: СПбГМА им. И.И. Мечникова, 2010. С. 159.

ня, креслення, малювання; або історію, російську літературу, історію педагогіки. Одначе у Волинському і Тульчинському єпархіальних жіночих училищах ситуація була більш складною. Педагоги могли об'єднувати викладання предметів різного напрямку. Наприклад, у Тульчинському училищі вчитель І. В. Кохановський викладав закон Божий, арифметику, географію, історію і церковний спів. У Волинському єпархіальному училищі викладач М. І. Ясієвич читав російську мову, теорію словесності, арифметику, географію, історію і дидактику. Зрозуміло, що нерідко члени училищних рад та представники місцевого єпархіального духовенства висували вимоги вирішити ці проблеми¹. Безумовно, така організація негативно впливала на навчальний процес, оскільки викладачі не могли бути одночасно спеціалістами в різних сферах.

Розглядаючи різні аспекти, пов'язані з викладацькою корпорацією єпархіальних жіночих училищ, варто також зупинитися на тривалості праці викладачів у цих установах. Відзначимо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. на сторінках періодичних видань неодноразово обговорювали питання відсутності у викладачів єпархіальних училищ прав на пенсію, одноразову допомогу, надбавку до жалування за вислугу років, пільг, заробітної плати, яка була нижчою жалувань викладачів духовних семінарій та училищ тощо. Автори цих статей робили акцент на тому, що відсутність соціального захисту викладачів єпархіальних училищ призводить до плінності педагогічних кадрів, що негативно відбивалося на навчальному процесі в цих освітніх інституціях². У звітах обер-прокурора Св. Синоду соціальна незахищеність викладачів єпархіальних училищ також називалася чинником, який впливав на склад педагогічного персоналу.

Проаналізуємо тривалість викладання наставників у єпархіальних жіночих училищах на підставі виявлених даних. Відзначимо, що відомості про тривалість роботи викладачів мають високий ступінь репрезентативності, оскільки нам вдалося

¹ РГИА, Ф. 802, Оп. 9, Д. 11, Л. 56–70.

² Забытые училища // Церковные ведомости. 1905. № 51-52. С. 1607; К 30-летию существования епархиального женского училища // Церковные ведомости. 1897. № 44. С. 1597; К вопросу о штатах преподавателей в епархиальных женских училищах // Церковный вестник. 1897. № 35. С. 1105–1109.

відшукати інформацію про 366 із 375 викладачів Харківського, Тульчинського, Волинського єпархіальних жіночих училищ та Першого Київського училища духовного відомства. Більшість викладачів не затримувалися надовго в єпархіальних училищах, вони працювали від одного до восьми років. Лише одиниці присвятили все своє життя служінню в училищі (діаг. 3). У Першому Київському жіночому училищі духовного відомства найдовше (44 роки) відпрацювала випускниця цього ж навчального закладу Н. І. Каган, яка викладала арифметику і географію. Найдовше (33 роки) в Харківському єпархіальному училищі викладав учитель історії кандидат богослов'я О. Ф. Вертеловський. Необхідно звернути увагу, що серед 366 викладачів лише 54 особи відпрацювали більше 15 років, серед яких 15 викладачок-жінок (28 %). Серед цих 54 викладачів 21 особа здобула середню освіту, а 25 – вищу освіту.

Отже, для більшості викладачів служба в єпархіальних училищах не була роботою на все життя. Маємо підстави припустити, що як тимчасову її одразу сприймали колишні казеннокошtnі студенти духовних навчальних закладів. Вони були зобов'язані відслужити за кожен рік навчання півтора року по духовно-навчальному відомству¹. Нерідко саме єпархіальні училища ставали цим місцем тимчасової служби, тому 123 викладачі (33,6 %) з 366 відпрацювали в єпархіальних училищах лише від півроку до двох років. У середньому викладачі затримувалися в єпархіальних училищах на сім років. Такий високий показник середньої тривалості отримуємо, насамперед, через значний термін викладання в єпархіальних училищах декількох осіб.

У духовній періодиці Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. висловлювалися думки, що відсутність соціального захисту спричиняла наявність великої групи викладачів-сумісників, які викладали в єпархіальних жіночих училищах невелику кількість уроків і найчастіше дивилися на ці заняття як на випадкову і другорядну справу. Своєю чергою це було причиною падіння рівня викладання предметів, оскільки викладачі-сумісники через нестачу часу не могли приділяти

¹ Мешковая С. И. Светский компонент православного духовного образования в Российской империи (1857–1884 гг.): дис...канд. ист. наук. Харьков, 2003. С. 129.

багато уваги та сил єпархіалкам. На цій підставі автори багатьох статей стверджували, що затримувались сумісники в училищі недовго і через декілька років звільнялися¹. Результати нашого дослідження надають можливість спростувати цю тезу. У Харківському єпархіальному училищі працювало лише 33 викладача-сумісника (27 %), у Першому Київському жіночому училищі духовного відомства – 44 (38 %), у Волинському єпархіальному училищі – 29 (44 %). Крім того, на підставі зібраних даних можемо казати, що викладачі-сумісники в єпархіальних училищах мали таке ж навантаження, як і штатні викладачі: від 4 до 12 годин на тиждень, тривалість їхньої роботи в училищі також коливалася в межах 1–25 років (табл. 13). У щорічних звітах про діяльність єпархіальних училищ відсутні дані про велику кількість пропусків уроків викладачами-сумісниками. На цих підставах можна стверджувати, що викладачі-сумісники ставилися до роботи в училищі не менш сумлінно, ніж штатні викладачі. Загалом вчителювання за сумісництвом у різних навчальних закладах було типовим явищем для викладачів середніх освітніх установ протягом другої половини XIX – початку XX ст., оскільки приносило їм додаткові прибутки.

Аналізуючи загальну чисельність педагогічних колективів єпархіальних жіночих училищ, зазначимо, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося їхнє поступове зростання. Виразним прикладом динаміки змін чисельності педагогічного колективу є Харківське єпархіальне жіноче училище (діаг. 4). У перше десятиліття існування училищ у них працювало від п'яти до семи викладачів, реорганізація закладу відповідно до статуту 1868 р. і введення нових предметів спричинили зростання педагогічного штату. Поступове збільшення чисельності вихованок (відкриття підготовчих класів та паралельних відділень) у 80-х рр. XIX ст. вели до зростання чисельності викладачів. З 90-х рр. XIX ст., коли паралельні відділення існували при більшості єпархіальних училищах, викладацький колектив у них значно зріс. Наприклад, педагогічний колектив Харківського єпархіального училища в 1894–1895 навчально-

¹ Забытые училища // Церковные ведомости. 1905. № 51-52. С. 1606–1607; К 30-летию существования епархиального женского училища // Церковные ведомости. 1897. № 44. С. 1595–1597.

му році складався з 33 викладачів¹. Необхідно відзначити, що в цьому навчальному закладі паралельні відділення існували при всіх класах. Педагогічний колектив Одеського училища в 1897–1898 навчальному році складався з 26 викладачів², Чернігівського училища в 1898–1899 навчальному році – з 19 викладачів³, Катеринославського училища в 1900 р. – з 17 викладачів⁴.

Незважаючи на збільшення протягом другої половини XIX ст. числа охочих навчатися в єпархіальних жіночих училищах, зростання чисельності викладачів можемо спостерігати не в усіх навчальних закладах цього типу. Наприклад, педагогічний колектив Полтавського єпархіального училища в 1891–1892 навчальному році складався з 14 викладачів⁵, Волинського училища в 1898–1899 навчальному році – з 11 викладачів⁶, Тульчинського училища в 1898–1899 навчальному році – з 10 викладачів⁷. Це явище можна пояснити недостатнім матеріальним забезпеченням деяких єпархіальних училищ. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ще більшої популярності здобули необов'язкові предмети, серед яких були мови, музика та іконописання, у зв'язку з чим збільшилась і кількість викладачів цих предметів (діаг. 5).

Престиж професії викладача залежав, насамперед, від розмірів оплати праці. Розглянемо розміри жалування виклада-

¹ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1894/95 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1896. № 1. С. 8.

² Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1897/1898 учебный год по учебно-воспитательной части. Одесса, 1899. С. 6–7.

³ Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1898/99 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1900. С. 2–5.

⁴ Личный состав служащих в духовно-учебных заведениях на 1900/1 учебный год. Екатеринослав, 1900. С. 13–15.

⁵ Отчет о состоянии Полтавского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной части за 1891/1892 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. 1893. № 8. С. 369.

⁶ Отчет о состоянии Волинского епархиального женского училища за 1898/99 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Почаев, 1899. С. 2–4.

⁷ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1898/99 учебный год. Тульчин, 1900. С. 2–3.

чів єпархіальних училищ. У науковій літературі XIX – початку XX ст. майже відсутні дані щодо оплати праці викладачів єпархіальних жіночих училищ. Проте історики часто писали, що училища для дівчиць духовного звання, а потім реорганізовані єпархіальні жіночі училища не мали коштів для плати викладачам, і в зв'язку з цим інколи все своє життя вчителі працювали безкоштовно або за мізерну оплату своєї праці¹.

Як уже зазначалося, жалування викладачів безпосередньо залежало від ресурсів училища. Саме з'їзд місцевого єпархіального духовенства визначав можливості училища щодо виплати заробітних плат, і від настрою представників цього з'їзду інколи залежали долі багатьох викладачів. Із затвердженням у 1868 р. проекту штату єпархіальних жіночих училищ Навчальний комітет при Св. Синоді призначив для викладачів за норму платню в розмірі 420 рублів на рік за навантаження 12 навчальних годин на тиждень, тобто 35 рублів за так званий «річний урок». Така оплата праці призначалася всім викладачам, крім учителів чистописання і співу, які мали отримувати по 120 рублів на рік, незважаючи на навантаження. Учителькам, які навчали в перших класах, призначалася винагорода по 20 рублів за один урок на тиждень². У той час як оклади наставників духовних семінарій після впровадження статуту духовних навчальних закладів 1867 р. були суттєво підвищені. Так, учитель Святого Письма за 16 занять на тиждень отримував 1140 руб. на рік, а викладач основного, догматичного та морального богослов'я за 11 уроків – 900 руб³.

Олексій Кузнецов у своєму дослідженні відмічав, що, складаючи в 1868 р. проекту штату єпархіальних жіночих училищ, Навчальний комітет при Св. Синоді мав на меті два завдання: не підносити оклади платні службовцям у цих училищах до таких великих розмірів, які лягли б непосильним тягарем на єпархіальне духовенство й ускладнювало б для нього можли-

¹ Киевское училище девиц духовного звания // Киевские епархиальные ведомости. 1864. № 5. С. 145.

² Проект штата епархиального женского училища // Харьковские епархиальные ведомости. 1869. № 8. С. 481.

³ Сушко А. В. Духовные семинарии в пореформенной России (1861-1884 гг.). СПб.: СПбГМА им. И. И. Мечникова, 2010. С. 183.

вість влаштувати в єпархіях жіночі духовні училища за новим статутом; не зменшувати їх настільки, щоб було важко знайти обізнаних і гідних наставників для єпархіальних училищ¹.

У 1872 р. Св. Синод дозволив підвищити запропоновані Навчальним комітетом оклади, якщо єпархіальні училища знайдуть на це кошти². Проте дослідження показало, що навіть ті штатні оклади, що існували, для більшості училищ були завищеними. В Україні лише Харківське єпархіальне училище було єдиним винятком з більшості інших жіночих духовних училищ, які не мали коштів навіть на реорганізацію училища за новим статутом 1868 р. Керівництво Харківського училища могло собі дозволити трохи збільшити загальну суму витрат на платню вчителям порівняно з проектом штату.

Платню викладачам нараховували за рік залежно від навантаження та їхнього рівня освіти. Спеціалізація викладачів не впливала на рівень заробітної плати, окрім дисциплін чиstopисання та церковного співу, для викладачів цих предметів зазвичай був зафіксований розмір заробітної плати. Протягом 1854–1893 рр. у Харківському єпархіальному училищі церковний спів викладав священник С. Петровський, він із 1871 р. отримував 250 руб. на рік за 8 уроків на тиждень³. Його наступник, І. В. Петровський, випускник Харківської духовної семінарії, який працював протягом 1893–1918 рр., отримував 800 руб. на рік за 20 уроків на тиждень⁴. Викладач церковного співу Одеського єпархіального училища на межі XIX – XX ст. отримував жалування в розмірі 480 руб. на рік⁵. Однак у Волинському єпархіальному училищі викладач церковного співу І. М. Міхалевич, який працював протягом 1880-х рр. отримував

¹ Кузнецов А. Епархиальные женские училища (по поводу исполненного сорокалетия устава этих училищ) // Церковные ведомости. 1909. № 10. С. 460.

² Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода (1867–1900 гг.) / соб. А. Завьялов. СПб., 1901. С. 124.

³ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1880/81 учебный год // Харьковские епархиальные ведомости. 1882. № 3 С. 70.

⁴ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1909/10 учебный год // Известия и заметки по Харьковской епархии. 1911. № 3. С. 390.

⁵ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1897/1898 учебный год по учебно-воспитательной части. Одесса, 1899. С. 7.

лише 120 руб. жалування, а заробітна плата його наступника С. П. Червінського була збільшена до 150 руб. на рік¹. Така ж ситуація була в Чернігівському єпархіальному училищі: жалування викладача церковного співу становило 120 руб. на рік².

Викладачі, які мали вчений ступінь кандидата богослов'я чи кандидата університету (інституту), отримували від 50 до 75 руб. за «річний урок», тобто за 10 уроків на тиждень заробітна плата становила 500-750 руб. на рік. Відзначимо, що в XIX ст. навантаження викладачів і їхня оплата вираховувалися «річними» уроками. Поняття «900 руб. за 12 річних уроків» означало, що викладач протягом навчального року вів 12 уроків на тиждень і отримував за них 900 руб. на рік. Викладачі-жінки з вищою освітою, які почали з'являтися в єпархіальних училищах лише в друге десятиріччя XX ст., мали такий самий рівень заробітної плати, що і чоловіки. Вони отримували від 60 до 70 руб. за так званий «річний урок». Наприклад, Марія Георгіївна Лискова, яка закінчила Харківський університет і стала викладачем історії в Харківському єпархіальному училищі, отримувала платню в розмірі 500 руб. на рік за 6 годин на тиждень. Марія Миколаївна Сирікова, яка мала ступінь кандидата університету, та Смирнова Софія Андріївна, яка закінчила Московські вищі жіночі курси, отримували жалування в розмірі 900 руб. на рік³. У Чернігівському єпархіальному училищі викладачка географії, яка також закінчила Московські вищі курси, отримувала жалування в розмірі 600 руб. на рік⁴.

Викладачі, які закінчили середні навчальні заклади (духовні семінарії, гімназії, училища) отримували за свою працю винагороду в розмірі 40-50 руб. за «річний урок». Залежно від навантаження в середньому вони отримували від 250 до 800 рублів

¹ Шафранский А. Волынское епархиальное женское училище в г. Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881–1906 гг.). Почаев, 1906. С. 31.

² Тупатилов А. Ф. Краткая историческая записка о состоянии Черниговского епархиального женского училища за двадцатипятилетний период его существования. Чернигов: тип. Губ. правл., 1891. С. 10.

³ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1913/14 учебный год // Известия и заметки по Харьковской епархии. 1915. № 3. С. 385.

⁴ Отчет о состоянии Первого Черниговского епархиального женского училища за 1913-1914 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1915. С. 10

на рік. Відмітимо, що такий рівень заробітної плати викладачів єпархіальних училищ загалом встановився в 1870-ті рр. після затвердження проекту штату і не змінювався аж до 1918 р. Однак ситуація в єпархіальних жіночих училищах була різною. Наприклад, у Тульчинському єпархіальному училищі лише з 1872 р. почали платити викладачам жалування відповідно до проекту штату єпархіальних жіночих училищ. У 1884 р. у цьому закладі оплата за одну годину на тиждень становила 45 руб., тобто з навантаженням у 10 уроків на тиждень викладач отримував лише 450 руб. на рік¹. У Таврійському єпархіальному училищі ситуація була не краща. Учителі будь-якого рівня освіти отримували жалування в розмірі 400–500 руб. на рік. Як свідчать результати дослідження К. В. Шумського, штатних викладачів, і особливо з вищою освітою, у Таврійському єпархіальному жіночому училищі було зовсім небагато і змінювалися вони дуже швидко². Як зазначалося вище, оплата праці як в Таврійському, так і в Тульчинському єпархіальних училищах була нижчою, ніж, наприклад, у Харківському училищі, проте в той же час плата за навчання в цих двох закладах була вищою. Це є певним парадоксом, оскільки саме плата вихованок за навчання була одним із основних фінансових джерел утримання училища та його службовців.

Звернемо увагу, що викладачі Святого Письма в чоловічих духовних семінаріях Російської імперії з 1886 р. за 19 занять на тиждень отримували 1320 руб. на рік, а викладачі основного, догматичного та морального богослов'я за 11 уроків – 900 руб.³ З 1880 р. підвищили розмір зарплатні й викладачам математики в духовних семінаріях. Так, кандидати фізико-математичних факультетів університетів, що тільки розпочинали учительську діяльність у закладі, стали отримувати 900 руб. за 12 уроків. Наставники, що мали п'ятирічний педагогічний стаж, отримували

¹ Сесак І. В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 335.

² Шумський К. В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859 – 1920 рр.): дис... канд. іст. наук. Сімферополь, 2004. С. 98.

³ Проект изменения в действующем штате духовных семинарий // Вера и разум. 1886. № 17. С. 397.

вали за 12 уроків 1100 руб. До того ж усім вчителям за кожне додаткове заняття доплачували 60 руб.¹ Як бачимо, заробітна плата викладачів єпархіальних училищ була нижчою порівняно з жалуванням викладачів духовних семінарій, хоча вони мали такі ж навантаження і кваліфікаційну підготовку.

Отже, норми оплати праці викладачів єпархіальних училищ України затвердилися після введення в дію нового статуту 1868 р. і протягом другої половини XIX – початку XX ст. суттєво не змінювалися. Заробітна плата складалася лише з основного жалування. Грошових виплат за вчений ступінь або додаткових винагород за викладання понаднормових предметів учителі не отримували. У деяких випадках викладачам виплачувалися «квартирні гроші», розмір яких коливався від 60 до 120 рублів. Учителі ж духовних семінарій усі забезпечувалися житлом в училищному будинку. Наставникам, які проживали на квартирах через нестачу місць у семінарських приміщеннях, видавалися квартирні гроші². У результаті лише одиниці викладачів єпархіальних училищ мали гідну оплату праці.

На початку XX ст. у Російській імперії економічне становище основної маси населення погіршилося внаслідок високого рівня інфляції, підвищення цін на продукти харчування, промислові товари й послуги. Початок Першої світової війни призвів до ще більшого зниження рівня матеріального становища викладачів й інших посадових осіб єпархіальних жіночих училищ. Це спричинило хвилю скарг керівництва єпархіальних училищ до Св. Синоду щодо низького рівня забезпечення училищ³. Разом із питанням відсутності прав на пенсію, плинності педагогічних кадрів на шпальтах періодики неодноразово порушували проблему низьких заробітних плат викладачів єпархіальних училищ⁴.

¹ Возвышение окладов преподавателям математики в духовных семинариях // Харьковские епархиальные ведомости. 1880. № 11. С. 278–279.

² Постановление Комиссии Духовных Училищ о квартирном пособии наставникам духовно-учебных заведений, 9 февраля 1818 г. // Харьковские епархиальные ведомости. 1867. № 2. С. 41.

³ РГИА, Ф. 802, Оп. 10, Д. 351, Л. 156–168; Оп. 11, Д. 21, Л. 44–47, 64–65.

⁴ Забытые училища // Церковные ведомости. 1905. № 51–52. С. 1607; Забытый уголок (К вопросу о положении учебно-воспитательного персонала в епархиальных женских училищах) // Русская школа. 1912. № 2. С. 96–97.

Дискусії щодо цього питання посилилися навесні-влітку 1917 р. після революційних подій лютого цього року. Наприкінці травня 1917 р. у Петрограді розпочав роботу всеросійський з'їзд педагогів духовно-навчальних закладів. Мета цього з'їзду полягала в обговоренні проблем, наявних у духовно-навчальних установах, та пошуку шляхів їх вирішення. На третій день роботи з'їзду голова Навчального комітету протоієрей К. М. Агєєв попросив обер-прокурора Св. Синоду як представника Тимчасового уряду звернути особливу увагу на тяжке матеріальне становище персоналу єпархіальних жіночих училищ.

Одне з засідань з'їзду педагогів духовно-навчальних закладів було присвячене обговоренню питання дальшої долі єпархіальних училищ. Усі доповідачі відзначали, що поява багатьох проблем, пов'язаних із навчальним процесом, спричинена незабезпеченістю викладацького персоналу. Члени з'їзду створили резолюція, у якій було зазначено, що всі єпархіальні жіночі училища, що існували, мали бути передані Міністерству народної освіти з повним зрівнянням навчальних програм із жіночими гімназіями. Викладацький персонал єпархіальних училищ мав залишитися працювати в означених інституціях, а роки праці в єпархіальних училищах зачислялися в загальний строк служби; особи викладацько-виховательського складу після вислуги років мали отримати пенсію в розмірі, встановленому Міністерством народної освіти, із коштів Державного казначейства чи Св. Синоду.

Майже одноголосно всі члени з'їзду проголосували за передання єпархіальних училищ до Міністерства народної освіти. Однією з найголовніших причин прийняття такого рішення проголошувалася необхідність матеріального забезпечення в такий спосіб педагогічного персоналу. Прийнята постанова аргументувалася тим, що Св. Синод намагався вирішити фінансові проблеми, але успішного результату все-таки не було досягнуто¹.

Однак на всеросійському з'їзді духовенства і мирян, що проходив майже одночасно зі з'їздом педагогів духовно-навчаль-

¹ Всероссийский съезд педагогов духовно-учебных заведений // Всероссийский церковно-общественный вестник. 1917. № 40. 3 июня. С. 2–3.

них закладів, це рішення було відхилено, хоча і незначною більшістю. Можна зробити припущення, що такий хід подій був зумовлений тим, що більшість членів з'їзду духовенства і мирян була представлена батьками. Вони розуміли, що переведення єпархіальних училищ у підпорядкованість Міністерства народної освіти спричинить підвищення плати за навчання. Діючий стан речей у єпархіальних училищах був для них більш вигідним з фінансового боку, тому більшість проголосувала проти передання єпархіальних училищ Міністерству народної освіти¹. Таким чином, проблеми матеріального забезпечення викладачів єпархіальних училищ були причиною появи пропозиції передання цих освітніх інституцій у підпорядкування Міністерству народної освіти. Однак до 1918 р. це питання так і не було вирішено.

* * *

Отже, просопографічний портрет викладачів єпархіальних жіночих училищ України другої половини XIX – початку XX ст. має кілька характерних рис. До реорганізації єпархіальних жіночих училищ у 1868 р. усі викладачі походили з духовного стану, проте вже в 1870-ті рр. число світських викладачів зрівнялося з числом викладачів із духовенства. Дослідження рівня освіти педагогів дозволило встановити, що серед них переважали особи з вищою освітою, які закінчили як світські, так і духовні вищі навчальні заклади. Для чималої частини викладачів праця в єпархіальних училищах була неосновним місцем роботи. Важливим явищем у становленні корпорації викладачів усіх єпархіальних жіночих училищ була поява жінок-учительок, які зайняли відповідну нішу у внутрішній структурі педагогічного колективу єпархіальних жіночих училищ. Аналіз створеної бази даних дозволяє казати про існування трьох груп викладачів єпархіальних училищ. Перша група – це студенти духовних навчальних закладів, які почали викладати, коли ще навчалися, тому працювали лише декілька років до свого випуску з семінарії. До цієї групи належать також випускники духовних навчальних закладів, які також затримувалися в єпархіальних

¹ От учебного комитета при Св. Синоде // Всероссийский церковно-общественный вестник. 1917. № 79. 28 июля. С. 3–4.

училищах на невеликий строк через необхідність відпрацювати в духовно-навчальному відомстві за своє безкоштовне навчання. Друга група вчителів складалася з колишніх вихованок єпархіальних училищ, які почали викладали одразу після завершення навчання. Третя група включає випускників університетів, інститутів, духовних академій, випускниць жіночих гімназій та вищих жіночих курсів. Професійна група викладачів єпархіальних училищ почала формуватися лише наприкінці XIX – на початку XX ст., а тому за своєю структурою педагогічний колектив єпархіальних училищ більше тяжів до педагогічного складу жіночих гімназій, ніж духовних семінарій.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії засвідчив, що вивчення історії єпархіальних жіночих училищ України в другій половині XIX – на початку XX ст. на сьогодні є актуальним науковим завданням. Вирішити його можливо за умови використання полідисциплінарного підходу, що дозволить проаналізувати як навчально-виховний процес, так і викладацький колектив й учнівський склад.

Єпархіальні жіночі училища виникли та існували в період, який характеризувався модернізаційними процесами в багатьох сферах життя. Надання чинності новому статуту єпархіальних жіночих училищ у 1868 р. привело до реорганізації закритих станових училищ для дівочь духовного звання в напівзакриті всестанові єпархіальні жіночі училища. У статуті 1868 р. була зафіксована мета навчання дівчат – підготовка домашніх вчительок. Така нова орієнтація в навчанні сприяла процесу інтеграції жінок у суспільне життя. Встановлення такої мети відповідало загальним тенденціям розвитку середньої жіночої освіти в напрямку педагогізації їхнього навчального процесу. Розширення навчальних цілей, запровадження всестанового характеру зробили єпархіальні училища України своєрідним «містком» зближення духовного та світського станів.

Дослідження єпархіальних жіночих училищ України показало, що можна виділити три етапи розвитку навчального процесу в них. Ці періоди мають відмінності в освітніх цілях та завданнях, навчальних програмах, які змінювалися як під

впливом внутрішніх факторів, так і зовнішніх обставин. Перший період, 1854–1868 рр., характеризувався тим, що в єпархіальних жіночих училищах діяли навчальні програми, які в більш стислому обсязі, у порівнянні з іншими середніми навчальними закладами, включали викладання загальноосвітніх дисциплін. Акцент робився на трудовому вихованні учениць та заняттях рукоділлям. Протягом другого періоду, у 1868–1907 рр., був розширений перелік навчальних дисциплін, який включав як обов'язкові, так і необов'язкові предмети, збільшено кількість навчальних годин, запроваджена педагогічна практика вихованок. У наступний період, 1907–1918 рр., відбувалося подальше посилення педагогічної складової в навчальному процесі. Це відобразилося у відкритті сьомих додаткових педагогічних класів, збільшенні годин на викладання ряду загальноосвітніх дисциплін і запровадженні нових навчальних предметів.

Реорганізація єпархіальних училищ у 1868 р. та 1907 р. була спричинена очевидним відставанням училищ від світських жіночих освітніх установ за обсягом викладання загальноосвітніх курсів. Єпархіалки не могли конкурувати з гімназистками на ринку праці, оскільки навчалися менший строк, перелік та обсяг навчальних дисциплін був відповідно більш стислим, та мали менш ґрунтовну педагогічну підготовку. Остаточним розв'язанням цієї проблеми мав стати новий статут єпархіальних училищ, проект якого був розроблений у 1915 р. Автори цього проекту остаточно уніфікували навчальні програми єпархіальних училищ і жіночих гімназій, розширивши перелік обов'язкових дисциплін та строк навчання. Збільшення обсягів та переліку навчальних предметів у єпархіальних училищах відповідало загальним тенденціям в освітніх процесах. Однак запровадити в життя цей статут не вдалося через події революції 1917 р.

Аналіз статуту училищ дівичь духовного звання 1843 р., статуту єпархіальних жіночих училищ 1868 р. та інших інструкцій, якими регулювали навчальний процес свідчить про незаперечне домінування світського компонента в навчальних програмах єпархіальних училищах України протягом усієї історії їхньої діяльності. Це дозволяє спростувати поширену в історіографії

XIX – початку XX ст. тезу про те, що єпархіальні училища виконували функції, спрямовані виключно на надання духовної освіти.

У єпархіальних жіночих училищах України була сформована достатньо потужна матеріально-технічна база. Її аналіз проводився шляхом порівняння з іншими середніми жіночими та чоловічими навчальними закладами того часу. В усіх училищах існували відповідні бібліотеки, діяли фізичні та географічні кабінети. На початку XX ст. в єпархіальних училищах України почали засновувати кабінети природничих наук. Функціонування спеціально обладнаних класів та допоміжних структур надавало можливість організувати в єпархіальних училищах України повноцінний навчальний процес.

Єпархіальні жіночі училища виділялися серед інших жіночих навчальних закладів чітким фіксованим розпорядком дня та суворою дисципліною. Такі характерні риси були зумовлені закритим характером цих освітніх інституцій. В усіх жіночих навчальних установах в ученицях виховували скромність, працьовитість, але в єпархіальних училищах ці виховні завдання були виражені більш яскраво.

Дослідження сукупності статистичних даних щодо учениць єпархіальних училищ України протягом 1868–1918 рр. дозволяє стверджувати, що в них здобували освіту представниці всіх станів суспільства. При цьому на всіх етапах їх історії спостерігаємо чисельне переваження дівчат з духовного стану. За період 1868–1917 рр. загальне число вихованок єпархіальних жіночих училищ України збільшилося в два–три рази. Дослідження показало, що в єпархіальних училищах України щороку існував конкурс на вступ до них, а число охочих навчатися перевищувало можливості закладів. Неухильне зростання як загального числа єпархіалок, так і представниць світських станів, яке спостерігаємо у другій половині XIX – на початку XX ст., спричинило відкриття додаткових класів, розбудову училищних приміщень. Важливим свідченням цього є відкриття другого єпархіального училища в Києві та Чернігові. Проте навіть ці заходи не вирішили проблему, що існувала, й керівництво училищ щороку відмовляло частині охочих. Це свідчить про успішність єпархіальних училищ на освітньому ринку.

Спільнота викладачів єпархіальних училищ України не набула всіх ознак, характерних для корпорації викладачів чоловічих духовних навчальних закладів Російської імперії в XIX ст. При цьому вона відрізнялася рядом особливостей. Специфічні риси викладацької спільноти єпархіальних училищ були зумовлені відсутністю законодавчого оформлення організації праці та соціального забезпечення цієї групи викладачів в Російській імперії.

На підставі складеної бази даних викладачів обов'язкових предметів єпархіальних жіночих училищ України (до якої внесено 375 персоналій) можна казати про існування трьох груп викладачів. Перша група складалася зі студентів і випускників духовних семінарій, які працювали в єпархіальних училищах зазвичай кілька років. Друга група була представлена випускницями єпархіальних жіночих училищ. Третя група включає випускників університетів, інститутів, духовних академій, випускниць жіночих гімназій та вищих жіночих курсів. Отже, викладацький колектив єпархіальних училищ України можна охарактеризувати як «відкритий» з частими ротаціями та соціальною строкатістю його представників.

Єпархіальні жіночі училища в другій половині XIX – на початку XX ст. були окремим видом духовних навчальних закладів. Вони мали специфічні риси в усіх складових навчально-виховного процесу, складі учнівського та викладацького колективів. Ці навчальні заклади уособлювали наздоганяючий тип розвитку. Їхня історія свідчить, що вони не були флагманами змін в освіті, втім трималися у фарватері тенденцій в освіті, орієнтувалися та наслідували прогресивні програми та методики навчання, навчальні посібники. Єпархіальні училища України були важливою складовою системи освіти Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Ці навчальні заклади відіграли значну роль у процесі інтеграції жінок у суспільство, яке в цей час швидко змінювалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України, м. Київ)

1. ЦДІА України, м. Київ

Ф. 127. Київська духовна консисторія.

Оп. 768.

Спр. 456. Об открытии в Киеве 2-го училища для девиц духовного звания (1878), 11 арк.

2. ЦДІА України, м. Київ

Ф. 127. Київська духовна консисторія.

Оп. 798.

Спр. 136. О присылке сведений о количестве учащихся в женских духовных училищах (1864), 4 арк.

3. ЦДІА України, м. Київ

Ф. 127. Київська духовна консисторія.

Оп. 859.

Спр. 240. Дело о взыскании с родителей воспитанниц, окончивших курс в 1886/7 году дочерей священников денег за обучение и содержание их в Киевском женском училище духовного ведомства (1887), 13 арк.

4. ЦДІА України, м. Київ

Ф. 127. Київська духовна консисторія.

Оп. 998.

Спр. 365. Дело об открытии и деятельности епархиального женского училища в г. Киеве (1886), 426 арк.

5. ЦДІА України, м. Київ

Ф. 127. Київська духовна консисторія.

Оп. 998.

Спр. 374. Отчет о состоянии 1-го женского духовного училища в г. Киеве (1894), 23 арк.

6. ЦДІА України, м. Київ

Ф. 707. Управління Київського учбового округу.

Оп. 225.

Спр. 11а. Дело канцелярии г. попечителя Киевского учебного округа (1869), 94 арк.

7. ЦДІА України, м. Київ

Ф. 707. Управління Київського учбового округу.

Оп. 227.

Спр. 14. Извлечение из годовых отчетов о количестве классов в епархиальных женских училищах, числе учащихся, живущих в общеземстве и приходящих (1899), 29 арк.

Российский государственный исторический архив (РГИА)

8. РГИА

Ф. 796. Канцелярия Синода.

Оп. 162.

Д. 402. О состоянии Екатеринославского епархиального женского училища по отчету о ревизии оною в 1879 году Григоровским (1881), 11 л.

9. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 8.

Д. 23684. О предоставлении лицам женского пола служащим при училищах для девиц духовного звания права на получение мариинского знака отличия беспорочной службы, 45 л.

10. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 8.

Д. 24436. Об открытии училища для девиц духовного звания в Черниговской епархии, 65 л.

11. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 9.

Д. 11. Об устройстве епархиальных женских училищ (1884), 428 л.

12. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 9.

Д. 18. О порядке предоставления к почетным наградам лиц, служащих в епархиальных женских училищах (1893), 6 л.

13. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 9.

Д. 20. О том, чтобы преподавательская служба воспитанников духовной академии в епархиальном женском училище была принимаема в счет обязательной службы их по духовно-учебному ведомству (1876), 7 л.

14. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 9.

Д. 21. О составлении нормальных программ по предметам курса шестиклассных епархиальных женских училищ (1893), 669 л.

15. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 9.

Д. 24. О введении преподавания гигиены в женских епархиальных и духовного ведомства училищах (1891), 72 л.

16. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 9.

Д. 48. По епархиальным женским училищам (1878), 60 л.

17. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 10.

Д. 22. По епархиальным женским училищам (1906), 256 л.

18. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 10.

Д. 35. Об участии преподавателей епархиальных женских училищ в заседаниях училищного совета при обсуждении вопросов по учебной части (1903), 3 л.

19. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 10.

Д. 57. Об изменениях в учебно-воспитательном отношении епархиальных женских училищ (1905), 351 л.

20. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 10.

Д. 76. О временном прекращении учебных занятий в епархиальных женских училищах (1905), 51 л.

21. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 10.

Д. 84. По вопросу о разъяснении условий допущения на преподавательскую службу в епархиальные женские училища лиц женского пола (1904), 7 л.

22. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 10.

Д. 182. По статистическим данным по разным частям учебно-воспитательного дела по епархиальным женским училищам к 1 сентября 1909 (1910), 413 л.

23. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 10.

Д. 351. О проекте штата епархиальных женских училищ (1909), 168 л.

24. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 10.

Д. 443. О статистических сведениях за 10 лет (1899–1908 гг.) об окончивших курс в епархиальных женских училищах и обучавшихся в них (1909), 103 л.

25. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 10.

Д. 706. Со сведениями о пенсионном капитале для служащих в епархиальных женских училищах (1911), 122 л.

26. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 10.

Д. 1083. О покушении на убийство начальницы Тульчинского епархиального женского училища госпожи Шаркевич преподавателем того же училища П. Цыгульским (1911), 11 л.

27. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 11.

Д. 8. По донесениям об увольнении из епархиальных женских училищ воспитанниц за неблаговидные проступки (1912), 13 л.

28. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 11.

Д. 20. По епархиальным женским училищам (доклады и журналы) (1913), 64 л.

29. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 11.

Д. 21. По епархиальным женским училищам (1917), 150 л.

30. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 11.

Д. 74. Об открытии при Таврическом епархиальном женском училище временных курсов сестер милосердия (1915), 5 л.

31. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 11.

Д. 75. Со сведениями о преподающих в епархиальных женских училищах лицах (1914), 220 л.

32. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 11.

Д. 80. О реформе епархиальных женских училищ (1917), 159 л.

33. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 11.

Д. 153. Об организации учебных занятий в духовно-учебных заведениях в 1917–1918 учебном году (1917), 168 л.

34. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 11.

Д. 212. По дополнительным сведениям о личном составе служащих в епархиальных женских училищах за 1916–1917 учебный год (1916), 413 л.

35. РГИА

Ф. 802. Учебный комитет при Синоде.

Оп. 11.

Д. 393. Об исходатайствовании пособий Советами епархиальных женских училищ на устройство занятий по домоводству, садоводству, огородничеству и пчеловодству (1913), 29 л.

36. РГИА

Ф. 1149. Департамент законов Государственного совета.

Оп. 11.

Д. 12. О рассмотрении внесенных министром народного просвещения проектов положений о женских гимназиях, Мариинских

и профессиональных женских училищах, а также правил об испытаниях на учительские звания лиц женского пола (1894), 866 л.

Опубліковані джерела

1. Ангейм К. К. Краткий очерк математической географии. Спб., 1867. 84 с.
2. Антонов А. Русская грамматика. Спб., 1860. 233 с.
3. Баранов А. Г. География Российской империи: Курс гор. и уезд. уч-лиц с геогр. карт. и рис. в тексте. СПб: Д.Д. Полубояринов, 1887. 128 с.
4. Беллюстин И. С. Описание сельского духовенства. Лейпциг, 1858 // Федоров В. А. Русская православная церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. М.: Русская Панорама, 2003. С. 350–386.
5. Благодарственная речь от лица воспитанниц Полтавского епархиального женского училища за полученное ими образование в день выпуска на акт училища // Полтавские епархиальные ведомости. 1892. № 12. С. 499–500.
6. Буссе Ф. И. Основания геометрии: Руководство, сост. для гимназий по поручению М-ва нар. СПб, 1866. 187 с.
7. Ведомость о недоимках, состоящих по 30-е апреля н.г. за благочинными и родителями Харьковскому епархиальному женскому училище // Харьковские епархиальные ведомости. 1875. № 10. С. 298–299.
8. Виноградов П. Г. Учебник всеобщей истории: в 3 т. Т. 1. Древний мир. М.: кн. маг. И. Дейбнера, 1904. 196 с.
9. Виноградов П. Г. Учебник всеобщей истории: в 3 т. Т. 2. Средние века. М.: кн. маг. И. Дейбнера, 1905. 245 с.
10. Виноградов П. Г. Учебник всеобщей истории: в 3 т. Т. 3. Новое время. М.: кн. маг. И. Дейбнера, 1905. 248 с.
11. Влахопулов Д. К. Правила и программы для поступления в женские учебные заведения. М.: тип. Ф.К. Иогансон, 1890. 120 с.
12. Возвышение окладов преподавателям математики в духовных семинариях // Харьковские епархиальные ведомости. 1880. № 11. С. 278–279.
13. В семинарии и епархиальном женском училище // Полтавские епархиальные ведомости. 1893. № 21. С. 806–815.
14. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1886 г. СПб., 1888. 366 с.

15. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1888 и 1889 годы. СПб., 1891. 710 с.
16. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1892 и 1893 годы. СПб., 1895. 784 с.
17. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1894 и 1895 года. СПб., 1898. 614 с.
18. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1898 г. СПб., 1901. 310 с.
19. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1905–1907 гг. СПб., 1910. 596 с.
20. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1910 г. СПб., 1913. 490 с.
21. Всероссийский съезд педагогов духовно-учебных заведений // Всероссийский церковно-общественный вестник. 1917. № 39. 2 июня. С. 2–3; № 40. 3 июня. С. 2–3; № 46. 11 июня. С. 4.
22. Выпуск воспитанниц Черниговского епархиального женского училища // Черниговские епархиальные ведомости. 1897. № 13. С. 489–490.
23. Высочайшее повеление // Церковные ведомости. 1902. № 17. С. 109.
24. Говоров К. Г. Опыт элементарного руководства при изучении русского языка практическим способом: 3 курса. Воронеж: тип. В. Гольдштейна, 1862. 144 с.
25. Гольденберг А. И. Методика начальной арифметики: Руководство для учительск. семинарий и ин-тов, для народных учителей и учительниц. СПб.: Е. А. Полубояринова, 1914. 192 с.
26. Грубе А. Руководство к начальной арифметики в элементарной школе на основе эвристического метода. Методическое пособие к воспитательному обучению. СПб., 1873. 193 с.
27. Давиденко В. Пятидесятилетний юбилей Харьковского епархиального женского училища // Харьковские губернские ведомости. 1904. 7 июня. С. 2.
28. Двухстолетний юбилей со дня рождения М. В. Ломоносова в церковных школах г. Житомир // Волынские епархиальные ведомости. 1911. № 47. С. 918–919.
29. Декреты Советской власти. Т. 1: 25 октября 1917 г. 16 марта 1918 г. М., 1957. 626 с.

30. Декреты Советской власти. Т. 2: 17 марта – 10 июля 1918 г. М., 1959. 686 с.
31. Евтушевский В. А. Сборник арифметических задач и численных примеров для приготовительного и систематического курса. СПб., 1871. 300 с.
32. Ежегодник правил приема и программ всех учебных заведений. Вып. 23: Епархиальные женские училища. СПб., 1899. 19 с.
33. Елпатьевский К. В. Учебник русской истории: с прил. родослов. и хронол. табл. и указ. личн. имен. СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1907. 486 с.
34. Епархиалки: воспоминания воспитанниц женских епархиальных училищ / Сост., предисл., подгот. текста и коммент. О. Д. Поповой. М., 2011. 304 с.
35. Журнал совета Харьковского епархиального женского училища // Харьковские епархиальные ведомости. 1875. № 16. С 100–104.
36. Журнал совета Харьковского епархиального женского училища // Харьковские епархиальные ведомости. 1878. № 5. С. 187–192.
37. Заметки // Церковные ведомости. 1903. № 4. С. 129.
38. Известия и заметки // Киевские епархиальные ведомости. 1863. № 9. С. 270.
39. Известия и заметки // Церковные ведомости. 1893. № 42. С. 1520.
40. Известия и заметки // Церковные ведомости. 1899. № 22. С. 879.
41. Извлечение из отчета о состоянии образцовой начальной женской школы при Полтавском епархиальном женском училище за 1890–1891 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. 1892. № 1. С. 19–36.
42. Извлечение из отчета о состоянии Харьковского училища для девиц духовного звания за 1862 год // Духовный вестник. 1863. № 3. С. 391–395.
43. Извлечения из представленных епархиальными преосвященными святейшему Синоду соображений советов епархиальных женских училищ по вопросу об изменениях, желательных в строе этих училищ. СПб.: Синод. тип., 1906. 32 с.
44. Из Таврической епархии // Церковный вестник. 1875. № 31. С. 13–15.
45. Иловайский Д. И. Сокращенное руководство ко всеобщей и русской истории. М.: Тип. Грачева и Ко, 1869. 368 с.
46. Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / Сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова. М., 2008. 576 с.

47. Катаев В. П. Разбитая жизнь, или волшебный рог Оберона. М., 1983. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=26333> (дата звернения: 06.02.2017).
48. Каталог книг Ученической библиотеки VI класса Казанского епархиального женского училища. Казань, 1909. 32 с.
49. Киселев А. Краткая алгебра: для духовных семинарий и женских гимназий со многими примерами и упражнениями. М., 1897. 182 с.
50. Косинский М. О. Приготовительный курс элементарной геометрии. Выпуск 1й. Наглядная геометрия. Спб.: Тип. Тиблена и ком, 1865. 90 с.
51. Краевич К. Д. Основания физики. Спб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1862. 151 с.
52. Левицкий М. Епархиалки // Епархиалки: воспоминания воспитанниц женских епархиальных училищ / Сост., предисл., подгот. текста и коммент. О. Д. Поповой. М., 2011. С. 208–251.
53. Личный состав служащих в духовно-учебных заведениях на 1900/1 учебный год. Екатеринослав, 1900. 16 с.
54. Малинин А. Ф. Собрание арифметических задач для гимназий: Для гимназий и прогимназий мужск. и женск., реальных, уездн. и гор. училищ / Сост. А. Малинин и К. Буренин. М.: бр. Салаевы, 1866. 278 с.
55. Марго Д. Элементарный прогрессивный курс французского языка для младших и средних классов. СПб., 1905. 350 с.
56. Марго Д. Теоретико-практическая грамматика французского языка для старших классов. СПб., 1896. 268 с.
57. Начатки христианского учения, или Краткая Священная история и катехизис / Исп. и доп. Митрополитом Московским Филаретом. Спб., 1866. 58 с.
58. Нечуй-Левицкий И. С. Неоднаковими стежками. URL: http://ukrlib.in.ua/ukrayinska_literatura/nechuy_levytskyy_ivan_semenovych/neodnakovymu_stejkamuy_2248/ (дата звернения: 09.09.2014).
59. Нечуй-Левицкий И. С. Старосвітські батюшки та матушки. URL: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2655> (дата звернения: 09.09.2014).
60. О всемилостивейше дарованных правах лицам, служащим при Харьковском училище девиц духовного звания // Харьковские епархиальные ведомости. 1867. № 9. С. 288–291.
61. О необходимости открытия параллельных классов при Харьковском епархиальном женском училище // Харьковские епархиальные ведомости. 1877. № 15. С. 72–73.
62. Определение Св. Синода от 2–9 июня 1876 года за № 986, о том, чтобы преподавательская служба воспитанников духовных ака-

- дедий в епархиальных женских училищах была принимаема в счет обязательной службы их по духовно-учебному ведомству // Харьковские епархиальные ведомости. 1876. № 15. С. 79.
63. Определение Св. Синода от 3–10 июля 1896 года за № 1991, о порядке введения в епархиальных женских училищах новых программ и о преподавании математической географии в шестом классе сих училищ // Церковные ведомости. 1896. № 29. С. 296–297.
 64. Определение Св. Синода от 6–28 сентября 1895 года за № 2689, об издании программ по предметам курса 6-классных епархиальных женских училищ // Церковные ведомости. 1895. № 40. С. 371–372.
 65. Определение Св. Синода от 12–19 апреля 1896 года за № 1115, о порядке перевода в текущем году воспитанников и воспитанниц духовно-учебных заведений в следующие классы // Церковные ведомости. 1896. № 17. С. 149.
 66. Определение Св. Синода от 14 октября 1906 года за № 5814, по делу о принятии инословных воспитанниц сверх установленной нормы // Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб, 1907. № 23. С. 59.
 67. Определение Св. Синода от 20 марта – 4 апреля 1901 года за № 1148, об установлении торжественного празднования 11 мая, дня памяти святых первоучителей славянских Мефодия и Кирилла, в духовно-учебных заведениях // Церковные ведомости. 1901. № 15. С. 85–86.
 68. Определение Св. Синода от 20 декабря 1905 г. за № 6599, по поводу коллективных заявлений воспитанниц некоторых епархиальных женских училищ // Церковные ведомости. 1906. № 1. С. 8–9.
 69. Определение Св. Синода от 20–22 декабря 1905 года за № 6598, по делу о преобразовании епархиальных женских училищ // Церковные ведомости. 1906. № 1. С. 7–8.
 70. Определение Св. Синода от 23 августа–5 сентября 1907 года за № 5077, о некоторых изменениях в учебном курсе епархиальных женских училищах // Церковные ведомости. 1907. № 36. С. 324–329.
 71. Определения Св. Синода от 24 апреля–7 мая 1887 года за № 729, об утверждении образцовой начальной школы при Таврическом епархиальном женском училище // Таврические епархиальные ведомости. 1887. № 12. С. 585–588.
 72. Определение Св. Синода от 27 июня–10 июля 1903 г. за № 2914, о введении преподавания соматологии и гигиены в духовно-учебных заведениях // Церковные ведомости. 1903. № 30. С. 301.
 73. Определение Св. Синода от 30 июля–12 августа 1886 года за № 1637, по представленным епархиальными преосвященными

- отчетам о состоянии епархиальных женских училищ // Листок для Харьковской епархии. 1886. № 17. С. 391–394.
74. От комитета Харьковского училища девиц духовного звания // Духовный дневник. 1864. № 30. С. 377–379.
75. От Комитета Харьковского училища девиц духовного звания // Харьковские епархиальные ведомости. 1868. № 9. С. 20–23.
76. От Кременецкого Виталиевского женского епархиального училища // Волынские епархиальные ведомости. 1915. № 42. С. 616.
77. От Правления Братства св. великомученицы Варвары // Листок для Харьковской епархии. 1903. № 5. С. 135–136.
78. От Совета Волынского Виталиевского епархиального женского училища в г. Кременце // Волынские епархиальные ведомости. 1909. № 36. С. 413.
79. От Совета Волынского Виталиевского епархиального женского училища // Волынские епархиальные ведомости. 1914. № 33. С. 551.
80. От совета Полтавского епархиального женского училища // Полтавские епархиальные ведомости. 1893. № 14. С. 787.
81. От совета Харьковского епархиального женского училища // Известия и заметки по Харьковской епархии. 1911. № 6. С. 816.
82. От учебного комитета при Св. Синоде // Всероссийский церковно-общественный вестник. 1917. № 79. 28 июля. С. 3–4.
83. Отчет о состоянии Волынского епархиального женского училища за 1898/99 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Почаев, 1899. 23 с.
84. Отчет о состоянии Волынского епархиального женского училища за 1905/06 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Почаев, 1907. 27 с.
85. Отчет о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1908/09 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Волынские епархиальные ведомости. 1910. № 10. С. 6–8. № 11. С. 9–15. № 12. С. 16–18.
86. Отчет о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1909/10 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Приложение к Волынским епархиальным ведомостям. 1911. № 4. С. 1–39.
87. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1890–91 учебный год по учебно-воспитательной части // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1892. № 5. С. 88–103.
88. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1894–95 учебный год по учебно-воспитательной

- части // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1896. № 1. С. 1–16.
89. Отчет о Екатеринославском епархиальном женском училища за 1903–1904 учебный год по учебно-воспитательной части. Екатеринослав, 1905. 35 с.
 90. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1912–13 учебный год по учебно-воспитательной части. Екатеринослав, 1914. 28 с.
 91. Отчет о состоянии Мариупольского епархиального женского училища в учебном отношении за 1912–1913 учебный год. Мариуполь, 1914. 14 с.
 92. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища по учебно-воспитательной части за 1892/93 учебный год. Одесса, 1894. 22 с.
 93. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1894/5 учебный год по учебно-воспитательной части. Одесса, 1896. 23 с.
 94. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1896/97 учебный год по учебно-воспитательной части. Одесса, 1898. 27 с.
 95. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1897/1898 учебный год по учебно-воспитательной части. Одесса, 1899. 28 с.
 96. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год. Одесса, 1907. 26 с.
 97. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1909–1910 учебный год. Одесса, 1912. 24 с.
 98. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1910/1911 учебный год. Одесса, 1912. 23 с.
 99. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914 учебный год. Одесса, 1915. 29 с.
 100. Отчет о состоянии Первого Черниговского епархиального женского училища за 1913–1914 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов: Епархиальная типография, 1915. 32 с.
 101. Отчет о состоянии Полтавского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1868/69 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. 1893. № 5. С. 139–160.

102. Отчет о состоянии Полтавского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной части за 1891/1892 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. 1893. № 8. С. 367–395.
103. Отчет о состоянии Таврического епархиального женского училища по учебной и религиозно-нравственным частям за 1871/72 учебный год // Таврические епархиальные ведомости. 1873. № 3. С. 82–88; № 4. С. 122–130.
104. Отчет о состоянии Таврического епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1901–1902 учебный год // Таврические епархиальные ведомости. 1903. № 3. С. 84–90; № 4. С. 152–161.
105. Отчет о состоянии Таврического епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1910–1911 учебный год // Таврические епархиальные ведомости. 1912. № 17. С. 306–317.
106. Отчет о состоянии Таврического епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1912/13 учебный год. Симферополь, 1914. 30 с.
107. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1896/97 учебный год. Тульчин, 1898. 16 с.
108. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1898/99 учебный год. Тульчин, 1900. 14 с.
109. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1901–1902 учебный год. Тульчин, 1903. 15 с.
110. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1909/10 учебный год // Православная Подолия. 1911. № 10. С. 208–213. № 11. С. 227–238.
111. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1914/1915 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Православная Подолия. 1916. № 22–23. С. 134–135; № 24. С. 142–143; № 25–26. С. 151–153; № 27. С. 162–163.
112. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1914/15 учебный год. Харьков, 1916. 60 с.
113. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательным частям за 1870–71 учебный год // Харьковские епархиальные ведомости. 1872. № 6. С. 243–244; № 7. С. 274–279.

114. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1880/81 учебный год // Харьковские епархиальные ведомости. 1882. № 3 С. 67–87; № 4. С. 94–111.
115. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1886/87 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1887. № 23. С. 555–558; № 24. С. 575–580; 1888. № 1. С. 10–14; №2. С. 30–36; № 3. С. 51–54; № 4. С. 78–82.
116. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1889/90 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1890. № 22. С. 640–645; № 23. С. 657–661; № 24. С. 677–681.
117. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно воспитательной частям за 1890/91 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1891. № 22. С. 585–590; № 23. С. 609–612. № 24. С. 638–649.
118. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1891/92 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1893. № 3. С. 53–67; № 5. С. 92–98.
119. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1894/95 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1895. № 23. С. 576–581; № 24. С. 603–607; 1896. № 1. С. 8–12.
120. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1895/96 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1897. № 2. С. 40–45; № 3. С. 69–73; № 4. С. 95–101; № 5. С. 130–134; № 6. С. 148–160.
121. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1898/99 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1900. № 3. С. 65–74; № 4. С. 91–92; № 5. С. 120–127; № 6. С. 147–152; № 7. С. 174–180; № 8. С. 202–204.
122. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1901/02 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1903. № 1. С. 2–8; № 2. С. 44–47; № 3. С. 70–74; № 4. С. 103–107; № 5. С. 136–138; №. 6. С. 171–173; № 7. С. 197–201; № 8. С. 229–237.
123. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за

- 1909/10 учебный год // Известия и заметки по Харьковской епархии. 1911. № 3. С. 384–394; № 5. С. 669–675; № 7. С. 113–117; № 8. С. 244–250; № 9 С. 381–391.
124. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1913/14 учебный год // Известия и заметки по Харьковской епархии. 1915. № 4. С. 519–530; №5. С. 682–690; №7. С. 146–154; №8. С. 317–322; №11. С. 760–768; №12. С. 933–938.
125. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1887/1888 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1889. 44 с.
126. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1890/91 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1891. 38 с.
127. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1896/97 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1898. 25 с.
128. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1898/99 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1900. 23 с.
129. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1904–1905 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1906. 22 с.
130. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1911–1912 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Чернигов, 1913 г. 28 с.
131. Отчет о существующей при Харьковском епархиальном женском училище одноклассной церковно-приходской школе за 1887/88 учебный год // Листок для Харьковской епархии. 1889. № 2. С. 36–38.
132. Паульсон И. И. Книга для чтения и практических упражнений в русском языке: Учеб. пособие для нар. уч-щ. М., 1868. 318 с.
133. Перевлесский П. Грамматика старославянского языка. Спб., 1856. 250 с.
134. Петров К. И. Опыт краткого изложения теории словесности. Спб., 1865. 149 с.
135. Поездка воспитанниц Черниговского епархиального женского училища, окончивших курс, в Киев для поклонения святым // Черниговские епархиальные ведомости. 1879. № 13. С. 491–501.
136. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 18. Спб., 1843. № 17116. С. 528–532.

137. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 38. СПб., 1863. № 40287. С. 211–214.
138. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 43. СПб., 1868. № 46271. С. 254–261.
139. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 45. СПб., 1870. № 48406. С. 701–705.
140. Положение о правах и преимуществах лиц, служащих при духовно учебных заведениях и лиц, получивших ученые богословские степени и звания // Церковный вестник. 1876. № 49. С. 220–223.
141. Положение о приготовительном классе в Харьковском епархиальном женском училище // Вера и разум. 1886. № 20. С. 487–493.
142. Положение о седьмом дополнительном педагогическом классе при епархиальных женских училищах // Церковные ведомости. 1907. № 41. С. 362–366.
143. Помяловский Н. Г. Мещанское счастье. Молотов. Очерки бурсы. М., 1987. 415 с.
144. Попов Н. А. Краткая священная история Ветхого Завета, с указаниями, руководствующими к подробному изучению ее по книгам Св. Писания, составленная законоучителем Вятской губ. муж. гимназии и Мариинской жен. гимназии, свящ. Николаем Поповым. М., 1868. 212 с.
145. Постановление Комиссии Духовных Училищ о квартирном пособии наставникам духовно-учебных заведений, 9 февраля 1818 г. // Харьковские епархиальные ведомости. 1867. № 2. С. 41.
146. Правила, установленные для отпусков воспитанниц Харьковско-го епархиального женского училища // Вера и разум. 1884. № 6. С. 178–179.
147. Практическая школа при Харьковском училище девиц духовного звания // Духовный вестник. 1866. Т. 15. С. 93–100.
148. Программа преподавания предметов в епархиальных женских училищах, с указанием руководств и учебных пособий // Харьковские епархиальные ведомости. 1872. № 12. С. 461–465.
149. Проект изменения в действующем штате духовных семинарий // Вера и разум. 1886. № 17. С. 397.
150. Проект штата епархиального женского училища // Харьковские епархиальные ведомости. 1869. № 8. С. 481.
151. Распоряжения епархиального начальства // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1892. № 5. С. 122.
152. Распоряжения и известия по духовно-учебным заведениям Харьковской епархии // Харьковские епархиальные ведомости. 1874. № 11. С. 332.

153. Религиозное мировоззрение М. В. Ломоносова (реферат, созданный воспитанницей 5 класса Е. Малевич в Волынском женском училище духовного ведомства на литературном вечере, посвященном памяти М. В. Ломоносова 14 ноября 1911 г. // Волынские епархиальные ведомости. 1911. № 48. С. 929–932.
154. Речь к окончившим курс учения воспитанницам Харьковского училища девиц духовного звания: 10 июня 1862 г. // Духовный вестник. 1862. Т. 2. С. 357–362.
155. Роцин П. Е. Очерк главнейших практических положений педагоги, дидактики и методики, примененной к учебным предметам начального образования. М., 1878. 160 с.
156. Рудаков А. Краткое учение о богослужении православной церкви. СПб., 1861. 140 с.
157. Рудаков А. П. Священная история Ветхого завета. СПб., 1865. 183 с.
158. Руководство к воспитанию и обучению / Соч. Ф. Шварца, переделанное В. Куртманом. Ч. 1: Воспитание. СПб.: Изд. В. Е. Генкел., 1859. 435 с.
159. Руководство к воспитанию и обучению / Соч. Ф. Шварца, переделанное В. Куртманом. Ч. 2: Обучение. СПб.: Изд. В. Е. Генкел., 1867. 548 с.
160. Русская хрестоматия для детей, или Книга для первоначального чтения и практического изучения русского языка / Сост. А. Галахов. М., 1855. 292 с.
161. Сборник справочных сведений по Министерству народного просвещения за 1862 и частью за 1863 и 1864 годы. СПб., 1864. 751 с.
162. Сведения об епархиальных женских училищах // Церковные ведомости. 1898. № 26. С. 229–230.
163. Свод законов Российской империи. Т. 1. М., 1912. 696 с.
164. Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808 1814, 1862, 1867, 1884 и 1896 гг. СПб.: Синод. тип., 1908. 406 с.
165. Смирнов К. И. Учебная книга сравнительной географии: Азия, Африка, Америка и Австралия в физическом, этнографическом и политическом отношениях Курс гимназ. СПб.: тип. Э. Арнольда, 1867. 168 с.
166. Смирнов П. А. Изложение христианской православной веры: Опыт повторения Катихизиса с доп. из богословия и указанием разностей инословных вероисповеданий от учения православной церкви. СПб., 1905. 132 с.
167. Смирнов П. А. Существенные черты христианского нравоучения: Доп. к катехизису уроки по прогр. 8 кл. гимназии. СПб.: тип. СПб. Т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1905. 64 с.

168. Смирновский П. Учебник русской грамматики: для младших классов средних учебных заведений. Ч. I. Этимология. СПб.: тип. и лит. Н. Евстифеева, 1884. 102 с.
169. Список воспитанниц Екатеринославского епархиального женского училища с разделением их по содержанию в 1896/7 учебном году // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1896. № 22. С. 358–363.
170. Список воспитанниц Харьковского епархиального женского училища, за которыми числится недоимка за содержание в первом полугодии сего 1915–1916 учебного года // Пастырь и паства. 1915. № 5. С. 187–193.
171. Стипендия при Харьковском епархиальном женском училище имени Елизаветы Андреевны Лей // Харьковские епархиальные ведомости. 1883. № 14. С. 225–226.
172. Страхов Н. Н. Краткая методика закона Божия с изложением общих начал и средств религиозного воспитания. М.: типо-лит. Г. И. Простакова, 1896. 88 с.
173. Страхов Н. Н. Методика русской грамоты и начальных упражнений в русском языке. Харьков, 1907. 183 с.
174. Тихомиров Д. И. Элементарный курс грамматики: для гор. и сельск. школ. М., 1873. 72 с.
175. Торжественный акт в Киевском училище духовного звания // Киевские епархиальные ведомости. 1867. № 14. С. 446–452.
176. Торжественный акт в Таврическом епархиальном женском училище по случаю первого выпуска воспитанниц // Таврические епархиальные ведомости. 1873. № 15. С. 483–496.
177. Устав женских учебных заведений ведомства учреждений императрицы Марии, утвержденный 30 августа 1855 г. СПб., 1855. 61 с.
178. Устав женских училищ духовного ведомства // Церковные ведомости. 1901. № 39. С. 339–349.
179. Ушинский К. Д. Питання про народні школи // Твори: в 6 т. Т. I: Педагогічні статті. К.: Радянська школа, 1954. 449 с.
180. Ушинский К. Д. Труд в его психическом и воспитательном значении URL: <http://www.biografia.ru/arhiv/470.html> (дата звернення: 30.06.2016).
181. Филарет (Гумилевский) Сокращенная история русской церкви. СПб.: Синод. тип., 1869. 232 с.
182. Филарет (Дроздов) Пространный христианский катехизис, православной кафолической восточной греко-российской церкви, рассматриваемый и одобренный святейшим правительствующим синодом, изданный для преподавания в училищах по высо-

- чайшему его императорского величества повелению. М.: Синод. тип., 1866. 118 с.
183. Фридман В. Г. Учебник методики арифметики. М., 1913. 179 с.
184. Хроника // Церковные ведомости. 1907. № 33. С. 1391–1392.
185. Хроника епархиальной жизни // Странник. 1891. № 6. С. 332–334.
186. Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1892. № 10. 55 с.
187. Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1893. № 13. 58 с.
188. Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1894. № 14. 54 с.
189. Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1896. № 16. 64 с.
190. Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1903. № 22. 90 с.
191. Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1907. № 23. 161 с.
192. Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1910. № 25. 152 с.
193. Циркуляр по духовно учебному ведомству. СПб., 1912. № 28. 256 с.
194. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода (1867–1900 гг.) / соб. А. Завьялов. СПб., 1901. 444 с.
195. Чижевский И. Харьковское епархиальное училище в пятидесятилетий год его существования. Харьков, 1904. 57 с.
196. Шапошников Н. А. Сборник алгебраических задач: для классов третьего и четвертого. М., 1893. 214 с.

Література

197. Авдеева А. Д. Женские образовательные учреждения Святейшего Синода (1842 – 1917 гг.). URL: http://history.mvpa.orthodoxy.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=80:18421917&catid=8:20100817132435&Itemid=4 (дата звернення: 12.10.2013).
198. Аверьянова Л. П. Выдающийся русский математик и педагог Андрей Петрович Киселев. URL: http://schoollibrary.ioso.ru/index.php?news_id=196 (дата звернення: 31.01.2016).
199. Алешинцев И. А. История гимназического образования в России. (XVIII и XIX век). СПб, 1912. 346 с.
200. Андреева Е. А. Епархиальные женские училища в России // Педагогика. 1999. № 3. С. 85–91.
201. Белгородский А. К вопросу о введении в епархиальных и духовного ведомства женских училищах преподавания домоводства и сельского хозяйства // Церковные ведомости. 1912. №16. С. 673–677.
202. Берк П. Историческая антропология и новая культурная история // Новое литературное обозрение. 2005. № 75. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/ne5.html> (дата звернення: 23.12.2016).
203. Богородицкий В. В. К двадцатипятилетию 2-го Киевского женского училища Духовного ведомства. Киев, 1911. 44 с.

204. Вдовин А. Хрестоматийные тексты: русская поэзия и школьная практика XIX столетия // Acta Slavica Estonica IV: Хрестоматийные тексты: русская педагогическая практика XIX в. и поэтический литературный канон. Тарту, 2013. С. 7–34.
205. Вінюкова В. Микола Леонтович – Бах у хоровій музиці. URL: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/leontovych2.html> (дата звернення: 12.10.2016).
206. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 pp.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.
207. Ворожбіт В. Етапи розвитку теорії духовно-морального виховання дітей в Україні (середина XIX – початок XX ст.) // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2011. № 39 (1). С. 210–211.
208. Герье В. И. Теория и практика женского образования // Вестник Европы. 1877. № 4. С. 645–700.
209. Гневушев М. Историческая записка о состоянии находящегося под высочайшим покровительством е. и. в. государыни императрицы Киевского женского училища духовного ведомства в течение первого двадцатипятилетия его существования. 1861–1886. К., 1890. 77 с.
210. Голиков А. О подготовке воспитанниц епархиальных женских училищ к учительству в народных школах // Народное образование. 1896. № 9. С. 5–22; № 10. С. 57–67; № 11. С. 16–36.
211. Головачев Г. Ф. О женских учебных заведениях // Русский вестник. 1860. № 7. С. 267–285; № 8. С. 457–480.
212. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. М., 1901. 557 с.
213. Голубинский Е. Е. О реформе в быте русской церкви. М., 1913. 132 с.
214. Гончарук Є. І. Комунальна гігієна. К.: Здоров'я, 2006. URL: <http://medbib.in.ua/istoriya kommunalnoy gigienyi.html> (дата звернення: 10.09.2016).
215. Грозний Д. А. Жіноче епархіальне училище в Одесі (середина XIX – початок XX ст.) // Інтелігенція і влада. 2005. № 5. С. 33–42.
216. Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский // Информационно аналитический портал Саратовской и Вольской епархии. URL: http://www.eparhia.saratov.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3259&Itemid=154 (дата звернення: 12.10.2016).
217. Деревицкий А. Н. Женское образование в России и заграницей: Ист. справки и практ. указания. Одесса: тип. Исакович и Бейленсон, 1902. 45 с.
218. Дмитренко В. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII ст.: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів // Краєзнавство. 2009. № 1. С. 181–187.

219. Днепров Э. Д. Попытка контрреформы среднего женского образования 1884–1894 гг. // Вопросы образования. 2006. № 3. С. 241–247.
220. Днепров Э. Д., Усачева Р. Ф. Среднее женское образование в России. Учебное пособие. М., 2009. 272 с. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1034561> (дата звернення: 25.07.2015).
221. Добровольська В. А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2006. 20 с.
222. Доброклонский А. П. Руководство по истории церкви. 1700–1890. М., 1893. 441 с.
223. Драч О. О. Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. Вип. 18. С. 223–230.
224. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис...док. іст. наук. Черкаси, 2011. 533 с.
225. Драч О. О. Жіноча середня освіта провінційного міста: осмислення практики функціонування гімназій Черкас (кінець XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. 2013. № 9. С. 86–93.
226. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис...канд. іст. наук. Харків, 2001. 280 с.
227. Ершова Л. Духовна жіноча освіта на Волині (сер. XIX – поч. XX ст.) // Шлях освіти. 2000. №4. С. 41–45.
228. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения. 1858–1905. СПб, 1905. 139 с.
229. Забытые училища // Церковные ведомости. 1905. № 51–52. С. 1606–1607.
230. Забытый уголок (К вопросу о положении учебно-воспитательного персонала в епархиальных женских училищах) // Русская школа. 1912. № 2. С. 84–97.
231. Зайченко І. В. Педагогіка: навчальний посібник. К.: Освіта України, КНТ, 2008. URL: <http://www.twirpx.com/file/626694/> (дата звернення: 12.09.2015).
232. Заметки по вопросу образования девиц духовного звания // Духовный дневник. 1864. № 26. С. 411–416; № 27. С. 420–429.
233. Записка по вопросу об открытии параллельного отделения первого класса в Харьковском епархиальном женском училище // Харьковские епархиальные ведомости. 1879. № 23. С. 471.
234. Зинченко Н. Женское образование в России. Исторический очерк. СПб, 1902. 46 с.

235. Знаменский П. Руководство к истории Русской православной церкви. Казань, 1876. 482 с.
236. Знаменский П. В. Чтения из истории русской церкви за время царствования Александра I. Казань, 1885. 142 с.
237. Иванов А. Е. Ученые степени в Российской империи XVIII в. – 1917 г. М.: ИРИ, 1994. 195 с.
238. Иванцов-Платонов А. Об образовании девиц духовного происхождения вообще и применительно к потребностям духовенства Московской епархии в частности // Православное обозрение. 1871. № 2. С. 273–287.
239. Игнатович В. В. Женское образование и женские школы в теории и на практике. СПб: тип. Ф.С. Сущинского, 1865. 76 с.
240. Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890). Тульчин, 1890. 51 с.
241. Исторический обзор учебников общей и русской географии изданных со времени Петра Великого по 1876 год (1710–1876) / Сост. Л. Весин. СПб., 1876. 700 с.
242. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений / Под ред. А. И. Пискунова. М.: ТЦ «Сфера», 2001. 512 с.
243. К 30-летию существования епархиального женского училища // Церковные ведомости. 1897. № 44. С. 1595–1597.
244. Калинина Е. А. Закон божий в русской школе первой половине XIX ст. // Вестник православного Свято Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви. 2014. № 59 (4). С. 85–97.
245. Капралова Е. О новой задаче для епархиальных училищ // Церковный вестник. 1904. № 35. С. 1100–1102.
246. Каптерев П. Ф. Идеалы женского образования // Образование. 1898. № 4. С. 1–20.
247. Караваева Е. В. Формирование санитарной культуры учащихся духовного ведомства в конце XIX – начале XX вв. (на примере Томского епархиального женского училища) // Сибирский медицинский журнал. 2008. № 2–3. С. 11–125.
248. К вопросу о нуждах епархиальных женских училищ // Образование. 1894. № 5–6. С. 512–521.
249. К вопросу о штатах преподавателей в епархиальных женских училищах // Церковный вестник. 1897. № 35. С. 1105–1109.
250. Киевское училище девиц духовного звания // Киевские епархиальные ведомости. 1864. № 5. С. 145.
251. Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. К.: «МП Леся», 2007. 271 с.

252. Ковалёва И. Н. Женский вопрос в России 50–60-х годов XIX века // Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. М., 1981. С. 118–128.
253. Козлов К. В. Создание епархиальных женских училищ в России во второй половине XIX века. URL: <http://do2.gendocs.ru/docs/index/405591.html> (дата звернения: 15.10.2014).
254. Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей // THESIS. 1993. Вып. 2. URL: https://igiti.hse.ru/data/071/314/1234/2_3_2Kock.pdf (дата звернения: 12.11.2016).
255. Колесникова В. Л. Женщина духовного сословия в системе народного образования России XIX – начала XX вв. // Научные ведомости БелГУ. 2007. № 1. С. 67–71.
256. Колесникова В. Л. Женщина духовного сословия второй половины XIX – начала XX столетия: исторический портрет: на примере Курской и Тамбовской губерний: автореф. дис....канд. ист. наук. Воронеж, 2007. 22 с.
257. Кондратьева Г. В. Учебная книга по математике второй половины XIX ст. (на основе изданий по арифметике) // Проблемы современного образования. 2012. № 5. С. 25–33.
258. Константинов Н. А. История педагогики: учебник для студентов пед. институтов. М., 1974. 447 с.
259. Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течении первого пятидесятилетия его существования (1861–1911). К., 1911. 255 с.
260. Корнієнко К. Організація навчального процесу в єпархіальних жіночих училищах (на матеріалах лівобережної України) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: збірник. Серія: Історичні науки. 2012. № 9. С. 165–168.
261. Косетченкова Е. А. Становление системы женского образования в России // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: гуманитарный и социальные науки. 2008. № 3. С. 17–26.
262. Костылева Е. В. Профессионально-педагогическая подготовка в Таврическом епархиальном женском училище (1866–1920) // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Проблемы педагогики средней и высшей школы». 2013. № 2. С. 58–59.
263. Котлова Т. Б. «...много хороших воспоминаний осталось от гимназии» (Женское образование в России сто лет назад). URL: http://ateismy.net/index.php?option=com_content&view=article&

- id=1401:2012%2009%2006%2009%2016%2000&catid=36:history&Itemid=111 (дата звернення: 17.03.2015)
264. Котлова Т. Б. Социокультурная среда в российском провинциальном городе в конце XIX – начале XX века: гендерный аспект. Иваново: Иван. гос. ун-т, 2001. 157 с.
265. Кравченко А. И. Социология: учебник для вузов. М.: Академический Проект, 2001. 508 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/sociol/soc001.htm> (дата звернення: 13.09.2015).
266. Краснов М. Епархиальные женские училища // Образование. 1892. № 12. С. 221–227.
267. Крысько В. Г. Психология и педагогика. Курс лекций. М., 2006. URL: http://stud.com.ua/36258/psihologiya/spetsifika_vihovannya_yogo_zmist_metodi (дата звернення: 23.04.2016).
268. Кузнецов А. Епархиальные женские училища (по поводу исполненного сорокалетия устава этих училищ) // Церковные ведомости. 1909. № 3. С. 120–124; № 4. С. 178–183; № 5. С. 229–234; № 6. С. 283–286; № 7. С. 340–344; № 8. С. 379–382; № 10. С. 460–463; № 11. С. 514–518.
269. Кузьмінський А. І. Технологія і техніка шкільного уроку: навчальний посібник. К.: Знання, 2010. 335 с. URL: http://pidruchniki.com/12281128/pedagogika/metodi_zasobi_navchannya#636 (дата звернення: 23.03.2016).
270. Кучерова С. Загальноосвітній аспект програм духовних навчальних закладів (аналіз статутів 60-х рр. XIX ст.) // Сіверянський літопис. 2003. № 4. С. 117–119.
271. Кучерова С. И. Харьковское училище девиц духовного звания в 50-е – 60-е гг. XIX в. // Вера и разум. 2000. № 1. С. 203–206.
272. Леви Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. М., 1996. С. 167–190.
273. Леонтьева Т. Г. Вера и прогресс: Православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX вв. М.: Новый хронограф, 2002. 255 с.
274. Леонтьева Т. Г. Женский фактор в жизни православного прихода (вторая половина XIX – начало XX в.) // Социальная история. 2001/2002. М., 2004. С. 193–209.
275. Леонтьева Т. Г. Женщина из духовного сословия в самодержавной России // Женщины. История. Общество. Сборник научных трудов. Тверь, 1999. Вып. 1. С. 45–57.
276. Лисенко С. Єпархіальні училища як шлях освіти та соціалізації жінок у XIX – на початку XX ст. // Молодь і ринок. Щомісячний науково-педагогічний журнал. 2013. № 1. С. 57–62.
277. Литвиненко О. М. Навчальні заклади єпархіального відомства для дівчат у Херсонській губернії кінця XIX – на почат-

- ку XX століття. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2012_36_1/litvinenko.pdf. (дата звернення: 20.08.2015).
278. Лихачева Е. Материалы по истории женского образования в России (1828–1856). СПб., 1895. 271 с.
279. Лихачева Е. Материалы по истории женского образования в России (1856–1880). СПб., 1901. 648 с.
280. Лісенко С. Викладачі єпархіальних жіночих училищ в Україні (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 190–191.
281. Лісенко С. В. Викладач єпархіального жіночого училища в Україні XIX ст. (на прикладі Харківського єпархіального жіночого училища) // Церква–наука–суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцятої Міжнародної наукової конференції (27–29 травня 2015 р.) / Нац. Києво-Печер. іст. культ. Заповідник. К., 2015. С. 225–227.
282. Логинова О. А. Учебно-воспитательный процесс в гимназиях до-революционной России (на примере Пензенской губернии): моног. Пенза: Изд во ПГУ, 2009. 288 с.
283. Лотоцький В. Духовна освіта для жінок на Волині // Духовна освіта на Волині в XI – XX століттях. Збірник матеріалів богословської науково-практичної конференції з нагоди 20-ліття відновлення Волинської Духовної семінарії в м. Луцьку. Луцьк, 2010. URL: <http://vpba.org/nauka/naukovi-vidannja/37-duhovna-osvita-na-volini-v-hi-hh-stolitjah.html> (дата звернення: 22.01.2012).
284. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки: навч. посібник. К., 2003. 450 с.
285. Майкл Д. Ф. Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период. / Пер. с англ. З. Н. Исидоровой. Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 2000. 332 с.
286. Манчестер Л. Поповичи в миру: духовенство, интеллигенция и становление современного самосознания в России. М.: Новое литературное обозрение, 2015. 448 с.
287. Марчук О. О. Трудове виховання дівчаток у жіночих єпархіальних та духовних училищах Російської держави на початку XX ст. // Проблемы современного педагогического образования. 2014. № 44 (2). С. 203–208. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_23175397_94571053.pdf (дата звернення: 13.09.2016).
288. Маслов В. По вопросу об училищах для девиц духовного звания // Дух христианина. 1864. № 11. С. 71–84.
289. Медвідь Л. А. Історія національно освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. К., 2003. 335 с.

290. Медик Х. Микроистория // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. Альманах. М., 1994. № 4. С. 193–202.
291. Мельник О. В. Розвиток середньої жіночої освіти в XIX – на початку XX ст. в Одесі // Інтелігенція і влада. 2011. № 21. С. 46–55.
292. Мельничук І. П. Історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. Вип. 15. С. 80–84.
293. Мешковая С. И. Светский компонент православного духовного образования в Российской империи (1857 – 1884 гг.): дис... канд. ист. наук. Харьков, 2003. 207 с.
294. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. Т. 1. СПб., 2000. 584 с.
295. Михайлов М. Женщины. Их воспитание и значение в семье и обществе // Современник. 1860. № 4. С. 473–500.
296. Мнения и отзывы по поводу нового проекта системы женского образования // Церковный вестник. 1893. № 43. С. 680–682.
297. Мусс Г. Н. Теория и практика патриотического воспитания. М., Берлин: Директ Медиа, 2015. 182 с.
298. Наши епархиальные женские училища // Христианские чтения. 1897. № 12. С. 810–821.
299. Нижнікова С. Викладачі епархіальних жіночих училищ України (друга половина XIX – початок XX ст.): колективний портрет // Історична пам'ять. 2016. Вип. 34-35. С. 52–59.
300. Никитина Н. И. Женское епархиальное училище: от религиозного воспитания к педагогическому образованию // Вестник Новгородского государственного университета. 2011. № 64. С. 48–51.
301. Никольский Н. М. История русской церкви. М.: Политиздат, 1985. 448 с.
302. Новик Е. К вопросу об открытии VII класса при Таврическом Епархиальном женском училище // Таврические епархиальные ведомости. 1886. № 12. С. 661–665.
303. Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III: (Со 2 марта 1881 г. по 20 окт. 1894 г.). СПб., 1901. 676 с.
304. Об училищах девиц духовного звания. СПб., 1866. 156 с.
305. Овсянникова М. Женщины в борьбе за народное счастье. М.: Госполитиздат, 1954. 96 с.
306. Огоновская И. С. Школьный учебник отечественной истории. Учебные издания как исторический источник // Документ. Архив. История. Современность. 2011. Вып. 12. С. 264–286.

307. О женских духовных училищах // Церковный вестник. 1895. № 48. С. 1536–1537.
308. Омельяненко В. Л., Кузьминський А. І. Теорія і методика виховання. Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 415 с. URL: http://pidruchniki.com/15800119/pedagogika/pedagogika_religiya (дата звернення: 24.08.2016).
309. О постановке образования в женских епархиальных училищах // Церковный вестник. 1889. № 44. С. 746–748.
310. Опря Б. О. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України) // Проблеми історії України XIX – XX ст. 2009. Вип. 16. С. 458–464.
311. Орловский А. Я. Школьные учебники по русской истории в России в конце XIX – начале XX в. (Опыт создания и методического построения): автореф. дис...канд. пед. наук. М., 2002. 24 с.
312. Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (вторая половина XIX века) / Отв. ред. А. И. Пискунов. М.: Педагогика, 1978. 599 с.
313. Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (конец XIX – начало XX века) / Отв. ред. Э. Д. Днепров. М.: Педагогика, 1991. 449 с.
314. Очерки русской культуры XIX века: в 6 т. Т. 2. Власть и культура. М., 2000. 480 с.
315. Павлович Б. Материалы для истории взглядов на образование и воспитание женщин // Женское образование. 1877. № 1. С. 345–352.
316. Педагогическая гимнастика // Журнал Министерства народного просвещения. Часть неофициальная. 1861. Апрель. С. 55–72.
317. Перцев В. В. Воспитательный процесс в дореволюционной провинциальной гимназии // Концепт. 2016. Выпуск 4. URL: <https://e-koncept.ru/2016/46001.htm> (Дата звернення: 03.04.2016).
318. Петренко І. М. Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. URL: http://poippo.pl.ua/files/pidrozdyly/kafedra_filosofii_i_ekonom_osvity/presentacii_25.09/Monograf_Petrenko.pdf (дата доступу: 03.12.2016).
319. Писаренко О. М. Роль прикладу у вихованні. URL: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2011/Pedagogica/3_88337.doc.htm (дата звернення: 20.06.2016).
320. Плахотнік О. Вчитель і вчителька: гендерний аналіз однієї професії // Studia Methodologica: альманах. Тернопіль, 2008. Вип. 25: Антропологія літератури: комунікація, мова, тілесність. С. 310–315.

321. Побережников И. В. Теории модернизации // Теория и методология истории: учебник для вузов / отв. ред. Алексеев В. В., Крадин Н. Н., Коротаев А. В., Гринин Л. Е. Волгоград: Учитель, 2014. С. 133–152.
322. По вопросу о воспитании женщин духовного звания // Руководство для сельских пастырей. 1862. № 19. С. 41–64.
323. По вопросу о воспитании и пристроении детей духовного происхождения, вне духовного звания // Православное обозрение. 1869. № 8. С. 357–380.
324. По вопросу о малоуспешных ученицах женских епархиальных училищ // Церковный вестник. 1889. № 24. С. 427.
325. Полетаев Н. К вопросу о пересмотре устава епархиальных женских училищ // Церковный вестник. 1893. № 50. С. 789–790; № 51. С. 805–806.
326. Пономарева В. В., Хорошилова Л. Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века. М.: Русское слово, 2008. 320 с.
327. Попова О. Д. В стенах конвикта... (Очерки повседневной жизни женских епархиальных училищ). Рязань, 2006. 276 с.
328. Попова О. Д. Книжная полка епархиалки... (Эволюция читательского интереса дочерей духовенства как отражение социокультурной динамики России во второй половине XIX века) // Библиотекосведение. 2008. № 6. С. 61–66.
329. Попова О. Д. «Коммунальная квартира» епархиалок (повседневная жизнь воспитанниц закрытых учебных заведений в рамках жилищного пространства) // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2013. № 4. С. 28–34.
330. Попова О. Д. Петиции воспитанников духовной школы как выражение общественной мысли в годы первой русской революции // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2007. №17(3) С. 172–175.
331. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колеґіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 399 с.
332. Посохова Л. Ю., Пилипенко Н. Г. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. // Краєзнавство. 2005. № 1-4. С. 146 – 152.
333. Посохова Л. Ю. Шлюбні стратегії випускників православних колеґіумів та формування стану духовенства в Україні XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2008. №4. С. 108–116.
334. Преображенский А. Положение епархиальных женских училищ // Народное образование. 1899. № 5. С. 37–44.

335. Преображенский И. Отечественная Церковь по статистическим данным. СПб., 1901. 475 с.
336. Пушкарёва Н. Л. Гендерная история // Теория и методология истории: учебник для вузов / отв. ред. Алексеев В. В., Крадин Н. Н., Коротаев А. В., Гринин Л. Е. Волгоград: Учитель, 2014. С. 287–311.
337. Пушкарёва Н. Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы // Вопросы истории. 1998. № 6. С. 76–86.
338. Пушкарёва Н. Л. История женщин и тендерный подход к анализу прошлого в контексте проблем социальной истории // Социальная история. Ежегодник, 1997. М., 1998. С. 69–95.
339. Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей: Человек в истории. М., 1996. С. 25–39.
340. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. М: Издательство ЛКИ, 2009. 320 с.
341. Репина Л. П. Проблемы и методы исследования // Новая и новейшая история. 1997. № 6. С. 41–58.
342. Репина Л. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике // Одиссей. Человек в истории. 1990. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/odiss/21.php (дата звер-
нення: 20.12.2016).
343. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ. М., 1999. 568 с.
344. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. СПб.: М-во нар. прос., 1902. 785 с.
345. Ростовцев Е. А., Баринев Д. А. Преподавательская корпорация столичного университета 1884–1916 гг.: основные черты и проблемы коллективной биографии // Профессорско-преподавательский корпус российских университетов. 1884–1917 гг.: Исследования и документы. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2012. С. 35–51.
346. Русское православие: вехи истории / науч. ред. А. И. Клибанова. М.: Изд-во политической литературы, 1989. 719 с.
347. Сатина С. А. Образование женщин в дореволюционной России. Нью-Йорк, 1966. 152 с.
348. Святненко А. В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина XIX – початок XX ст. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2013. № 3. С. 170–176.

349. Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования // Русская школа. 1893. № 9, 10. С. 26–37; № 11. С. 29–48; № 12. С. 12–17.
350. Сенькина А. Изящная словесность как дидактический материал: к истории русской литературной хрестоматии (первая половина XIX в.) // Acta Slavica Estonica IV: Хрестоматийные тексты: русская педагогическая практика XIX в. и поэтический литературный канон. Тарту, 2013. С. 35–55.
351. Сергиевский Н. Женское духовное образование в России в связи со светским в их прошедшем и настоящем // Чтения в обществе любителей духовного просвещения. 1894. Кн. 1. С. 46–55.
352. Сесак І. В. Жіночі духовні училища православного відомства на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець Подільський, 2007. Т.10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 249–254.
353. Сесак І. В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець Подільський, 2006. Т.8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 324–337.
354. Скрауч О. Н., Мехришвили Л. Л. Молодые ученые – преподаватели ВУЗов как специфичная социально-профессиональная группа: к вопросу теоретического обоснования // Фундаментальные исследования. 2013. № 8. URL:http://www.rae.ru/fs/?article_id=10001251&op=show_article§ion=content (дата звернення: 12.10.2015).
355. Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти // Проблеми історії України XIX – XX ст. 2007. Вип. 13. С. 184–196.
356. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки: навч. посібник. К., 2005. 520 с. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/10853/86/> (дата звернення: 13.07.2016).
357. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1998. № 5. С. 63–74.
358. Сушко А. В. Духовные семинарии в пореформенной России (1861–1884 гг.). СПб.: СПбГМА им. И.И. Мечникова, 2010. 256 с.
359. Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России: Сб. статей / Под ред. А. Эткінда, Д. Уффельмана, И. Кукулина. М.: Новое литературное обозрение, 2012. 960 с.
360. Тарасова В. А. Высшая духовная школа в России в конце XIX – начале XX века. История императорских православных духовных академий. М.: Новый хронограф, 2005. 568 с.

361. Тишкин Г. А. Женский вопрос в России в 50–60-е годы XIX в. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. 240 с.
362. Тупатилов А. Ф. Краткая историческая записка о состоянии Черниговского епархиального женского училища за двадцатипятилетний период его существования. Чернигов: тип. Губ. правл., 1891. 32 с.
363. Учебные заведения ведомства учреждений императрицы Марии: Краткий очерк. СПб., 1906. 479 с.
364. Федоров В. А. Духовная православная школа // Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. Культурный потенциал общества. М., 2001. С. 365–387.
365. Федоров В. А. Русская Православная церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. М.: Русская панорама, 2003. 479 с.
366. Федоровский А. Заметки об улучшении быта духовенства // Духовный вестник. 1863. Т. 5. С. 61–73.
367. Филевский И. К вопросу о преобразовании нынешнего епархиального женского училища // Южный край. 1905. 3 октября. С. 4.
368. Фирсов С. Л. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.). М.: Культурный центр «Духовная Библиотека», 2002. 624 с.
369. Фицула М. М. Педагогіка. URL: http://pidruchniki.com/1114112235024/pedagogika/moralne_vihovannya (дата звернення: 14.09.2016).
370. Фотинский О. А. Очерк истории Волынского женского уездного училища духовного ведомства за пятьдесят лет его существования (1864–1914) Житомир, 1911. 133 с.
371. Фукс А. Н. Школьные учебники по отечественной истории как историографический феномен (конец XVII в. – 1930 е гг.): автореф. дис... докт. ист наук. Москва, 2011. 55 с.
372. Харьковское епархиальное женское училище: Юбил. сб. (6 июня 1854 г. – 6 июня 1904 г.). Харьков, 1904. 197 с.
373. Чего можно желать от епархиальных женских училищ // Церковный вестник. 1904. № 52. С. 1649–1650.
374. Чернышевский Н. Г. Грамматика старославянского языка. Петра Перевлевского. Второе исправленное издание. СПб, 1856 // Современник. 1856. № 10. С. 653–654.
375. Чижевский И. Записка о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания за двенадцатилетнее его существование с 5 июня 1854 по 6 июня 1866 г. // Духовный вестник. 1866. № 7. С. 453–473.
376. Чумаков В. И. Развитие гуманистической направленности женского образования в России во второй половине XIX – начале

- XX в. Волгоград, 2007. 180 с. URL: <http://cozap.com.ua/text/10355/index1.html> (дата звернення: 10.09.2016).
377. Шафранский А. Волынское епархиальное женское училище в г. Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881–1906 гг.). Почаев, 1906. 57 с.
378. Шишацкий Д. VII педагогический класс при Таврическом епархиальном женском училище, как средство практически подготовить воспитанниц к учебно воспитательному делу // Таврические епархиальные ведомости. 1886. № 8. С. 461–467.
379. Шмид Е. История средних учебных заведений в России. СПб., 1878. 684 с.
380. Шумський К. В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859–1920 рр.): дис... канд. іст. наук. Сімферополь, 2004. 242 с.
381. Шушара Т. В. Состояние женского образования в Таврической губернии XIX – начала XX века // Вісник СевНТУ. Педагогіка: зб. наук. пр. Севастополь, 2010. Вип. 105. С. 124–132.
382. Щеглов В. Двадцятипятилетние Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. 1894. № 11. С. 375–411; № 17. С. 648–675; № 19. С. 739–767; № 20. С. 809–839; № 23. С. 983–1009; 1895. № 2. С. 43–60; № 3. С. 111–128; № 4. С. 143–177; № 6–7. С. 239–245.
383. Яковенко Г. Г. Домашні вчительки у харківських гімназіях у другій половині XIX – на початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид во ДНУ, 2013. Вип. 11. С. 148–159.
384. Яковенко Г. Г. Домашні учительки м. Олександрівська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 80–83.
385. Яковенко Г. Г. Домашні учительки та їх підготовка в Катеринославській губернії // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Ліра, 2014. Вип. 2. С. 169–178.
386. Яковенко Г. Г. Професійна характеристика домашніх учителів м. Суми // Сумська старовина. 2014. № 45. С. 54–64.
387. Яковенко Г. Г. Становище та педагогічна підготовка домашніх учительок в Одеському єпархіальному жіночому училищі // Гуржіївські історичні читання. 2015. Вип. 10. С. 78–80.
388. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків: Акта, 2014. 534 с.
389. Freeze G. L. Caste and Emancipation: The Changing Status of Clerical Families in Imperial Russia // The Family in Imperial Russia: New

Lines of Historical Research. Ed. David L. Ransel. Urbana: University of Illinois Press, 1978. P. 124–150.

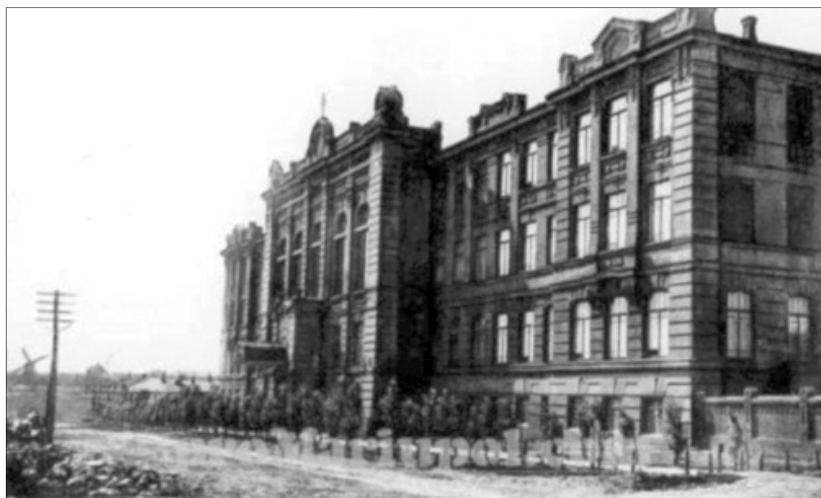
390. Freeze G. L. Handmaiden of the State? The Church in Imperial Russia Reconsidered // Journal of Ecclesiastical History. 1985. Vol. 36. № 1. P. 82–102.
391. Freeze G. L. The Parish Clergy in Nineteenth Century Russia. Crisis, Reform, Counter Reform. Princeton, 1983. 412 p.
392. Manchester L. Secular Ascetics: The Mentality of Orthodox Clergymen's Sons in Late Imperial Russia. Columbia University, 1995. 1268 p.
393. Popova O. Women's Eparchial school as a Mechanism of Social Mobility at the turn of XIX–XX centuries // Журнал министерства народного просвещения. 2015. Vol. 6. Is. 4. P. 205–215.
394. Wallis R., Bruce S. Secularization: The Orthodox Model // Religion and Modernization: Sociologists and Historians Debat the Secularization Thesis. Oxford: Clarendon, 1992. P. 8–30.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ВУІМ – Відомство установ імператриці Марії
- МНО – Міністерство народної освіти
- ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи
- РГИА – Российский государственный исторический архив
- РПЦ – Російська православна церква
- ЦДІА України,
м. Київ – Центральний державний історичний архів у м. Києві

Харківське єпархіальне жіноче училище

Маріупольське єпархіальне жіноче училище

Полтавське єпархіальне жіноче училище

Випускниці другого Київського училища духовного відомства, 1902

Лубенське єпархіальне жіноче училище

*Лубенське єпархіальне жіноче училище, 1907 р.,
фото Посохова Л. Ю.*

Одеське єпархіальне жіноче училище

*Учениця Одеського єпархіального
жіночого училища*

*Випускниця Одеського
єпархіального жіночого училища*

[illegible][illegible]

ДОДАТКИ

Таблиця 1

Розклад занять у Харківському єпархіальному жіночому училищі в 1880–1881 навчальному році¹

	Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота
1 клас	Чистописання	Російська мова	Закон Божий	Диктант	Церковний спів	Російська мова
	Арифметика	Французька мова	Арифметика	Закон Божий	Французька мова	Чистописання
	Російська мова	Закон Божий	Чистописання	Російська мова	Арифметика	Арифметика
	Закон Божий	Диктант	Диктант	Рукоділля	Чистописання	Рукоділля
2 клас	Російська мова	Диктант	Географія	Французька мова	Малювання	Закон Божий
	Чистописання	Російська мова	Церковний спів	Російська мова	Чистописання	Арифметика
	Арифметика	Французька мова	Арифметика	Закон Божий	Церковний спів	Російська мова
	Географія	Закон Божий	Закон Божий	Рукоділля	Диктант	Рукоділля
3 клас	Арифметика	Географія	Арифметика	Російська мова	Малювання	Арифметика
	Російська мова	Закон Божий	Закон Божий	Диктант	Арифметика	Російська мова
	Закон Божий	Російська мова	Французька мова	Рукоділля	Чистописання	Чистописання
	Рукоділля	Диктант	Церковний спів	Закон Божий	Церковний спів	Французька мова
4 клас	Французька мова	Рукоділля	Церковний спів	Закон Божий	Малювання	Географія
	Диктант	Арифметика	Диктант	Історія	Церковний спів	Історія
	Арифметика	Географія	Закон Божий	Російська мова	Арифметика	Російська мова
	Закон Божий	Російська мова	Географія	Чистописання	Рукоділля	Чистописання
					Малювання	

¹ Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1880/81 учебный год // Харьковские епархиальные ведомости. 1882. № 3. С. 73–75.

5 клас	Закон Божий	Фізика	Закон Божий	Російська мова	Фізика	Рукоділля
	Арифметика	Історія	Арифметика	Французька мова	Закон Божий	Географія
	Французька мова	Російська мова	Церковний спів	Арифметика	Історія	Історія
	Географія	Педагогіка	Диктант	Історія	Географія	Російська мова
6 клас	Фізика	Географія	Фізика	Геометрія	Малювання	Космографія
	Французька мова	Російська мова	Закон Божий	Російська граматики	Фізика	Російська мова
	Закон Божий	Педагогіка	Церковний спів	Історія	Закон Божий	Педагогіка
	Геометрія	Історія	Французька мова	Російська літ-ра	Історія	Географія

Таблиця 2

Розклад занять у Волинському єпархіальному жіночому училищі в 1898–1899 навчальному році¹

	Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота
1 клас	Закон Божий	Диктант	Російська мова	Російська мова	Закон Божий	Церковний спів
	Диктант	Арифметика	Церковний спів	Закон Божий	Диктант	Російська мова
	Арифметика	Закон Божий	Арифметика	Чистописання	Рукоділля	Арифметика
	Французька мова	Чистописання	Чистописання	Французька мова	Французька мова	Чистописання
2 клас	Російська мова	Закон Божий	Рукоділля	Арифметика	Закон Божий	Арифметика
	Закон Божий	Диктування	Історія	Російська мова	Церковний спів	Церковний спів
	Французька мова	Рукоділля	Чистописання	Історія	Історія	Російська мова
	Чистописання	Арифметика	Французька мова	Географія	Географія	Рукоділля

¹ Отчет о состоянии Волынского епархиального женского училища за 1898–99 учебный год в учебно-воспитательном отношении. Почаев, 1899. С. 5.

Продовження Таблиці 2

	Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота
3 клас	Закон Божий	Диктант	Арифметика	Закон Божий	Французька мова	Теорія словесності
	Фізика	Рукоділля	Теорія словесності	Геометрія	Історія	Історія
	Географія	Географія	Рукоділля	Церковний спів	Церковний спів	Закон Божий
	Історія	Французька мова	Фізика	Географія	Теорія словесності	Арифметика

Таблиця 3
Навчальні плани жіночих середніх навчальних закладів Російської імперії¹

Навчальні курси / Навчальні заклади	Старшіальні жіночі училища, 1868 р., загальна кіл-ть годин з курсу на тиждень	Гімназії МНО, 1870 р., загальна кіл-ть годин з курсу на тиждень	Гімназії ВУІМ, 1863 р., загальна кіл-ть годин з курсу на тиждень	Інститути ВУІМ, 1855 р., загальна кіл-ть годин з курсу на тиждень
Закон Божий	21	14	17	18
I. Гуманітарні предмети	42	97	101	108
Російська мова, церковнослов'янська мова, теорія словесності	21	23	25	18

¹ Днепров Э. Д., Усачева Р. Ф. Среднее женское образование в России. Учебное пособие. М., 2009. 272 с. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1034561> (дата звернення: 25.07.2015).

Французька мова	0	26	28	27
Німецька мова	0	26	23	27
Історія	9	12	11	18
Географія	12	10	14	18
II. Природничо-математичні предмети	25	33	33	18
Математика	20	23	15	9
Фізика	5	10	18	9
III. Графічні предмети	10	20	23	27
Числописання	10	6	9	27
Малювання	0	14	14	
IV. Інші предмети	10	11	36	15
Педагогіка	2	2	4	0
Співи	12	0	14	0
Рукоділья	0	9	13	0
Танці	0	0	5	0
Загальна кількість годин на тиждень	112	175	210	171
Термін навчання	6	7	7	6

Таблиця 4

Навчальне навантаження в сьомому додатковому класі
епархіальних жіночих училищ¹

Дисципліни	Перший рік, кількість годин на тиждень	Другий рік	
		Словесне відділення, кількість годин на тиждень	Фізико-математичне відділення, кількість годин на тиждень
Закон Божий, методика викладання Закону Божого	3	2	2
Педагогічна психологія	3	0	0
Історія педагогіки	0	2	2
Логіка	0	2	2
Російська і церковнослов'янська мови	0	3	0
Методика викладання російської і церковнослов'янської мов	1	2	0
Історія російської літератури	2	3	0
Історія іноземної літератури	0	3	0
Історія	2	4	0
Арифметика	2	0	4
Алгебра		0	
Геометрія		0	2
Тригонометрія	0	0	2
Методика викладання арифметики	1	0	2
Географія	0	0	2
Космографія	0	0	2
Фізика	2	0	2
Природознавство, методика викладання природознавства	3	0	3
Гігієна	2	0	0
Спів	2	2	2
Практичні заняття в школі	4	0	0
Самостійні заняття вихованок з історії літератури	0	2	0
Самостійні заняття вихованок з історії	0	2	0
Усього годин на тиждень	27	27	27

¹ Положение о седьмом дополнительном педагогическом классе при епархиальных женских училищах // Церковные ведомости. 1907. № 41. С. 364.

Таблиця 5

Кількість годин обов'язкових курсів у єпархіальних жіночих училищах за статутом 1868 р. та постановою 1907 р.¹

	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас		5 клас		6 клас		Загальне число годин у всіх класах	
	1868 р.	1907 р.	1868 р.	1907 р.	1868 р.	1907 р.	1868 р.	1907 р.	1868 р.	1907 р.	1868 р.	1907 р.	1868 р.	1907 р.
Обов'язкові предмети														
Закон Божий	4	3	4	3	4	3	3	3	3	3	3	3	21	18
Російська мова	3	5	4	3	4	3	2	2	0	0	0	0	11	15
Церковно-слав'янська мова	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	4	4
Теорія словесності	0	0	0	0	0	0	0	3	3	0	0	0	3	3
Історія російської літератури	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	3	4	3	8
Арифметика	4	3	4	3	4	3	3	3	3	0	0	0	18	12
Алгебра і геометрія	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	2	4	2	8
Географія	0	0	2	2	2	2	3	2	3	3	2	2	12	11
Громадянська історія	0	0	0	2	–	2	2	3	2	4	3	4	9	13
Природознавство	0	0	0	0	0	0	0	3	0	2	0	0	0	5
Фізика	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3	3	3	5	6
Дидактика	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3	2	3
Церковний спів	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	12	12
Чистописання	4	2	2	2	2	2	2	0	0	0	0	0	10	6
Малювання та креслення	0	2	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	7
Рукоділья	0	2	0	2	0	2	0	2	0	2	0	2	0	12
Загальна кіл-ть годин на тиждень	18	20	18	22	18	22	18	25	18	26	18	28	112	143

¹ Определение Св. Синода от 23 августа – 5 сентября 1907 года за № 5077, о некоторых изменениях в учебном курсе епархиальных женских училищ // Церковные ведомости. 1907. № 36. С. 325.

Таблиця 6

Вихованки з духовного стану в Харківському єпархіальному жіночому училищі (1884–1894 рр.)¹

Навчальний рік	Доньки протоієреїв і священників	Доньки дияконів	Доньки псаломщиків	Усього
1884–1885	235	26	30	291
1885–1886	244	26	34	304
1886–1887	259	23	36	318
1887–1888	241	29	37	307
1888–1889	245	31	41	317
1889–1890	241	30	43	314
1890–1891	274	42	60	376
1891–1892	282	46	64	392
1892–1893	281	46	65	392
1893–1894	281	60	79	420

Таблиця 7

Вихованки з духовного стану в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі (1881–1890 рр.)²

Навчальний рік	Доньки протоієреїв і священників	Доньки дияконів і псаломщиків	Усього
1881–1882	113	3	116
1882–1883	115	5	120
1883–1884	123	4	127
1884–1885	124	5	129
1885–1886	125	6	131
1886–1887	127	8	135
1887–1888	128	6	134
1888–1889	160	9	169
1889–1890	164	12	176

¹ Складено за: Звіт про стан Харківського єпархіального жіночого училища з навчальної та морально-виховної частинам // Листок для Харьковской епархии. – 1884–1895.

² Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890 гг.). Тульчин, 1890. С. 19–21.

Світські вихованки в Харківському єпархіальному
жіночому училищі (1884–1894 рр.)¹

Стани	Навчальний рік											
	1884– 1885	1885– 1886	1886– 1887	1887– 1888	1888– 1889	1889– 1890	1890– 1891	1891– 1892	1892– 1893	1893– 1894		
Дворяни	0	0	1	2	2	3	5	7	6	8		
Почесні громадяни	1	1	1	0	2	0	3	4	8	6		
Чинovníки	3	2	2	2	2	2	2	5	10	12		
Різночинці	0	3	4	5	3	5	3	5	6	13		
Міщани	0	0	0	0	1	2	7	7	7	18		
Купці	1	1	1	0	0	0	1	2	4	10		
Козаки	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1		
Селяни	1	1	1	1	1	1	3	4	6	10		
Військові	3	2	0	1	1	1	1	2	2	5		
Всього вихованок	9	10	10	11	12	14	26	37	50	83		
(відсоток до загального числа)	3 %	3,2 %	3 %	3,5 %	3,6 %	4,3 %	6,5 %	8,4 %	11,3 %	16,5 %		

¹ Складено за: Звіт про стан Харківського єпархіального жіночого училища з навчальної та морально-виховної частини // Листок для Харьковской епархии. – 1884–1895.

Таблиця 9

Категорії учениць Харківського єпархіального
жіночого училища (1854–1914 рр.)¹

Навчаль- ний рік	Казен- но-коштні вихованки	Напів- казен- но-коштні вихованки	Своєкошт- ні вихо- ванки	Вихован- ки, що прихо- дили на навчання	Стипен- діатки	Усього
1854–55	9	0	21	0	0	30
1859–60	25	0	27	0	5	57
1864–65	46	0	41	0	6	93
1869–70	50	0	148	4	19	221
1874–75	50	0	196	6	34	286
1879–80	60	15	217	2	22	316
1884–85	70	16	195	1	18	300
1889–90	60	17	211	1	39	328
1894–95	80	16	390	0	44	530
1899–00	75	22	418	0	42	557
1904–05	70	16	508	0	59	653
1909–10	62	16	476	8	56	618
1914–15	58	16	589	14	98	775

Таблиця 10

Категорії учениць Чернігівського єпархіального
жіночого училища (1885–1914 рр.)²

Навчальний рік	Казен- но-коштні вихован- ки	Напів- казен- но-коштні вихован- ки	Своє- коштні вихован- ки	Вихован- ки, що приходи- ли на нав- чання	Стипен- діатки	Усього
1885–86	85	8	125	63	5	286
1887–88	104	14	173	42	7	340
1889–90	100	19	158	36	8	321
1890–91	100	19	150	61	5	335

¹ Складено за: Звіт про стан Харківського єпархіального жіночого училища з навчальної та морально-виховної частинам // Духовный вестник. – 1862–1867; Харьковские епархиальные ведомости. – 1867–1883; Листок для Харьковской епархии. – 1884–1917.

² Складено за: Звіт про стан Чернігівського єпархіального жіночого училища в навчально-виховному відношенні // Черниговские епархиальные ведомости. – 1885–1914.

Продовження Таблиці 10

Навчальний рік	Казенно-кошті вихованки	Напів-казенно-кошті вихованки	Своє-кошті вихованки	Вихованки, що приходили на навчання	Стипендіатки	Усього
1892–93	99	32	158	41	13	343
1896–97	104	21	187	46	10	368
1898–99	103	24	206	57	10	400
1900–01	101	35	243	36	10	425
1902–03	103	31	248	37	10	429
1904–05	106	29	309	27	12	483
1906–07	109	45	290	24	13	481
1913–14	73	13	393	46	15	540

Таблиця 11

Дальша доля випускниць Чернігівського єпархіального жіночого училища¹

Навчальний рік	Закінчили навчання, дівчат	Стали на службу вчительками до церковно-парафіяльних шкіл, дівчат	Стали на службу вчительками до міністерських шкіл, дівчат	Продовжили навчання в інших освітніх закладах, дівчат	Немає даних, дівчат
1898–1899	41	15	16	5	5
1899–1900	39	11	18	6	4
1900–1901	47	12	14	10	11
1901–1902	43	13	15	12	3
1902–1903	48	10	20	10	8
1903–1904	59	11	21	14	13
1904–1905	54	12	18	12	12
1905–1906	77	14	23	9	31
1906–1907	35	8	14	7	6
1907–1908	48	3	5	6	34
Усього	491	109 (22,2 %)	164 (33,4 %)	91 (18,6 %)	127 (25,8 %)

¹ Складено за: РГИА. Ф. 802. Оп. 10. Д. 443. О статистических сведениях за 10 лет (1899–1908 гг.) об окончивших курс в епархиальных женских училищах и обучавшихся в них. Л. 94.

Таблиця 12

Доля випускниць єпархіальних жіночих училищ України¹

Назва єпархіального жіночого училища	Закінчили єпархіальне училище в 1909 р.	Стали вчительками на службу до церковно-парафіяльних шкіл, дівчат	Стали вчительками на службу до міністерських і земських шкіл, дівчат	Продовжили навчання в інших освітніх закладах, дівчат	Немає даних, дівчат
Волинське	22	6	3	3	10
Друге Київське	79	29	4	20	26
Катеринославське	54	–	–	3	51
Лубенське	59	1	13	–	45
Одеське	35	15	6	2	12
Перше Київське	49	15	13	4	17
Полтавське	72	27	16	0	29
Таврійське	26	10	–	–	16
Тульчинське	33	6	–	–	27
Харківське	71	6	24	3	38
Чернігівське	59	18	16	4	21
Усього	559	133 (24 %)	95 (17 %)	39 (7 %)	292 (52 %)

Умовні позначення до додатку П

Рівень освіти:

ВЖК – випускниця Вищих жіночих курсів

ВУ – випускник/випускниця університету

ВХРШ – випускник/випускниця художньо-ремісничої школи/звання «вільного художника»

ДА – випускник духовної академії

ДМ – доктор медицини

ДО – здобув/ла домашню освіту

ДС – випускник духовної семінарії

¹ Складено за: РГИА. Ф. 802. Оп. 10. Д. 182. По статистическим данным по разным частям учебно-воспитательного дела по епархиальным женским училищам к 1 сентября 1909. 413 л.

ЄЖУ – випускниця єпархіального жіночого училища
ЖГ – випускниця жіночої гімназії
ЖУДВ – випускниця жіночого училища духовного відомства
ІШД – випускниця інститут шляхетних дівчат
КБ – кандидат богослов'я
КІ – кандидат інституту
КУ – кандидат університету
МБ – магістр богослов'я
МСГ – магістр сільського господарства
ПП – випускниця приватного пансіону
СДС – студент духовної семінарії
СУ – студент університету

Місце роботи:

В – Волинське єпархіальне жіноче училище
К – Київське жіноче училище духовного відомства
Т – Тульчинське єпархіальне жіноче училище
Х – Харківське єпархіальне жіноче училище

Місце роботи за сумісництвом:

ДА – духовна академія
ДС – духовна семінарія
ДУ – духовне училище
ЖГ – жіноча гімназія
ІШД - інститут шляхетних дівчат
СВ – священнослужитель
У – повітове/ міське/ комерційне училище
ЧГ – чоловіча гімназія

Таблиця 13

Викладачі обов'язкових предметів епархіальних жіночих училищ¹

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів вивчення	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за су-місництвом
1	Абрамович А. Г.	Ч		1868–1869	1	церковний спів	1			К	
2	Александров В. Д.	Ч	КБ	1910–1912	2	географія	1	10	750	Х	
3	Амерікова С. П.	Ж	ВХРШ	1910–1918	8	рукоділля	1		222	Х	
4	Андреев В.В.	Ч	МБ	1874–1879	5	історія	1			К	
5	Архангельський М. І.	Ч	МБ	1879	0,5	теорія словесності	1			К	
6	Архипович А. Г.	Ч	ВУ	1908–1918	10	природознавство	1	11		К	У
7	Афонський П. В.	Ч	КБ	1902–1913	11	історія	1			К	

¹ Складено за: Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям // Духовный вестник. 1862–1867; Харьковские епархиальные ведомости. 1867–1883; Листок для Харьковской епархии. 1884–1917; РГИА. Ф. 802. Оп. 11. Д. 75. Со сведениями о преподающих в епархиальных женских училищах 220 л.; Ф. 802. Оп. 11. Д. 212. По дополнительным сведениям о личном составе служащих в епархиальных женских училищах за 1916–1917 учебный год. 413 л; Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890 гг.). Тульчин, 1890. С. 45–51; Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1–го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течение первого пятидесятилетия его существования (1861–1911). К., 1911. С. 210–221; Шафранский А. И. Вольнское епархиальное женское училище в г. Кременце: За первые 25 лет своего существования. (1881–1906 г.). Почаев, 1906. С. 25–35. Отчет о состоянии Вольнского Виталиевского епархиального женского училища за 1909/10 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Приложение к Вольнским епархиальным ведомостям. 1906–1916.

8	Афонський С. П.	Ч	КБ	1914–1918	4	історія, історія літ-ри, рос. мова	3	29	Т	
9	Базілевич І. С.	Ч		1857–1862	5	російська мова, арифметика	2		Х	
10	Базілевич С. І.	Ч	КБ	1889–1890	0,7	рос. мова, теорія словесн-ті, рос. літ.	3		Т	
11	Балановський А. Ф.	Ч	КБ	1886–1902	16	географія	1	8	Х	
12	Барілович Р. О.	Ч		1877–1886	9	закон Божий	1		К	
13	Белопіков В. З.	Ч		1913–1918	5	історія, латина	2		К	ДА
14	Бебяновський А. А.	Ч	КБ	1893–1914	21	закон Божий	1		К	
15	Березницький Ф.	Ч		1863–1865	2	рос. мова	1		К	ЧГ
16	Бичковський П. І.	Ч	КБ	1886–1901	15	ЗБ, арифм-ка, геог-я, історія, дидактика	5	15	В	
17	Білецька Л. С.	Ж	ЖУДВ	1883	0,1	рос. мова	1		Т	
18	Блощанська В. М.	Ж		1876–1878	2				К	
19	Бобов С. І.	Ч	ВХРШ	1907–1918	11	малювання, креслення	2	12	Х	
20	Бобровницька К. К.	Ж	ЖУДВ	1880–1884	4				К	
21	Бовиновська Є. Є.	Ж		1877–1879	2				К	
22	Богданов М. М.	Ч	МБ	1861–1874	13	закон Божий	1		К	СВ
23	Боголюб С. Д.	Ч	КУ	1885–1887	2	географія	1		В	ДС
24	Боголюбов М. П.	Ч	КБ	1878–1879	0,5	педагогіка	1		К	ДС

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за су-місництвом
25	Богородицький І. Г.	Ч	КБ	1879	1	педагогіка	1			К	СВ
26	Богоявленський М.	Ч	КБ	1881–1883	1,5	рос. мова	1			Т	
27	Бойко Ф. Д.	Ж		1910–1915	5	рукоділья	1			К	
28	Борецький О. П.	Ч	ДО	1863–1865	2	природознавство	1			К	
29	Борисоглібський М. В.	Ч	КБ	1892–1899	7	закон Божий	1	7	245	Х	
30	Борішкевич Г.	Ч	КБ	1916–1918	2	ЗБ	1	24		В	
31	Боровський І. С.	Ч	КБ	1875–1876	1	закон Божий, рос. мова	2			Х	ДС
32	Брант Ф.	Ж		1861 р.	1	рукоділья	1			Х	
33	Брояковський І.	Ч		1872–1873	1	церковний спів	1			К	
34	Брянцев О. Д.	Ч	МБ	1869–1873	4	закон Божий	1			К	ІШД, ЖГ
35	Булашев Г. О.	Ч	МБ	1885–1918	33	рос. мова, теорія словесності, іноземна літ-ра	2	30		К	ДС
36	Булгаков С. В.	Ч	КБ	1886–1888	2	російська мова і словесність	2	4	300	Х	ДС

37	Бутовський Д. М.	Ч	ХГ	1870–1873	3	географія, історія	2			Х	
38	Бутовський М.	Ч	СДС	1866–1868	2	рос. мова	1			К	
39	Вагіна М.	Ж	ВХРШ	1908–1910	2	рукоділля	1		222	Х	
40	Вакул В.І.	Ч	СДС	1870–1875	5	арифметика, геометрія	2			Т	
41	Василевська А. Г.	Ж		1863 р.	0,5	рукоділля	1			Х	
42	Васілевська Є. Є.	Ж	ЄЖУ	1888–000		рос. мова	1			Т	
43	Ватуліна В. К.	Ж		1868–1877	9	рукоділля	1			Х	
44	Вельмін П.Д.	Ч	КБ	1886–1893	7	закон Божий	1			К	СВ
45	Вертоловський О. Ф.	Ч	КБ	1875–1908	33	історія	1	9	675	Х	ДС
46	Висоцька Є.	Ж		1878–1879	1	арифметика	1			К	
47	Вишинський М.Г.	Ч	КБ	1896–1898	2	закон Божий	1			К	СВ
48	Вишинський В. П.	Ч	СДС	1866–1873	7	арифметика	1			К	
49	Волобуєв Г. І.	Ч	ДС	1854– 1861,1871– 1896	32	закон Божий, церковний спів	2	16	800	Х	
50	Воскресенський О. М.	Ч		1866–1879	13	фізика, гео- графія	2			К	ДА
51	Вохомський І. П.	Ч	КУ	1910–1913	3	історія	1	6	420	Х	
52	Габо В. С.	Ч	КІ	1913–1918	5	історія росій- ської літера- тури, методи- ка рос. мови, педагог. пси- хологія	3	7	525	Х	У

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за сумісництвом
53	Гадзінська Н. М.	Ж	ЖУДВ	1875–1879	4					Т	
54	Гадзінський Я. М.	Ч	ДА	1868–1870	2	рос. мова, історія	2		900	Т	
55	Галаневич В. К.	Ч	СДС	1879–1908	29	арифметика, геометрія, фізика, географія	4	20	900	Т	
56	Галевич Д. А.	Ч	ДС	1885–1889	4	церковний спів	1			Т	
57	Галко В. О.	Ч	ВХРШ	1910–1915	5	малювання	1	7	245	В	ДС
58	Гаськевич М. І.	Ж	ЄЖУ	1901–1902	1	церковний спів	1			В	
59	Геркевич В. Є.	Ч	КУ	1908–1912	4	природознавство	1	3	225	Х	
60	Герцого-Вінаградська Ю. К.	Ж	ДО	1882–1886	4	рукоділля	1			Т	
61	Глаголев М.	Ч	КБ	1879	1	рос. мова	1			К	
62	Гневушев М. В.	Ч	КБ	1885–1900	15	історія, педагогіка	2			К	ДС
63	Гогин М. В.	Ч	КБ	1887–1914	27	російська мова	1	7	525	Х	ДС
64	Голубев П. О.	Ч	КБ	1872–1875	3	педагогіка	1			Х	

65	Горайн І. К.	Ч	ДС	1899–1918	19	закон Божий	1	8	400	X	
66	Горбачевська Є. О.	Ж	ЄЖУ	1880–1884	4	рос. мова, арифметика	2	16	800	X	
67	Городецький	Ч		1870–1871	1	церковний спів	1			X	регент архі- ерей- ського хора
68	Городецький В. В.	Ч	ДА	1871–1876	5	педагогіка, географія, історія	3			T	
69	Городецький М. В.	Ч	СДС	1868–1869	1	історія	1			T	
70	Григор'єва	Ж		1861–1864	3	рукоділля	1			X	
71	Григорович І. І.	Ч	КБ	1881–1884	3	рос. мова	1			K	
72	Григорович М.	Ж		1877–1883	6					K	
73	Громаковський О.	Ч	МБ	1866–1868	2	історія	1			K	СВ
74	Гроссу М. С.	Ч	МБ	1900–1906	6	педагогіка	1			K	СВ
75	Гулевич Є. Є.	Ч	КБ	1911–1912	1	арифметика, геометрія	2	24		T	
76	Дахнович С. О.	Ч	МБ	1864–1865	1	рос. мова	1			K	
77	Дашевський М. П.	Ч		1914–1918	4	дидактика	1			X	
78	Дашкевич О. К.	Ж		1892	0,5	чистописання	1			B	ДС
79	Дверніцький А. С.	Ч	СДС	1873–1882	5	рос. мова, теорія сло- весн-ті, рос. літ-ра, фізика, церк. спів	5			T	

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за су-місництвом
80	Дембовська Ю.	Ж		1915–1918	3	гігієна	1	4		В	
81	Диковський Г.	Ч		1904–1907	3	малювання	1	4	100	В	
82	Дмитрієв О. Д.	Ч	ВХРШ	1896–1906	10	чистописання, креслення, малювання	3	12	420	Х	ЧГ
83	Дмитрієва М. Д.	Ж	ЄЖУ	1896–1918	22	арифметика	1	8	400	Х	ДС
84	Дмитревський Д.Ф.	Ч	КБ	1871–1875	4	рос. мова, теорія словес-ті, рос. літ-ра, фізика, історія	5			Т	
85	Добржанський Ф. П.	Ч	КБ	1884–1891	5	рос. мова, історія	2			Т	
86	Добронравов М. В.	Ч	КБ	1883–1906	23	росі. мова	1	3	225	Х	ДС
87	Добротворський М. С.	Ч	КУ	1885–1902	17	географія, фізика	2		100	В	ДС
88	Добротворцев Б. П.	Ч		1914–1918	4	рос. мова	1			К	ЖГ
89	Должанська Т.	Ж	ВХРШ	1899–1918	19	кройка та шиття	1	11	275	В	ДС
90	Доманський В.Л.	Ч	КБ	1888–1918	30	географія, космографія	2	11		К	

91	Домницька О. А.	Ж	ЄЖУ	1896–1901	5	рукоділья географія	1		222	Х	
92	Дьякова Л. Ю.	Ж	ЖГ	1881–1891	10	малювання, історія мис- тецтв	1	2	100	Х	
93	Дядченко Г. К.	Ч		1915–1918	3		2			К	ЖГ
94	Ейссимон С. О.	Ж		1915–1918	3	гігієна	1			К	
95	Екземпларський І. Т.	Ч	КБ	1867–1874	7	педагогіка	1			К	ДС
96	Ельтеков О. П.	Ч	КУ	1876–1888	12	арифметика, геометрія, фі- зика, космо- графія	4	14	1050	Х	
97	Ергольська К. О.	Ж	ЖГ	1898–1911	13	чистописання	1	12	420	Х	
98	Ерофеева С. Ф.	Ж	ВХРШ	1904–1918	14	рукоділья	1			Т	
99	Жадановський А.	Ч		1915–1918	3	закон Божий	1			Х	
100	Ждаха А. А.	Ч		1908–1910	2	малювання	1	6	180	В	ДС
101	Желтоножський І.	Ч		1863–1871	8	малювання	1			К	СВ
102	Забродська В. М.	Ж	К	1887–1918	31	рос. мова	1	9		К	
103	Забродська О. М.	Ж		1881–1887	6	рос. мова	1			К	
104	Залеський К. Л.	Ч	СУ	1873–1877	4	географія	1			Х	ШД
105	Заремба К. Ф.	Ж	ЖУДВ	1880–1881	1					Т	
106	Захаревич Л. С.	Ж	ЖУДВ	1902–1910	8	рукоділья	1			К	
107	Зеленецька К.	Ж	ВЖК	1914	0,5	рос. мова, церковносл. мова, теорія слов-ті, істо- рія, літ-ра	5	21		Т	
108	Зуммер К.	Ж		1888–1895	7	рукоділья	1			К	

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за су-місництвом
109	Іванов П. Д.	Ч		1863–1870	7	закон Божий, рос. мова, педагогіка	3		216	Х	
110	Іванова А. П.	Ж	ПП	1890–1893	3	рос. мова, чи-стописання, церковний спів	3	13	505	Х	
111	Івановський М. М.	Ч	СУ	1909–1913	4	фізика	1	5	300	В	ДС
112	Івченко М. С.	Ч		1907–1908	1	малювання	1	5	150	В	ДС
113	Ізвольський В. М.	Ч	КБ	1883–1885	2	рос. мова	1	12	900	Х	ДС
114	Ільяшев А. З.	Ч	КБ	1872–1873	1	закон Божий	1			Х	
115	Істомін М. П.	Ч	КУ	1879–1881	2	історія	1			К	
116	Каган Н. І.	Ж	ЖУДВ	1874–1918	44	арифметика, географія	2	13		К	
117	Казанський М. П.	Ч	ДС	1869–1875	6	рос. мова	1			Х	
118	Калевіч С. Г.	Ж	ППД	1891–1918	27	німецька, фран. мови	2			К	
119	Каменський В. П.	Ч	КБ	1861–1879	18	закон Божий	1			К	
120	Карабінович Т. Є.	Ч	СДС	1876–1879	3	історія	1			Т	
121	Карвовська В. І.	Ж		1904–1906	2	чистописання	1	2	40	В	
122	Карповська Д. В.	Ж		1892–1918	26	рукоділля	1		200	Т	ДС

123	Кібарді П. К.	Ч	КБ	1887–1902	15	ЗБ	1			В	
124	Кісілевич І. І.	Ч	СДС	1867–1870	3	арифметика, історія	2			Т	
125	Кітківч І. П.	Ч	ДО	1872–1873, 1875	2	історія, арифметика, фізика	3			Х	ЧГ
126	Козицький І.	Ч	КБ	1901–1916	15	логіка	1	2	120	В	ДС
127	Кокарев М. А.	Ч	КБ	1888–1913	25	рос. мова	1	4	300	Х	
128	Колосов О.	Ч	МБ	1869		закон Божий	1			К	СВ
129	Колосовська Є. І.	Ж		1854–1870	16	рос. мова, географія, історія	3		70	Х	
130	Колосовський П. І.	Ч	КБ	не відомо		рос. мова, теорія словес-ті, рос. літ-ра, історія	4			Т	
131	Колосовський Я. М.	Ч	КУ	1887–1918	31	арифметика, геометрія, фізика, космо- графія	4	14	1050	Х	
132	Колтоновський М.	Ч	СДС	1869–1870	1	рос. мова, арифметика	2			К	
133	Комнатський А. П.	Ч		1899–1918	19	іконопис	1			Х	
134	Кондрацький І. Х.	Ч	СДС	1879–1884	5	історія	1			Т	
135	Копецький П. А.	Ч	КБ	1898–1918	20	історія, алгебра, арифметика	3			К	

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за су-місництвом
136	Коровицький А. І.	Ч	КБ	1879–1887	8	рос. мова, теорія словесності	2			К	СВ
137	Коровицький К. І.	Ч	ДМ	1899–1905	6	гігієна	1			К	
138	Корсунівський Д. С.	Ч	КБ	1880–1882	1,6	ЗБ, педагогіка, теорія слов-ні, рос. літ-ра	4			Т	
139	Косовська М. Р.	Ж		1878–1881	3					К	
140	Котов І. С.	Ч	КБ	1898–1918	20	закон Божий	1	20	1500	Х	
141	Кохановський І. В.	Ч		1867–1878	11	ЗБ, арифметика, географія, історія, церк. спів	5			Т	
142	Краковецька Н. І.	Ж	ЖУДВ	1877–1880	3					К	
143	Крамарев Г.	Ч	МБ	1861–1863	2	закон Божий	1			К	СВ
144	Красицький Ф. С.	Ч	ВХРШ	1906–1915	9	малювання	1			К	
145	Краснопольська	Ж		1864–1868	4	рукоділля	1			Х	
146	Красовська Л.	Ж	ВХРШ	1900–1901	1	рукоділля	1			Т	
147	Кратіров П. Ф.	Ч	КБ	1906–1909	3	рос. мова	1	8	500	Х	
148	Крестіанполь Н. І.	Ч	КБ	1903–1915	12	закон Божий	1			Т	

149	Крестіанполь П. І.	Ч	КБ	1904–1906	2	фізика, історія, географія	3	5	300	Т	
150	Крижановський Г. Я.	Ч		1887	0,5	історія	1			В	ДС
151	Крижановський С.	Ч		1861–1863	2	рос. мова	1			К	СВ
152	Крижановський К. М.	Ч	СДС	1876–1879	3	географія	1			Т	
153	Крішнінович Г. В.	Ч	СДС	1902–1912	10	рос. мова, теорія слів-ті, методика, геом-я, церковний спів, чистописання	6	24	1250	В	ДС
154	Крючков П. С.	Ч		1898–1899	1	іконопис	1			Х	
155	Кудревич І. В.	Ч	КУ	1883–1886	3	арифметика	1			Х	ДС
156	Курасовська Є. А.	Ж	ЄЖУ	1896–1898, 1906–1918	14	чистописання, географія	2	4	140	Х	
157	Курчинський Є.	Ч	КБ	1896–1897	1	закон Божий	1	4	200	Т	ДУ
158	Куц А.	Ч		не відомо		історія, ди-дактика	2	25		В	ДС
159	Лактіонова Є. Г.	Ж	ЖГ	1894–1896	2	рукоділля	1		222	Х	
160	Ланевський Д. О.	Ч		1874–1896	22	чистописання, креслення, малювання	3	14	490	Х	У
161	Лапін В. В.	Ч	КУ	1884–1886	2	географія	1	11	825	Х	ІШД
162	Лапчинський Г. Г.	Ч	КБ	1885–1887	2	рос. мова, словесність	2	10	750	Х	ДУ
163	Лашкарев І. Ф.	Ч	КБ	1874–1878	4	педагогіка	1			К	ДС

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за сумісництвом
164	Лашкарев М. О.	Ч	КБ	1876–1879	3	рос. мова, теорія словес-ті, рос. літ-ра, педагогіка	4			Т	
165	Лашенко М. О.	Ч	КБ	1859–1868	9	закон Божий	1		228	Х	
166	Лебедев Я. П.	Ч	СДС	1914–1918	4	російська та церковнослов'янська мови, теорія словесності	3	12	600	Х	
167	Левицький А. А.	Ч		1873	0,5	церковний спів	1			К	
168	Лей Є. А.	Ж	ЖГ	1875–1882	7	рос. мова, арифметика	2		1200	Х	
169	Ленчевський А. С.	Ч	КУ	1902–1915	13	ариф-ка, гео-я, фіз-ка, геом-я	4	25	1370	В	
170	Леонтович М. Д.	Ч	ДС	1908–1918	10	церковний спів, закон Божий	2	18		Т	
171	Лискова М. Г.	Ж	ВУ	1913–1918	5	історія	1	6	500	Х	

172	Ліницький І. Д.	Ч	КУ	1870–1875	5	арифметика, географія, фізика	3			Х	
173	Лінчевський М. З.	Ч	МБ	1874–1877	3	закон Божий	1			К	СВ
174	Лісцький К. І.	Ч	СДС	1885–1886	1	церковний спів	1			В	ДС
175	Літкевич М.	Ж		1860	0,5	рукоділья	1			Х	
176	Лонгінова А. Г.	Ж	ЄЖУ	1902–1918	16	рукоділья	1		220	Х	ДС
177	Лотоцький М. М.	Ч	КБ	1883–1887	4	ЗБ, історія	2	4	140	В	ДУ
178	Лотоцький Ф. І.	Ч	ДС	1892–1908	16	церковний спів	1	12	540	Т	У
179	Лукиянович О.	Ж	ВЖК	1916–1918	2	фізика, природ-во	2	27		В	
180	Любарський М. М.	Ч	КБ	1895–1918	23	закон божий, арифметика	2	4	200	Х	
181	Людкевич А. І.	Ч	СДС	1906–1914	8	рос. мова, географія, закон Божий	3	26		Т	
182	Маєвський А. В.	Ч	КУ	1872–1876	4	геометрія, фізика, космографія	3			Х	ДС
183	Макаревич М. П.	Ч	СДС	1881–1885	4	церковний спів	1			В	ДС
184	Максимов І. К.	Ч	МБ	1867–1874	7	рос. мова, арифметика	2			К	ДС
185	Маліновська Л. Г.	Ж		1904–1906	2	чистописання	1	6	120	В	
186	Маніковський Ф.	Ч	ДС	1863–1866	3	рос. мова	1			К	

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за су-місництвом
187	Маньковський Н. І.	Ч		1881–1902	21	рос. мова, теорія слов-ті, арифметика, геог-я, геом-я	5	5	250	В	
188	Мартинівський В. А.	Ч	СДС	1878–1879	1	арифметика, геометрія	2			Т	
189	Марцинковський М. К.	Ч	КУ	1907–1913	6	природознавство	1	5	250	В	
190	Марциновський М. К.	Ч	КУ	1908–1918	10	арифметика, геометрія, алгебра, географія, природознавство	5	26		Т	
191	Махов І. О.	Ч		1875–1876	1	арифметика	1			Х	У
192	Машкевич В. Ф.	Ч	СДС	1874–1878	4	арифметика, геометрія	2			Т	
193	Машкевич І. Ф.	Ч	СДС	1869–1874	5	географія, арифметика, історія	3			Т	
194	Машкевич М. І.	Ч	ДС	1879–1880, 1881–1883	3	церковний спів	1			Т	

195	Маяковський Я. Л.	Ч	ДА	1894–1914	20	рос. мова, церковносл. мова, історія рос. літ-ри	3	23	1150	Т	ДУ
196	Мерхалев А. О.	Ч	МБ	1869–1873	4	закон Божий, педагогіка	2			Х	
197	Меньшов О. А.	Ч	КБ	1883–1887	4	ариф-ка	1			В	
198	Михайловський О. І.	Ч	КБ	1880–1887	7	історія	1			К	
199	Міхайлов В. В.	Ч	КБ	1878–1881	3	ЗБ, педагогі- ка, рос. мова, теорія слов- ні, рос. літ-ра	5		1150	Т	
200	Міхалевич А.	Ч	КБ	1887–1896	9	ЗБ, чистопи- сання	2			В	
201	Міхалевич І. М.	Ч	ДС	1886–1888	2	церковний спів	1		120	В	
202	Міхальський М.	Ч		1915–1918	3	алгебра, геом-я, арифм-ка	3			В	ДС
203	Молчанов П. О.	Ч	КБ	1877–1885	8	історія	1			К	
204	Москаленко Н. Є.	Ж	ЖУДВ	1907–1918	11	чистописання	1	8	160	В	
205	Мощенко В. М.	Ч	КУ	1889–1918	29	арифметика, геометрія, фі- зика, космо- графія	4	12	600	Х	
206	Мурковський К.К.	Ч	СДС	1868–1869	1	рос. мова	1			К	
207	Мухін М. Ф.	Ч		1899–1902	3	історія	1			К	

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за сумісництвом
208	Надеждинський М. О.	ч	СДС	1908–1915	7	церковний спів	1			К	
209	Наливайко П. М.	ч		1873–1875	2	історія	1			Х	У
210	Наседкін І. І.	ч		1864–1870	6	арифметика, чистописання	2		150	Х	
211	Неверович М. М.	ч	ВУ	1909–1913	4	хімія	1	3	180	В	
212	Недзельська М. І.	Ж	ЖГ	1879	0,3					Т	
213	Недригайлів І. Я.	ч	КУ	1914–1918	4	рос. та церковнослов'янська мови, теорія слов-ті	3	6	450	Х	
214	Немеловський М. Ф.	ч	КБ	1887	0,5	ЗБ, дидактика	2			В	ДУ
215	Нікольський Д. П.	ч	КБ	не відомо		ЗБ, теорія словес-ті, педагогіка	3		1200	Т	
216	Новіков П. М.	ч	КУ	1875	1	арифметика, геометрія, фізика, космографія	4			Х	
217	Новицький І. М.	ч	СДС	1869–1871	2	рос. мова, історія	2		250	Т	ДУ

218	Новоселець- кий С. П.	Ч	КБ	1895–1918	23	рос. мова, теорія слов-ті, геогр-я, ди- дактика, чи- стописання	5	24	1440	В	ДУ
219	Новоспась- кий М. М.	Ч	ВУ	1909–1913	4	фізика, космогр-я	2	5	300	В	ДУ
220	Ногайський В. С.	Ч	КБ	1869–1881	12	теорія словес- ності	1			К	
221	О'Коннор В. О.	Ж	ЖГ	1891–1896	5	арифметика, географія	2	6	300	Х	
222	Ольшевський М. М.	Ч		1914–1918	4	закон Божий	1			К	
223	Омшанський О.	Ч		1869–1870	1	закон Божий	1			К	
224	Онїкевіч Н. І.	Ч	КБ	1873–1898	25	закон Божий, педагогіка	2	9	675	Х	
225	Опков О. М.	Ч	КБ	1915–1918	3	закон Божий	1		1200	Т	
226	Орда Х. М.	Ч	МБ	1864–1874	10	рос. мова	1			К	
227	Орловський П. І.	Ч	МБ	1866–1869	3	закон Божий	1			К	СВ
228	Орнатський Ф. С.	Ч	КБ	1879–1880	1	історія	1			К	ДА
229	Павленко М. О.	Ч	КУ	1909–1912	3	природознав- ство	1	10	600	Х	
230	Павлов А. М.	Ч		1863–1903	40	чистописання	1			К	
231	Павлова М. Я.	Ж	ЄЖУ	1894–1896	2	чистописання	1	2	70	Х	
232	Павловська К. П.	Ж		1868	0,5	рукодїлля	1			Х	
233	Панов В.	Ч		1866–1868	2	церковний спів	1			К	СВ
234	Паризький М.	Ч	КБ	1865–1866	1	рос. мова	1			К	

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за сумісництвом
235	Пашкевич П. М.	Ч	КБ	1878–1918	40	фізика, геометрія, тригонометрія	3			К	ДС
236	Петров С. А.	Ч	ДС	1870	0,5	історія	1			Х	
237	Петровський А. Я.	Ч		1888–1892	4	арифметика, чи-стописання	3		700	В	
238	Петровський І. В.	Ч	ДС	1893–1918	25	церковний спів, чи-стописання	2	20	800	Х	ДС
239	Петровський С. І.	Ч	ДС	1861–1893	32	церковний спів	1	8	250	Х	
240	Петрушевський М. Г.	Ч	КБ	1899–1902	3	ЗБ	1			В	
241	Пічахчі М.	Ж		1915–1918	3	гігієна	1			В	
242	Плахотін М. Д.	Ч	КБ	1887–1892	5	рос. мова, теорія слів-ті	2			В	
243	Плотніков М. Ф.	Ч		1873–1875	2	чи-стописання, креслення, малювання	3			Х	ЧГ
244	Подобедов В. І.	Ч	КБ	1905–1914	9	рос. мова, фізика, історія	2	21	540	Т	ДУ

245	Подольський В. І.	Ч	ВУ	1907–1909	2	природознав- ство	1	8	200	Т	
246	Подчашинська Г. І.	Ж		1892	0,5	чистописання	1			В	У
247	Покідайлова М. Д.	Ж	ЄЖУ	1886–1890	4	рос. мова, ариф-ка, цер- ковний спів, чистописання	4	15	505	Х	
248	Покровська Н.В.	Ж		1895–1918	23	рукоділля	1			К	
249	Полянский Д. С.	Ч	КБ	1881–1885	4	рос. мова, теорія слов-ті, історія	3			В	
250	Поморцева М. І.	Ж	ЖГ	1871–1872	1	географія	1			Х	
251	Пономарьова С. І.	Ж	ЄЖУ	1897–1898	1	чистописання	1	4	140	Х	
252	Попов Г. Л.	Ч	КБ	1908–1918	10	педагогіка, дидактика, історія мис- тецтв	3			К	ЖГ
253	Попов П. А.	Ч	КБ	1873–1874	1	арифметика	1			К	ДС
254	Попова Н. І.	Ж	ЄЖУ	1907–1918	11	рос. мова	1	16	740	Х	
255	Попова Т.В.	Ж		1899–1918	19	чистописання	1			К	
256	Популях О. І.	Ч		1915–1918	3	історія, рос. літ-ра, історія пед-ки	3			Х	
257	Пославський Л.	Ч	КБ	1896–1903	7	фізика	1	5	250	Т	
258	Поспелов П. В.	Ч	МБ	1866–1869	3	історія	1			К	ДС
259	Постнікова В.	Ж	ВЖК	1916–1918	2	алгебра, геом-я, арифм-ка	3			В	

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за сумісництвом
260	Поторжинський М.	Ч	МБ	1876–1884	8	закон Божий	1			К	
261	Праведнікова В.	Ж	ЖУДВ	1909–1915	6	історія	1	2	90	В	У
262	Проскурніков В.	Ч		1870–1872	2	закон Божий	1			Х	
263	Протопопов А.	Ч		1861–1863	2	рос. мова	1			К	СВ
264	Протопопова А. М.	Ж	ЄЖУ	1891–1894	3	рукоділля	1		180	Х	
265	Пурлевський О.	Ч	КБ	1911–1916	5	ЗБ	1	24	1440	В	У
266	Путова Н. В.	Ж	ВХРШ	1909–1918	9	рукоділля	1		222	Х	
267	Пясецький О. І.	Ч		1863–1864	1	арифметика	1			К	
268	Радзівєвський О. П.	Ч		1906–1908, 1912–1918	8	арифметика, алгебра, геометрія	3	24	1200	Т	
269	Радкевич О. Г.	Ч		1869–1878	9	закон Божий	1			К	СВ
270	Рейнгард Л. В.	Ч	КУ	1910–1918	8	географія	1	8	600	Х	
271	Реутцкая С. П.	Ж	Х	1904–1908	4	рукоділля	1		220	Х	
272	Родзаєвський В.	Ч	СДС	1866–1868	2	рос. мова	1			К	
273	Родніков В. П.	Ч	МБ	1896–1898	2	педагогіка, дидактика	2			К	
274	Рожалін П. С.	Ч		1887–1898	11	церковний спів	1			К	СВ
275	Розова М.	Ж	ВХРШ	1893–1900	7	рукоділля	1		150	Т	
276	Рублевський П.	Ч	ДА	1863–1865	2	арифметика	1			К	

277	Рудинська О. К.	Ж	ЄЖУ	1880–1889	9	арифметика	1	16	800	Х	
278	Рудинський А. Д.	Ч	СДС	1869–1871	2	закон божий, історія	2			Х	
279	Рудинський А. С.	Ч		1868–1870	2	рос. мова	1			Х	
280	Рудинський Г. Д.	Ч	СДС	1870–1871	1	чистописання	1			Х	
281	Русова К.	Ж		1871–1906	35	малювання	1			К	
282	Савлунчинський П. С.	Ч	КБ	1882–1886, 1890	4,1	ЗБ, педагогіка, рос. мова, теорія слов-ні	4		150	Т	
283	Саймонова С. В.	Ж		1892, 1895	1	рос. мова, теорія слов-гі, арифметика	3			В	
284	Самарський О.	Ч	КБ	1894–1898	4	історія, географія, фізика, дидактика	4	24	1200	Т	
285	Самойленко Є. Г.	Ж		1907–1909	2	природознавство	1	12	720	Х	
286	Сапін Р. Є.	Ч	КБ	1902–1915	13	рос. мова	1			К	
287	Семенова Е. К.	Ж		1882–1884	2	рос. мова, теорія слов-гі	2		150	В	ЖГ
288	Сердобольський М.	Ч	КБ	1896–1903	7	ЗБ	1		150	Т	
289	Серединська І. А.	Ж		1901–1908	7	церковний спів	1			К	
290	Сидельнікова К. І.	Ж	ПП	1902–1904	2	рукоділля	1		220	Х	ДС
291	Сирікова М. М.	Ж	КУ	1913–1915	2	історія рос. літератури, дидактика	3	12	900	Х	
292	Сікачінський І. П.	Ч	КБ	1867–1868	1	ЗБ	1			Т	

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за су-місництвом
293	Сікорський Г.Г.	Ч	ДМ	1904–1915	11	гігієна	1			К	
294	Скріпчинський Є. В.	Ч	СДС	1872–1903	31	географія	1			К	СВ
295	Слуцький В. Х.	Ч	СДС	1908–1915	7	церковний спів	1			К	
296	Смирнова С. А.	Ж	ВЖК	1914–1918	4	історія рос. літератури	1	12	900	Х	
297	Смірнов Є.	Ч	КУ	1913–1916	3	геог-я, фізика, прир-во, косм-я	4	27	1620	В	У
298	Снігєрьов О. О.	Ч	КБ	1876–1886	10	російська мова та словесність	2	10	750	Х	ДС
299	Советов С. М.	Ч	ДМ	1909–1918	9	гігієна	1	4	270	Х	
300	Соколов Н.	Ч	КБ	1902–1906	4	ЗБ	1			В	ДУ
301	Соколова О. І.	Ж	ПП	1880–1904	24	рукоділья	1		120	Х	ДС
302	Соломоновський Я. В.	Ч		1874–1875	1	церковний спів	1			К	
303	Сольський В. В.	Ч	КБ	1882–1887	5	закон Божий	1			К	СВ
304	Спаський В. Л.	Ч	СУ	1877–1883	6	географія	1	12	800	Х	ЧГ
305	Стелецький П. С.	Ч	КБ	1898–1901	3	закон Божий	1			К	СВ
306	Стояновський Є.	Ч		не відомо		історія	1		300	Т	

307	Страхов М. М.	Ч	КБ	1877–1909	32	педагогіка	1	3	225	Х	ДС
308	Гарнавіч Є. І.	Ч	КБ	1891–1898	7	історія, арифметика	2			К	
309	Татаров В. А.	Ч		1915–1918	3	церковний спів	1			К	
310	Теодорович М. І.	Ч	КБ	1884–1885	1	географія	1			В	У
311	Теодорович Т. Л.	Ч	КБ	1892–1895	3	рос. мова, теорія слов-ті, чистописання	3			В	У
312	Терлецький А. А.	Ч	СДС	1881–1889	8	чистописання	1		120	В	
313	Терновський С. О.	Ч	МБ	1871–1873	2	історія	1			К	
314	Терновський Ф. О.	Ч	КБ	1863–1873	10	історія	1			К	ДА
315	Тимофеев П. Ф.	Ч	ДС	1894–1918	24	закон Божий	1	3	105	Х	
316	Тисячний–Паличко О. В.	Ч		1901–1906	5	гігієна	1		1230	Т	
317	Титов М. І.	Ч	КБ	1908–1918	10	історія	1	24	1620	Х	
318	Тихомиров В. О.	Ч	КБ	1909–1913	4	дидактика	1	10	750	Х	ДС
319	Тихомиров І. І.	Ч	КБ	1883–1888	5	ЗБ, рос. мова, теорія слов-ті, ариф.	4	4	140	В	
320	Толмачов І. В.	Ч	ДС	1899–1910	11	закон Божий	1	8	400	Х	
321	Трегубов К. І.	Ч		1886–1887	1	церковний спів	1			К	
322	Трифій Є. П.	Ч	КУ	1893–1911	18	географія, історія	2	7	525	Х	ЖГ
323	Троїцька Г. Г.	Ж	ЄЖУ	1908–1912	4	російська мова	1	10	350	Х	

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за су-місництвом
324	Троїцький П. І.	Ч	КБ	1884–1888	4	рос. мова, теорія слов-ті, історія, ди-дактика	4			В	
325	Троїцький С. І.	Ч	КБ	1882–1886	4	ЗБ, рос. мова, теорія слов-ті	3	4	140	В	
326	Троїцький К. К.	Ч	ДС	1874–1891	17	арифметика	1			К	
327	Троїцький П.	Ч	МБ	1863–1869	6	закон Божий	1			К	СВ
328	Тукалов М.	Ч	ДС	1869–1870	1	церковний спів	1			К	
329	Тученський А.	Ч	ДС	1887	0,5	ЗБ	1			В	
330	Уманцев С.	Ч		1915–1918	3	закон Божий	1			Х	
331	Фатеев О.	Ч		1869	0,5	церковний спів	1			Х	регент архі-ерей-ського хора
332	Федоровський І. Г.	Ч		1872	0,5	церковний спів	1			Х	
333	Федоровський М. О.	Ч	КУ	1912–1918	6	природознав-ство, геогра-фія	2	24	1800	Х	

334	Фесенко-Навроцька Л. Д.	Ж		1909–1918	9	гімнастика	1		120	В	
335	Фіделін П. О.	Ч	КБ	1882–1883	1,5	рос. мова, теорія словес-ті, рос. літ-ра, педагогіка	4		150	Т	
336	Філевський І. І.	Ч	МБ	1890–1891	0,5	історія, арифметика	2			К	СВ
337	Фільшина З.	Ж	ВЖК	1910–1916	6	історія, педагогіка	2	21	1260	В	
338	Флоринський М. І.	Ч	МБ	1876–1877	1	закон Божий	1			К	СВ
339	Фоменко К. І.	Ч	КБ	1863–1869	6	рос. мова, теорія слов-ті	2			К	
340	Цветков К. С.	Ч		1872–1874	2	арифметика	1			Х	У
341	Церковницька Л. О.	Ж	ЄЖУ	1886–1891	5	рукоділля	1		1980	Т	
342	Цигульський П. І.	Ч	ВУ	1909–1911	2	арифметика, алгебра, геометрія	3	27	1560	Т	
343	Цисар І. Н.	Ч	СДС	1914	0,5	рос. мова, церковносл. мова	2	23	480	Т	
344	Червінський С. П.	Ч	ДС	1888–1902	14	ЗБ, церковний спів	2		150	В	ДУ
345	Чернявська М. Д.	Ж	ЄЖУ	1877–1902	25	рукоділля	1		120	Х	
346	Черняев Є. В.	Ч	МСГ	1875–1876	1	арифметика	1			Х	
347	Чижевський І.	Ч	КБ	1859	1	закон Божий	1			Х	

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за су-місництвом
348	Чириков І. С.	ч		1873–1874	1	арифметика, геометрія	2			Х	ЧГ
349	Чістосердов С. І.	ч	КБ	1904	1	арифметика, педагогічна психологія	2	3	225	Х	ДС
350	Чудновцев І.	ч		1854–1857	3	закон Божий	1			Х	
351	Шаворська Л. П.	ж		1879–1884	5	рос. мова	1			К	
352	Шаркевіч І. С.	ж	ЖУДВ	1883, 1884	0,2				1700	Т	ДУ
353	Шафранський А. І.	ч	КБ	1901–1918	17	ариф-ка, геогр-я, історія, дидактика, чистописання	5	10	500	В	
354	Шеметович М.	ж	ЖУДВ	1901–1902	1	рукоділья	1		1740	Т	
355	Шероцький Ф. А.	ч	ДС	1883–1885	2	церковний спів	1		810	Т	
356	Ширяєв П. Д	ч	КБ	1898–1905	7	історія, географія, дидактика	3	24	1200	Т	
357	Шульгач А.	ч	ДС	1912–1918	6	церковний спів	1	17	720	В	

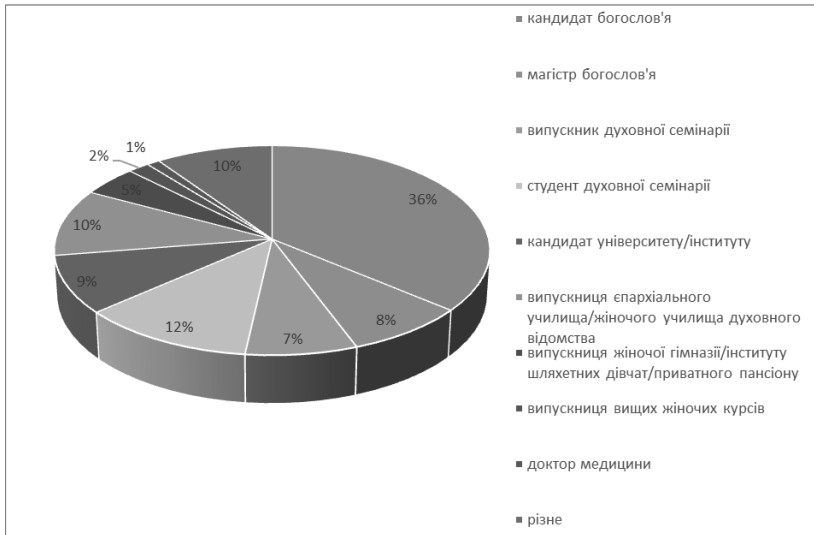
358	Шулькевич Л.	Ч		1866–1867	1	церковний спів	1			К	
359	Шургаевич Є. О.	Ч	СДС	1883–1889	6	рос. мова, теорія слов-ті, рос. літ-ра	3		1270	Т	
360	Щелтов М. І.	Ч	КБ	1883–1887	4	ЗБ, рос. мова, теорія слов-ті, ди- дактика	4	8	280	В	
361	Щелкунова Т. А.	Ж	ЖГ	1890–1918	28	рос. мова, чистописан- ня, церков- ний спів	3	13	505	Х	
362	Юрганс О.	Ж		1878–1879	1	рукоділья	1			К	
363	Юхновський І. І.	Ч		1878–1886	8	церковний спів	1			К	
364	Яворська О. П.	Ж	ВХРШ	1897–1918	21	малювання	1		150	Т	
365	Яворський К. П.	Ч	ДС	1889–1892	3	церковний спів	1		2180	Т	
366	Якубський І. В.	Ч		1906–1915	9	гігієна, природознав- ство	2	11	660	В	
367	Яновська О. В.	Ж	ЄЖУ	1893–1895	2	чистописання	1	2	70	Х	
368	Яновський А. В.	Ч	КБ	1881–1883	2	ЗБ	1			В	
369	Яновський В. М.	Ч	КБ	1902–1910	8	географія	1	8	550	Х	
370	Янушевський І. Є.	Ч	КБ	не відомо		рос. мова, географія			1759	Т	

Продовження Таблиці 13

№	ПІБ	Стать	Рівень освіти	Роки праці	Число відпрацьованих років	Предмет викладання	Кількість предметів викладання	Кількість уроків	Жалування на рік, руб.	Місце роботи	Місце роботи за су-місництвом
371	Ясієвич М. І.	Ч	КБ	1892–1896	4	рос. мова, теорія слов-ті, арифметика, геогр-я, історія, дидактика	6			В	У
372	Яструбецький І. В.	Ч	СДС	1914	0,5	рос. мова, церковносл. мова	2	19		Т	
373	Яцковський І. К.	Ч	КБ	1887–1892	5	ариф-ка, геогр-я, історія, дидактика	4		350	В	
374	Ящинський В. С.	Ч	СДС	1863–1871	8	географія	1			К	
375	Яшуржинський А. І.	Ч		1877–1879	2	рос. мова	1			К	

Діаграма 1

Освіта викладачів обов'язкових предметів
епархіальних жіночих училищ¹

Таблиця 14

Освіта викладачів обов'язкових предметів
епархіальних жіночих училищ²

Освіта	1-е Київське жіноче училище духовного відомства, чол.	Волинське епархіальне жіноче училище, чол.	Тульчинське епархіальне жіноче училище, чол.	Харківське епархіальне жіноче училище, чол.
Кандидат університету	1	5	1	16
Кандидат інституту	0	1	0	1
Кандидат богослов'я	29	24	23	25
Магістр богослов'я	21	0	1	1
Доктор медицини	2	0	0	1
Студент духовної семінарії	9	4	17	3

¹ Складено на підставі бази даних «Викладачі обов'язкових предметів епархіальних жіночих училищ» (Таблиця 13).

² Складено на підставі бази даних «Викладачі обов'язкових предметів епархіальних жіночих училищ» (Таблиця 13).

Продовження Таблиці 14

Освіта	1-е Київське жіноче училище духовного відомства, чол.	Волинське єпархіальне жіноче училище, чол.	Тулчинське єпархіальне жіноче училище, чол.	Харківське єпархіальне жіноче училище, чол.
Студент університету	0	0	0	2
Випускник університету	1	3	2	1
Випускник духовної семінарії	3	4	6	8
Випускниця єпархіального училища	0	1	2	15
Випускниця жіночого училища духовного відомства	5	2	4	0
Випускниця приватного пансіону	0	0	1	3
Випускниці інституту шляхетних дівчат	1	0	0	0
Випускниця жіночої гімназії	0	0	0	8
Випускниця вищих жіночих курсів	0	3	1	1
Звання художника	1	1	1	5
Різне	2	1	6	2
Разом	75	48	65	92
Немає даних	41	18	6	30
Разом	116	66	71	122

Таблиця 15

Спеціалізація викладачів обов'язкових предметів
єпархіальних жіночих училищ¹

Дисципліна	Учителі-чоловіки	Учителі-жінки
Арифметика	45	8
Гігієна	5	3
Гімнастика	0	3

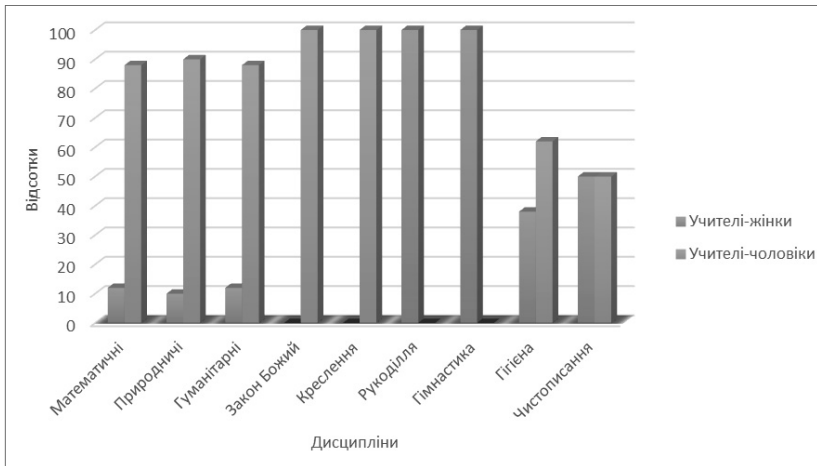
¹ Складено на підставі бази даних «Викладачі обов'язкових предметів єпархіальних жіночих училищ» (Таблиця 13).

Продовження Таблиці 15

Дисципліна	Учителі-чоловіки	Учителі-жінки
Географія	34	6
Геометрія	19	1
Закон Божий	64	0
Історія	55	6
Креслення	4	0
Малювання	12	2
Педагогіка	34	2
Природознавство	16	2
Російська мова	75	15
Рукоділля	0	30
Фізика	21	1
Церковний спів	33	3
Чистописання	14	14

Діаграма 2

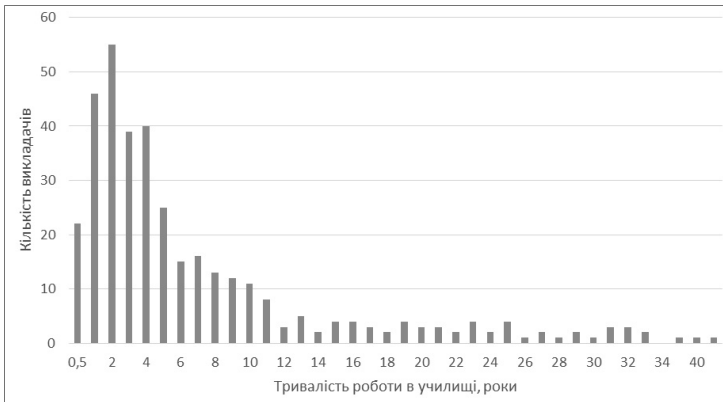
Спеціалізація викладачів обов'язкових предметів
епархіальних жіночих училищ¹

¹ Складено на підставі бази даних «Викладачі обов'язкових предметів епархіальних жіночих училищ» (Таблиця 13).

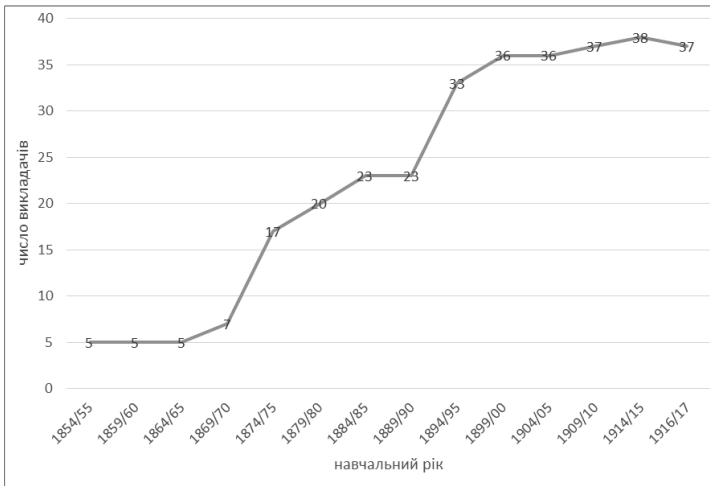
Діаграма 3

Тривалість викладання викладачів обов'язкових предметів
у епархіальних жіночих училищах

Діаграма 4

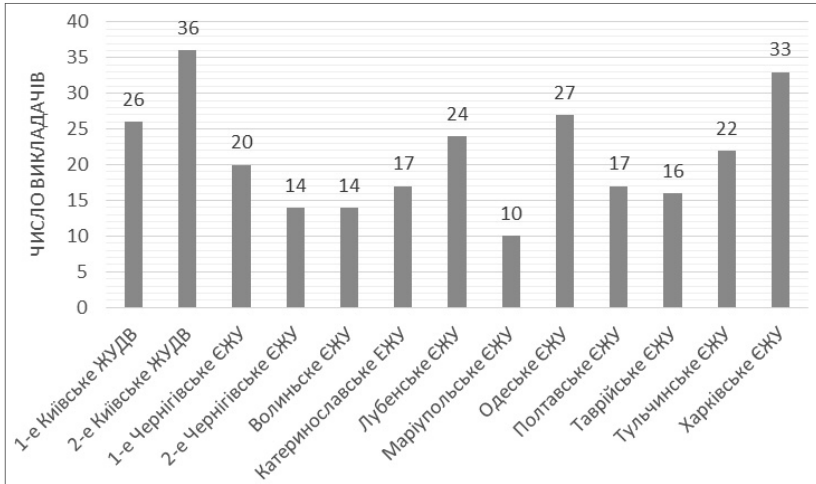
Динаміка змін чисельності педагогічного колективу
Харківського епархіального жіночого училища
протягом 1854–1918 рр.¹

¹ Складено за: Звіт про стан Харківського епархіального жіночого училища з навчальної та морально-виховної частинам // Духовний вестник. – 1862–1867; Харьковские епархиальные ведомости. – 1867–1883; Листок для Харьковской епархии. – 1884–1917.

Діаграма 5

Число членів педагогічних колективів
епархіальних жіночих училищ у 1914–1916 рр.¹

¹ Складено за: РГИА. Ф. 802. Оп. 11. Д. 75 Со сведениями о преподающих в епархиальных женских училищах лицах. 220 л.; Д. 212 По дополнительным сведениям о личном составе служащих в епархиальных женских училищах за 1916–1917 учебный год. 413 л.

Наукове видання

НИЖНІКОВА
Світлана Василівна

ЄПАРХІАЛЬНІ ЖІНОЧІ УЧИЛИЩА В УКРАЇНІ
(друга половина XIX – початок XX ст.)

Монографія

Технічний редактор Є. Онишко

Підписано до друку 25.04.18. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15,63. Зам. № 18-21.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

